

е(Т)а/
9-67

ISSN • 0130 • 531X

УДМУР КЪМЪ

56 1984

Чечен
чогаал
сеткүүлү
56. 1984

УДУТ
ХЕМ

Тыва
АССР-ниң
Чогаалчылар
Эвилели

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЭЗИЛЭЭН

НОМЕРДЕ:

Тоожулар, чечен чугаалар

А. Даржай. Изиг хүннер.
К.-Э. Кудажы. Дыттар ам-даа чечек-
телир.
К. Маспык-оол. Директор.

Шүлүктер болгаш шүлүглелдер

*О. Сувакпит, М. Өлчей-оол, В. Се-
рен-оол, Л. Чадамба, К. Черлиг-оол,
А. Арапчор, Н. Иргит, М. Көжелдей.*

Сылдысчыгаш

*К.-Э. Кудажы, Л. Чадамба, М. Ке-
нин-Лопсан, Э. Донгак, О. Комаа-
дыр.*

Ровнонуң хостаанының 40 чылынга

А. Достай-оол. Дайынчы оруктарым.

Аъш-чем программазы — бүгү чоннуң херээ

О. Сувакпит. Ырда кирген Шеми
хемде.

Чогаадыкчы семинар

*А. Үержаа, Н. Куулар, С. Карача-
ков, И. Топоев, С. Манитов, Б. Са-
мыков, А. Шоюң.*

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫН НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ

с(Тув)
у47

Редакция коллегиязы:

А. А. ДАРЖАЙ (*редактор*), А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗ-
ЛОВА, Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ (*харытсилгалыг редактор*), О. Ө. СУВАК-
ПИТ, С. С. СУРҮН-ООЛ, М. А. ХАДАХАНЭ.

0-7-4-3

121-170+03+M133

© Тываның ном үндүрер чери, 1984.

Тоожулар, чечен чугаалар

Александр ДАРЖАН

ИЗИГ ХҮННЕР*

6

Оглууң кежини бодааш, Долзат бодууң орууң ак-сынга таваржып келген кежиктерни каш-даа оюп эрткен. Ол Кара-оол-биле чангыс черге өг-бүлө тудуп олуржуп-даа ап болур турган. Чүгле чангыс хайлыг, оглууң дугайында бодал сагыш аарынчы-биле ооң угаан-медерелин дуй ап келген: «Шаа барып, оглумну Кара-оол өскелей берзе, канчаарыл?» Шак ол айтырыг Долзаттын сагыжындан черле үнмээн. Кара-оол дугайында бодай бээрге-ле, оон саналынга чөпшээрежиптер-дир деп шиитпир хүлээп ап чыдырда-ла, ол айтырыг дораан-на угаан-мээниң ханызындан аттыгып үнүп келир...

Кара-оол ол кыжын совхоз төвүңге трактор септеп кыштаан. Бүгү кыш дургузунда ол суурга чүгле ийи-үш катап көзүлгөн. Улустуң чугаазын алырга, ында бир уругда туруп алган сурагылыг болган. Долзат баштай ынаар-даа сагыш салбаан, ынчалза-даа Кара-оолдуң адын дыңнааш-ла, чоорту сеткил-сагыжынын ханызынга билдинмес дүвүрел, саймаарал артып каарын боду эскерип турар апарган. Сактырга ооң аас-кежини бир-ле кижини чогу-биле көзүлдүр оорлап турар ышкаш болган. Бир удаа хайнын-хөлзээни сеткилдин тайлымы-биле, караңгы кышкы кежээ ол Кара-оолдун ада-незинин бажынының чанынга салып чеде берген. Долзат ынчан оларның ыдының ээргизинден минни хонуп келген, бир эвес ыт ээрбээн азы шуут ол өйдө анаа турбаан суг болза, ол бажынче чүнү-даа бодавайн, чүге-даа торул-

* Эгези № 55 альманахта.

байн кире бээр турган ийик. Ону чүгле ыт билиндирипкен. «Бодун шорун. Чүү дижик сен! Ынаар барба!» — деп, Долзаттың хөрээниң иштинде бир-ле кижини кончаан. «Аас-кежиинден ойталава! Деспе! Кара-оол — сээни, өске кымныдаа эвес! Ол бажыңда олур ышкажыл! Кащ-ла базар кижини сен! Че, дүрген! Чоп тур сен!» — деп, база бир кижиниң үнү дыңналган ышкаш болган, харын-даа ооң ооргазындан идип турганзыг дег.

Ийи үннүн кайызын дыңнаарыл? «Кара-оол чеже катап ээрежи келчик, харын чүгле баарыңга үңгөп-сойбажык. А сен чоргаар, семис кас дег турдуң чоп! Кара-оол сени ам чүгө тоор чүвөл, ол бодунуң аксының кежиин тып алгандыр. Ооң сорбуландыр экирип калган чүрээниң балыын катап чазарга болур бе! Сорбуландыр экирээн балыг экирээнпей экирэй-ле. Чоокка — шоот, ыракка — ыят болуп турбайн көр, Долзат! Оглуң ыглап чыдыр боор. Ынаар-ла барзыңда дээр-дир!» — деп, баштайгы үн шыңгыызы кончуг кулаанга уютталган.

Долзат бажынынче карангы кудумчулап кылаштап чорупкан. Бажынынга келгеш, эриннерин эмчиннедип сордунуп уdup чыткан оглуңун чанынга ыт-дааш чок чыдып алган. Ол кежээ Долзат ооң сеткил-сагыжыңга ынакшыл, хүннээшкени деп сеткиишкиннериниң төрүттүнүп, дамыр-ханынын, аныяк мага-бодунуң эргелел-чассыдыгны негеп турарын эскерип билип кааш, хейде боду ыядып, сүдү соолбаан эмиглерин өске улус көрүп кааптар-даа чүвө дег, чоорганны дораан-на хөрөөнчө дуй тыртып алган. Ол хеп-хенертен хайныгып келген сеткил-сагыштан адырлып ап, Кара-оол дугайында бодалдарны бажындан үндүр сывыртаптарын кызыдып чыткан. Угаан-бодал, мээ-медерелинден шынныг шиитпир хүлээп алдым эвеспе деп билип чытса-даа, дөмөй-ле сагышка бир-ле билдинмес күштер аңаа удурланып турган.

Долзат каш айлар дургузунда шак-ла ынчаар ийи аңгы сагыш-сеткилдин үскүлежинишкинин чүктеп эрттирген.

Кара-оол чайын өгленип алган. Ооң кудазынче Долзат база чалаткан турган, ынчалза-даа ол барбаан. Каш хонганда Кара-оол тракторунуң тергезинге фермага чарба сөөртүп эккелген. Чарбаны оон-биле кады дүжүрер ужурга таварышкан. Терге кырынга олар чүнү-даа чугаалашпаан, чүгле чарба дүжүрттүнгөн соонда, Кара-оол ыржымны үрепкен:

— Кудага чоп келбедиң, Долзат?

— Оглум аарып турду — деп, Долзат арны кызып, мегелээр ужурга таварышкан.

— Эх, далажыпкан болдум бе? Чеди катап хемчээр чүве дээн... Сени ынчан көрзүнеримге чок болдун. Элдеп-ле чүве — өгленип турар хиремде, сени чоктаар. Алдын-кыс мээң карактарымның бир-ле кижини дилеп турарын эскерип каан хевирлиг: «Кымны дилегзинип турарың ол?» — деп айтыржык. «Кончуг эжим келир ужурлуг чүве. Хөөкүй озалдаан-дыр, азы бир-ле чүвеге таварышкан боор» деп кагдым. «Багай-ла чүве ыңай турзун!» — дээрге, «ындыг-ла болзун!» — деп каан-дыр мен. Та кажан-чежен сени уттултар кижин ийик мен. Чок болза, моон өскээр көже-даа бээр чоор бе — деп, Кара-оол шала мунгаргай чугаалаан.

Долзат анаа чүнү-даа ыттаваан, терге кырындан черже дүшкеш, хая-даа көрүнмейн, кара суг кыдында бичин дөргүнек иштипче кылаштап кире бергеш, хадын дөзүнге олуруп алгаш, дээрже кайгап, карактары кылаңайнып олурган. Ооң сагыжынга чүү-даа кирбээн, Кара-оолдун сөстери кулаанга ол-ла хевээр дынналып турган: «Та кажан-чежен сени уттултар кижин ийик мен!»

Ол аразында будук дырс дээн. Долзат сырбаш кылынган. Ыяштар аразындан Кара-оол көстүп келген. Долзат олурган черинден турар дээш туруп чадап каан, сактырга ооң буттары көжүп калганзыг болган, харын мырынай моюнда аар докпак баглап каан-даа ышкашсыг кыннып келген. Кара-оол ыт-дааш чок, улуг тынып, ооң чанынга олуруп алган. Долзат кыймыш-даа дивээн, чүрээ диртиледир сол турган. Кара-оолдун арнынче-даа көрүнмээн, хой ышкаш дыдыраш ак кезек булуттарны дээр оюндан кайгап олурупкан. Кара-оолдун кадыг адыжы ооң чаагын өйдүктүр суйбагылай берген, Долзат ооң холун чайлады идиптер деп бодаза-даа, дидинмээн, ылым-чылым шыгырт олурбушаан. Бичин дөргүнек шыпшың-на чүве, чүгле кара сугнуң холураажының даажы дынналыр, анаада-ла сиртиледир ырлажы бээр куштар-даа чок, шуут үн-даа алышпастан. Сактырга, бо чырык өртемчейде дириг амытан бүрүзү — курт-кымыскай, кушкаштар-даа бир-ле черже ырап чоруй барганзыг. Кезек эдир-булуттарлыг дээр оюу, соксаал чокка холурткайнып чыдар кара суг, кезек хадыннарлыг дөргүн — оон ыңай чүү-даа чок, а долгандыр ыржым бүргээн, тыныжын тыртыпкан чер-өртемчей. Долзат, Кара-оол... Оон ыңай чүү-даа чок, өске арткан амыдырал бо дөргүнден оранчок талыгыр делгемде хайныгып, өөрүп-хөглеп, хорадап-киленеп турар-даа дег.

Долзаттын угааны шуут-ла дедир барган: сактырга ооң мээ-медерели оон мага-бодундан шагда-ла ырап чоруй бар-

ган ышкаш болган, ооң боду-биле чүү болуп турарын чедир угаап билбейн олурган.

Кара-оолдуң эриннери ооң эриннеринге дегжи бергениндаа эскербээн, Долзаттың мурнунда турар чер-делегей, бүгүле даг-даш, арга-ыяш, хамык чүүлдери-биле кады арлып чиде берген ышкаш болган. Сактырга-ла чер-дээрниц аразында дензи чок саазын дег эстедип бар чыдар-даа дег. Кара-оолдуң шедиргеленчек адыжы ооң аккыр хөрээн суйбай бээрге, Долзат ам-на минни хонуп, хойдуккан аът дег кизир-казыр тура халаан. Кара-оол элдепсинип, карактарын хере көрбүшаан, ооң холундан алгаш чыдыпкан.

— Канчап бардын, Долзат?

— Болзун, Кара-оол. Чүве хемчээлдиг чүве ыйнаан.

— Сенээ ынак кижидир мен. Сеткилимни канчаптар мен.

— А кадайың? Чок, ол хөөкүйнүң аас-кежин оорлап шыдавас мен.

— Кадай... Анаа ынак эвес кижидир мен. Чаңгыс сырткка чыда безин чүгле сени бодаар-дыр мен, мээң чанымда Алдын-кыс эвес, сен ышкаш сагындырып келгилээр-дир. Эх, Долзат, Долзат, бодувустуң аас-кеживисти боттарывыс-ла таптай базып, ооң кыры-биле кылаштажып эртип турар-дыр бис... — дээш, Кара-оол ыттавайн барган.

Дөргүнүң кыры-биле эжеш дуруяалар эдип эрткен. Оларнын ырызында муңгаралдың хөөнү чок болган, сактырга-ла ногаан, төрөөн шынаазынга тайбың чурттап чорууру дээш ынакшылын илередип чораанзыг-даа. Азы бирээзи: «Сенээ амы-тынымдан артык ынак-тыр мен!» деп-даа чор ыйнаан, а өскези: «Мен база-ла сенээ ындыг мен. Бисти чүгле өлүм чарып болур. Бир эвес мен өлүп каар болзумза, бо чырык өртемчейге кара чааскаан та канчаар ыйнаан сен. Ол-ла менээ коргунчуг-дур» — деп-даа чор ыйнаан. «Чок. Өлүм база-ла бисти каттыштыра бээр, чарып шыдавас. Бир эвес ындыг чүве болза, бедидир ак-көк дээрже ужуп үне бергеш, сээң калган чериңче дашкылаштыр окталы бээр мен» — деп, бирээзи чугаалаар чадавас.

«Оранның кужу, дуруяалар, кижилерге ынакшылдың, бот-бодунга берднийишкинниң езулуг үлегер-чижээн көргүзүп чоруур силер. Силер ышкаш, дуруяаларның шынчызын бүгү чуртталгазының дүрүмү кылган кижилер эндерик, оларның ачызы-биле харын чер кырында амыдыралдың арыг-чаагайы туттунуп турар чадавас. Кара-оол багай эвес кижидир. Бистер аас-кежиктиг болуп болур турган бис. Ол чүгле мээң багым. Ам орайтаан-дыр. Өске кижиге човалаң халдадып чыткаш, чедип алган аас-кежикти кандыг аас-кежим дээр

боор. Өске кижиниң арнынче дүкпүрүпкеш, сагыш-сеткилин кээргел чокка балыглап кааш, канчап сагыш амыр чоруур боор. Ындыг аас-кежиктиң менээ хензиг-даа ажыы чок. Чаңгыс шак-даа иштинде өске кижиге херек эргелелди оорлап ажыглай шаап алыры — бужар чүве-дир. Ооң соонда ооң арнын канчап көрүп шыдаар. Бо-ла бүгүнү соксадыр. Эрте дээрe соксадыр. Хензиг-ле сула салдынар болза, оон соонда бо-ла бүгү чаңчылче шилчий берип болур» — деп, Долзаттың угааны доюлдур бодай каапкан.

— Кара-оол! Мээң дугайымда бодалдарыңдан эрте дээрe чарыл! Хей-ле бодуң хинчектени бээр сен. Сула салдынма. Кадайың уруг база шору кижиге болчук. Ол сенээ ынак-тыр. Херээжен кижиниң ынакшылы чүдөн артык чоор, ам ындыгдыр сен. Оон ыңай сен анаа-ла дужа-келбиже база өгленип албаан-на болгай сен. Кадайың сенээ аас-кежикти эккээр. Уруг-дарыглыг апаргаш, ынчан кадайыңның сенээ кайы-хире үнелиин биле бээр сен.

Кара-оол улуг тынган, чүнү-даа ыттываан, чүгле папирозунун ыжын хандыр-хандыр соруп, черже куду көрнүп алгаш олурган.

— Кара-оол! Сен эр кижиге-дир сен, ынчаар хилинчектенме. Сенээ берге болбазы-биле мен өскээр көже берип болур мен. Ынчан мени уттуптар сен. Черле боданып көр. Сээң моондан чүү-даа үнмес, кады чуртталга-даа тудуп шыдавас бис. Сенээ ынак эвес кижиге-дир мен. Оон ыңай ынакшыыр шаам эрткен кадай-дыр мен.

Кара-оол серт дээш тура халып келген. Долзаттың сөстери ону шагар-оът дег ажыңнады шага шаапкан ышкаш болган.

— Долзат, ол чүү деп турарың ол? Ынак-тыр сен ийин. Ынак. Билир мен. Ох, чуртталга, чүге-ле ындыг кадыг-ширин болганың ол!— дээш, Кара-оол хая-даа көрүнмейн бazyп чорупкан...

7

Элээн хонуктар эрткен соонда, Долзат фермадан кежээ чедип келгенде, ону ооң бажыңының эргининде Алдын-кыс манап олурган. Долзаттың чүрээ сым-сырт дээн, харын-даа ине-биле кадай шанчыпкан ышкаш сагындырган. Кара-оолдун кадайының мурнунга актыг-шынныг-даа болза, оларның аразынга ам болур ужурлуг чугааны бодап келирге, сезинчи кончуг кыннып келген. Долзаттың чаактары изип хып тургулаан. Келген аалчыга бодунуң хөлзээшкинин билдирт-

пес дээш, хөлчок кыскан, чүгле мөндилешкеш, ооң чанынга эргин кырынга олура дүшпейн, дораан-на бажыңның шоочазын ажыдып, Алдын-кысты баштай эрттирипкеш, ооң соондан боду кирип келген. Алдын-кыс стол азыында турган сандайга боду барып олуруп алган.

Долзат электросуугуга шай чылды салып кааш, Алдын-кыстың дужунга столдуң бир ужунга барып олуруп алган. Комод кырында шак тиккигейндир хап турган. Сонга шиллинде сээктиң ыыгайндыр эткени дыңналган. Ыржым өрээлдин шак ол ийи аялгазынга чылыткан шайның шыыгайнып турары каттыжа берген. Долзат сонга караанче көрүп олурган. Ол черле бо-ла сандайга олурупкаш, көзенектең дашкаар кайгап олурар кижини. Анаа-ла кайгап олурар. Шай аартап олурар бо-ла. Оон карактарынга бо кежээ хөй-ле чурумалдар: кара сугнуң кежээки кызыл хүннүң херелдеринге шилдендир чайыннанып чыдары, сугнуң ол чарыында инек ай дээн, холдарын ооргазында чүктенипкен ашак кижини, ынаар ногаарарып көстүп турган алаак уунче базып бар чоруур аныяк оол, кыс — сонга өттүр көзүлгөн. Чуртталгазының иштинде бир дугаар элдепсинип көргөн чүүлү — ногаан өң болган, ол бодап, эскерип олурарга, хүннүң чырыы безин ногаан болган. Элдеп-ле чүве — чайын чырык безин ногаан болур, күзүн кандыг болурул — сарыг, а кыжын — ак, эрте чазын шала каралдыр болур-ла болгай деп бодап кааш, мынча назын назылааже ону капчап эскербейн чораанын Долзат элдепсинип бодап олурган.

Даштын амыдырал бодунуң шаанче «дугуйларын чууктап» чоруп турган. А мында өрээл иштинде ийи херээжен кижини удур-дедир көржүп олурар-даа болза, амыдырал чангыс черде доктаап турупканзыг кыннып келген. Ол аразында хөнекте чылыткан шай хайны берген. Долзат кел дивээн аалчызының баарынга тавакка тараа, сметана салгаш:

— Шайлап көрүңерем, дуңмам! — дээш, шаажанга шай куткаш сунган.

Изиг шайны аартап ишкенинин соонда-даа оларның аразынга чугаа-даа орта болбаан, Алдын-кыс келген херээн утуп алганы ол ийикпе, азы эгенип-ыятканы ол ийикпе, чүгле холунда шагыңче көрүп каап олурган.

— Кунчуг-бээнериниң кады кандыг-дыр, дуңмам? — деп, Долзат айтырган.

— Кара-оолдуң авазының кады шала-ла багай ийин. Үргүлчү-ле бажымайлаар кырган-дыр. Кара-Суг аржаанынга кирзимзе деп олурар ийин. Ынаар чедирер ирги бис бе — деп, Алдын-кыс аяан салып кааш харыылаан.

— Бажы аарыыр кижилерге эки аржаан деп дыңнаан мен ийин. Аңаа кириптер болза, харын, хөөкүй сегиир болгай аан деп — деп, Долзат чугаалаан.

Оларның аразыңга чугаа ол-ла болган. Долзат Алдын-кыстың арнынче, ооң карактарынче көрүп олурарга, ында мунгаралдың, дүвүрелдин им-демдээ илези-биле көстүп турар болган. Ол хоюг кара карактар сөс чокка-ла: «Кара-оол биле араңарда болган чүүлдү билир мен. Кара-оол чүг-ле силерге ынак. Сен база-ла аңаа эвес сен. Дүрген шиитпирилеп көрээли, сен азы мен. Удавас божуур кижидир мен. Мээң чүрээмнің адаанда тыптып келген хензиг кижижигеш төрүттүнүп келгеш-ле ача деп чүве танывас болуру ол бе? Мээң төлүмнүң адазын оон чарбайн, оон хунаа-вайн көр. Оол ада чокта кандыг деп чүвени бодун билир-ле болгай сен. Мээң оруумну доора кшпейн көр» деп турган-зыг болган.

«Кара-оол-биле аравыста чүү-даа болбаан, дуңмай. Мен оон-биле кандыг-даа харылзаа кылбаан мен. Оглум божаанымның соонда чангыс-даа шак эр кижиле сыртык кожа удуп көрбээн мен. Эртенгинин шалыңы ышкаш көңгүс арыг чаагай мен, дуңмай. Силернин аас-кежиинерни кайын таптай базар мен. Силернин оруунарга кайын доора чудук дег чыдып алыр мен. Менден биче-даа болза, мен ышкаш ие болур херээжен кижидир сен, менээ бүзүрө. Менде сиилең аажы-чан чок. Кара-оолга силернин өгленир ырак мурну-нарда-ла, ойталаан кижиле мен. Кара-оол сенээ амдызыңда шоолуг ынак эвес-даа болза, ооң езулуг ынакшылы сенээ ыяп-ла чедип келир, Алдын-кыс. Ол ынакшыл силернин төлүнер дамчыштыр чедип келир. Аңаа бүзүрө, оон аңгыда бодундан база дыка хамааржыр. Оозун херээжен кижиле билир сен, ону сенээ мен өөредир эвес мен. Кара-оолга ынак-тыр сен, далашпа, изигленме. Езулуг аас-кежин көөр сен» — деп, Долзат шайлап олурган Алдын-кысче карак уштап көрүп олурар, ыңчаар иштинде боданып олурган. Ол кажан-на чугаалап үнүп келир ирги деп маназа-даа, Алдын-кыс чүнү-даа ыттываан.

— Буруулуг болдум, угбай. Силернин даараныр машинанырны дыка эки даараар деп дыңнаан кижиле мен. Кезек ачыладып көөр силер бе? — деп, Алдын-кыс айтырган.

Алдын-кыстың машина дээш келбээнин Долзат билип турган. Кара-оолдун кадайының угаанныңга иштинде ол бүдүү адааргап, олче бедик чоргаарал, хүндүткел-биле көрүп олурган. Өске херээжен болза, үш-үдүрүм баар-ла болгай, ол-бо бак сөглөп дорамчылаарыңдан эрткеш, баштан сир-

бектеп, теп-шанчып, тос чүзүн элдеп аажызын көргүскөш туруп бээр. Алдын-кыста ындыг аажы-чаң чок болганы, ооң ыядыычалы, ооң сеткилиниң арыг-чаагайын Долзаттың сеткил-сагыжын чүден артык хөлзедипкен. Мындыг кижини билбейн-даа хомудадыры, мындыг кижиге хензиг-даа эпчок чүүл кылыры улуг хүүм-дүр деп, ол бодап олурган. Алдын-кыстың мурнунга хардан арыг, актыг болза-даа, эвээш-биче-даа болза буруулуг кижиге ышкаш-тыр мен» — дээн бодол ооң бажынга хенертен кире хонуп келген.

— Адак-бышкааң аартап бар чыдар кижиге аар машинаны канчап көдүрөр сен. Мен аппаратчы берейн, дуңмай — дээш, Долзат олудундан тургаш, аптара кырында салып каан машинаны көдүрүп алгаш, эжикче басыпкан...

8

Кара-оолдар ам дыка аас-кежиктиг, эп-найыралдыг чурттап чоруур, Алдын-кыс баштайгы оглунуң соонда дөрт кыс божаан. Ол өг-бүлениң, шаажан аяк ышкаш буступ кабаанында, харын-даа «тиглени» безин бербээнинде чүгле Алдын-кыстың буянныг сеткили, ооң оожум томаанныг, чүвениң эчизинге чедир бодап билир шынары кол черни ээлээн дээрзин бөгүн Долзат Араптаңовна бодап-сактып олурган. Оон бээр каш чыл эрткенил? Он бе, он беш бе? — оозун ол уктап, тодаргайлап санаваан.

Долзат Араптаңовнаның оглу даарта бодунуң душтуун эдертип кээр. Ооң шагдан манаан аас-кежиин уруглары эккээри черле чайлаш чок. Оглунуң душтуу Аратмаада Алдын-кыстың эң-не эки шынарлары бар дээрзин Долзат Араптаңовна не кижиниң сеткил-сагыжы-биле даап бодап олурган.

Уруглары кээрге, езулуг байырлал кылыр деп Долзат шийтпирлеп алган. Оларны хүлээп алырынга ол бодунуң шаа-биле шору белеткенген: бажынын чангыс кежээ-ле чугайлай шаап алган. Ам даарта чүгле даайы сугдан хой чедип алыры арткан.

Даштыкы эжикти кижиге соктаан. «Чаа!» деп четтикпейн чыдырда-ла, ферма эргелекчизи Чудур акый кирип келген. Сеткил-сагыжын долган өөрүшкүнү солуй хенертен Долзатты билдинмес дүвүрээзин бүргей ап келген. Ооң ажаап турар хаваннары-биле бир-ле чүве болганы ол-дур деп ол дораан бодай шаап каан. Чудур акый сандайга олура дүшкөш, хөрөөн хозалдыр чөдүргүлээш, хавактыг чайгы бөргүн ууштай туткулаан. Долзат аякка шай куткаш, сунуп чыда:

— Онза-солун чүү туруп тур, акый? — деп айтырган.

— Биеэ хевээр ийин. Бистиң фермавыска сиген нормазы берип каан. Маадыр-оол биле Сотпа ашак өрү Көжээ баарында сиген кескенден бээр беш хире хона бердилер. Дем кежээ Сотпаның оглу Хураган кээп чорду ийин. Сигенни элээн кескен улус-тур. Бөлүп сарааттаары арткан. Шөлээде кижиге болгай сен. Улузувустун эвээжин билбес эвес сен, барзыңза чүл? Даарта бөлүп сарааттавас болза, хайыраан сиген ат болгай. Бодун билбес эвес сен, черле ойталавайн көр, Долзат — деп, Чудур дилээн.

— Даарта оглум кыс эдерттип эккээр деп турар чүве-дир, акый. Канчаар кижиге боор мен. Ол-ла элдеп-тир.

— Көжээ аразы ырак эвес. Ийи кижиниң кескен сигени шуут угдунмас болур эвес. Улуг дүш чепес — дөгерипттер бис. Барзыңза эки боор, Деңзел аараан болдур ийин. Чечеккейге бертен шөлээ берипкен кижиге мен, ол ам сонгузу хүн келир, кожуун баткан кижиге-дир. Демги кадай база баар, сээн-биле үжелээ улус-тур бис.

— Че, ам канчаар. Баар болуп-тур мен ийин. Каш шакта чеде бээр мен?— деп, Долзат айтырган.

— Чеди шакта кежип кел. Четтирдим көрөм. Буруудатпа, Долзат. Айдың угаанныг эр болбазыкпе. Ооң шилип алган кызы оон база-ла дудак чок болзун!

— Ындыг-ла болзун!— деп, Долзат Чудурнун йөрээлинге улажып каан...

Эртен даң бажында туруп келгеш, Долзат чем кылып ишкеш, бажыңының иштин кылайтыр чүп үндүрүпкен. Бичежек кара барбага быжырган дагаа чуургалары, чартык хлеб, сметана, сүт суп алган. Стол хааржаандан саазын, демир-үжүк уштуп алгаш, оглу-кенинге чагаажыгаш бижип каан:

«Айдың! Аратмаа! Мени буруудатпайн көрүнер, уругларым! Мен ферманың сигенин бөлчүп чоруй бардым. Айдың, дүлгүүрнүң чыдар черин билир болгай сен. Мен келгижемче чедир бажыңга боттарынар олурар болган-дыр силер. Мен орайтавайн чедип келир мен.

Аванар».

Долзат сиген шөлүндөн дыка орай келген. Суурнун бажыңнарының оттары өшкүлээн. Чүгле ынаар суур адаанда алаак кыдында бажыңнарының ыттарының ээрип турары дыңналыр — оларны бодавыже, агаарлап кылашташкан, дүннүң караңгызын уткаан аныяктар-ла хөлзеткен боор. Долзат бажыңының хериминиң чаныңга чедип келгеш, узун сандайга барып олуруп алган. Ырак оруктан келген оглу, кен-

ниниң уйгузунга шаптыктап, эжик-хаалга ажыдып, дааш-шимээн үндүреринден сезингеш бажыңче кирбээн.

Ыржым-на чүве, чүгле дээрниң сылдыстарының карактары чивеннежир, ынаар кудумчу артында кара сугнуң саарыының шаалаажы, суг ол чартыында өртеп каан аъттың былгырары дынналыр. Долзат дээрниң сылдыстарынче көрүп олурган. Даң баштап, буга шазында даайының аалынче баргаш келбес болза, кайын боор, оларның оглунга хойну аътка үңгерттип алгаш кежип кээрин бодап олура, Долзат согаңайы берген. Ол бажыңче кирбейн, чадырже базыпкан. Чадырның эжини аяар ажыткаш, хевин-даа ужулбайн, манзалардан оглунуң кылып каан орнунче чыдыпкан.

Даң агарып келгенде, Долзат оттуп келген. Дашкаар үнүп кээрге, эртенги серини олче бодунуң шыксыг тыныжын үрүп келген. Бижиктиг-Хаяның сиртинден ыраккы даглар артындан ам-даа хөөрөп үнмээн хүннүң хаязы дээрниң кыдыын кызыдыр өң кири чаапкан турган. Херим иштиниң көгүнүң кырында шалың суглары мөңгүн суглары дег мөндүңсөйчип олургулаан. Долзат сонга караанга аяар кылаштап чеде бергеш, көзенекти бакылап көргүлээн. Дөрде орунда оглу биле кенни удуп чытканнар. Аратмаа Айдыңның хөрээнде бажын салыпкан, эриннерин билдиртир-билдиртпес шимчедип чыткан. Эртенги даң хаязында кижиге болганчок-ла эки дүштер дүжеттинер боор ийин деп, Долзат боданган. Ооң арнынга эрги хүлүмзүрүг ойнап келген, чечек шокарлыг чуга аржыылын эде суйбааш, ол өөрүшкүлүү аажок сонга караандан кудумчуже базып чорупкан.

Даайының аалынга үр-даа болбайн, одарже хойну үндүрбээнде чедип келген. Даштын чадагай кажаа чанында өдекте чыткылаан хойлар аразында күүйү Күнзеңмаа кадай кылаштап турган.

— Мындыг эрте чүү-ле кижин боор деп бодадым. Сен ыш-кажыл сен? Даң баштап канчап чорууруң ол?— деп, күүйү айтырган.

— Уруглар чедип келди. Оларга изиг хан чиртир чоор бе дээш, күүйү — деп, Долзат харыылаан.

— Че, өгже кирээли. Бо ашак аъттар бөлүп чоруй барды. Алаакта хонганнар боор — дээш, Күнзеңмаа өгже базыпкан.

Өгже кирип келгеннер. Чүък баарында өгнүң оглу Артыш-оол удуп чыткан. Долзат эрткеш, аптара баарынга олуруп алган.

— Эки түр силер бе, күүйү?

— Эки чүвөң кайда боор. Аарып тур ышкажым чүл, уруг. Чедерге эмнедир бодаан кижн мен. Хайлыг путевка деп чүвө чок болган ышкажыл. Дүүн бо ашак совхоз төвү чоктап чорду. Суурда турар улустар боттары үлежип аппаар чүвө ышкажыл, уруг. Уруглар кажан келгени ол?

— Дүүн келгеннер-дир. Мен бодум ферма сигени кылыш-каш, орай келдим. Боттары-биле көржүп чугаалашпадым-даа — деп, Долзат чугаалааш, уламчылаан.— Чоокта чаа Эртине дарга менээ Чедерже путевка сыгап турбады бе! Ыя аразында канчапканнары ол?

— Па-а! Чиктиңни але, уруг. Көржүп чугаалашпадым деп чүңүл, каяа хонган кижн сен?— деп, Күнзеңмаа элдеп-синип айтырган.

— Орай келгеш, уругларны оттуруптар боор мен дээш чадырга-ла хондум. Күүйүм, черле чиктиг кижн ийин — деп, Долзат харыылаан.

— Аттыг уруг-дур сен ийин. Мынчага чедир өг чок чо-руур. Харың ам чеже апарды, Долзат?

— Өг-өг деп алган. Кырган кадай кижн ашак бодаар харык кайда чүвөл. Дөртөн шагда ашкан болбазыкпе.

— Ой, уруг. Куруг чугаа-биле сени тоттуруп олуруп бердим — дээш, үлгүүден ийн аяк уштуп эккелген.— Суугу иштинде изиг хүл кырында хөнөкти уштуп көрөм, Долзат.

Долзат хөнөкти уштуп салып турар аразында күүйү өрөмө-чөкпөк, далган-тараа салыпкан. Иелээ кезек када шайлап, ыыт чок олурганнар.

— Ол силерниң хаваннарынар сиген база чиир болган чүвө-дир аа, Долзат. Чоп, сиген чивес, чарба, далган-тараа чиир чүвелер болчук. Оон чыдынга та канчап шыдажып турар кижн ийик сен — деп, Күнзеңмаа чугааланган.

— Сиген кайын чиир ийик. Анаа сиген нормазын бригада, ферма бүрүзүңге онаап турар чүвө-дир ийин. Биске он беш тонна деп турдулар. Ам-даа бешти кылыры арткан.

— Планынар дөгөрөп деп барган ышкажыл, силер. Бо ашак күзүн хүлээлге ан тура, улуг аас эдип, он беш тонна сигенни бодум белеткеп алыр мен деп каапкан кижн-дир. Сиген-ширбинш орта үймээн каан багай чылда та канчаар адашкылар. Бо алаакта бир аян аштап алган бис деп турар ийин болар. Шыдаплаттарлар боор. Айдың база дузалашсын көрөм.

— Дузалашпайн канчаар. Бис ам үш кижн-дир бис. Мен шөлээде болгай мен.

— Шөлээде че. Амыр кижн-дир сен, аа, уруг. Бис чоп шөлээ деп чүвө билбес улус бис. Кыш-чай чок бо-ла-дыр

бис. Кино-концерт, телевизор дээр чүве чок. Ол телевизор деп чүвени кыштагга туттувус. «Херек чок чүве-дир, ажылдаа кылдыртпас» — дээш даайың суурда бо кымыйга садыпчык, кым ийик ол оолдуң ады, Бадылар күдээзи аан, орус аттыг оол аан.

— Аа, Андриян бе?

— Ийе-ийе. Бо ашак чоп чиде берди. Эй, оол, тур. Удуп чыдар боор ийикпе, хой үндүрер өй база келген-дир — деп, оглун Күнзенмаа оттурган.

Артыш-оол чангыс андарылгаш, оттуп келген. Карактарың чода туткулааш, Долзат-биле мендилешкен.

— Айдың келди бе, угбай?

— Ийе, чедип келди.

— Кадайың эдертип келген-дир бе?

— Ийе, эдертип келген-дир. Сен дег болур боор бе. Бүгү назынында кара чааскаан чурттаар дээн оол ыйнаан бо. Мынчага чедир кадай тыппас — деп, Күнзенмаа чугаага киржиң, оглун чемелей берген.

— Ынчап баар сен ийин, авай. Кадай-кадай деп алган. Күзүн чолаачыга өөренир кижидир мен. Машина муна берзимзе, кадай кай баарыл ол, кузов долдур олуртуп алгаш, эккелгей мен аан. Ынчан шилип тургай бис аан, авай — деп, Артыш-оол баштактанмышаан дашкаар үне берген.

Күнзенмаа оглунуң соонче көргөш, улуг тынган. Узун сөөскөн данказынга таакпы тиге шаап алгаш, ону шыйыладыр сора берген. Таакпызын төндүр тырткаш, хүлүн суугу баарында доуракка кактапкаш, данза-хавын орун адаанче киир каап каан.

— Мындыг оол-дур бо. Шеригден келге-ле ийи чыл болду. Мынчага чедир таныш-даа чок. Элдеп амытан ийин. Шеригде оолдан чагаа сөөлгү үеде дыка үр болгаш кээр апарды. Ол Агбаан деп черде барык дайын болуп турар эвес чүве бе, уруг. Оглум-биле чүү-ле болур ирги дээш коргардыр мен. Бо ашак дүште чок-тур, чангыс сээң оглуң ында эвес, хөй-хөй иелерниң оолдары бар чүве-дир. Бистиң шериглер ол дээрбечилерге удур демисешпейн турар, ук чурттуң шериглери тулчуп турар чүве-ле-дир дээр-дир. Бо оолдан айтырарга, тудуг-суур кылып, школа, эмнелге тудуп турар улус-тур дээр болган. Ындыг-ла болза, эки-дир ийин. Бажын-балгат тударындан, балды-сүгө тудуп алгаш, чудук чонарындан эки чүве кайда боор. Харын буянын хөрөкте барган-дыр оглум деп бодап олурумза-даа, сестип олурардыр мен — деп, Күнзенмаа чугаалаан.

— Мен база ынчаар дыннаан мен. Солуннардан номчуур-

га ам ында тайбынчаан чүве чоржук. Ол душман дээр дээр-бечилерге көгүттүрген кижилер ок-боозун октап, шынныг орукче кирип эгелээн деп бижээн болур чорду — деп, Долзат чугаалаан.

— Кижилер черле чүге бот-боттарын өлүржүр чүве ыйнаан. Ол дайын деп чүвениң халавын бо мелегей-мугулай кадай кижиге безин билип орда, ол америктиң чазак-чагыргазында олурар кижилер та чүге бодавас чүве. Ол атом деп чүве мырыңай халаптыг чүве дээр болчук. Кыргыз ирейлерниң Шамбыла дайыны деп биеэде чугаалап турар чүвезибиле дөмей чүве эвеспе аан ол. Шуут кургаг чер артпас чүве-дир. Алган кадайлыг, ажы-төлдүг-ле кижилер чүве ыйнаан. Кижиге дег мелегей, кижиге дег угаанныг чүве чок чүведир. Көрбөс сен бе, өлүм чөпсөөн кайы-хире сайзырадып кылып эккелген-дир — деп, Күнзөңмаа чугаалап олургаш, оон уламчылаан.— Дайын черле болбас-ла боор аа, уруг?

— Болбас, күүй! Болбас. Чер-черде кижиге бүрүзү тайбын дээш туржуп турар болганда, болбас.

— Ындыг-ла болзун харын, уруг. Бо ашак чөп чиде берди, барып барааннап көрейин — дээш, Күнзөңмаа үнө берген.

Даштын айттар даваннары дагжаан. Долзат эжикти чырта ажыткаш, көрө берген. Қажаа чанында баглаашта даайы айттан дүжүп чыткан.

— Чөп кончуг үр болдун? Өгдө Долзат келди. Уруглары ап четкен-дир — деп, Күнзөңмааның чугаазы дынналган.

Баштай Долзаттың даайы Коңгар, ооң соондан күүйү Күнзөңмаа, оларның оглу Артыш-оол сүрүштүр киргилеп келген. Өгнүң ээлери эрткеш, орун баарыңга барып олуруп алганнар.

— Айдың уруг эдерттип эккелген мындыг ышкакжыл ала, чээн?

— Ийе.

— Хой-ла ыйнаан. Хойларың көвүдеп турар болдур ийин, Долзат. Совхоз улузу күрүңе хою-биле кады хуу малыңар кадарып турар силер деп бистиң малчыннарывыстың кулаан конгалап туруп берген болдур ийин. Оларның сагыжы хуу мал совхозтуң сигенин, чарбазын чөп турар деп бо-ла болгай. Оларга база сиген-ширбишти аңгы кезип аар-ла чүведир, а өске улус та канчап турар чүве — деп, Коңгар чугаалаан.

— Малчыннарның хуу малын аңгы үскеш, бир кижиге тускай кадартыр деп-даа чүве тып алган турарлар эвекпе. Чүнү дыңнадың, суурда кижиге, Долзат? — деп, Күнзөңмаа чугаага ушкашкан.

— Ындыг чүве-даа дыңнавадым.

— Ынчап каар болза, улус ат болбас чүве бе? Қаш чүвезин өске кижиге кадартып кааш, чүнү бодап олураар боор. Ынчап барза, ам канчаар, ийи аңгы кадарар ыйнаан. Бо адашкылар совхоз хоюн, а мен боттуң чүвезин карактаар мен ыйнаан. Бир-ле чүве тып алган турарлар болгай — деп, Күнзенмаа чугаалаан.

— Аъттар бөлүп чорааш, сиден база көрүп чордум. Кезер өйү келген-дир. Сонгузу хүн Айдыңны чорудуптар сен ыйнаан, чээн. Кадырыны канчаар тударын кайын уткан. эр деп ол. Шагда сиден кезери аажок кижн болгай — деп, Көңгар чугаалаан.— Хойну кажан алыр сен?

— Артыш барып чедирип берзе, кандыгыл? Демги оол хой өзеп билр эвес.

— Ынчалзын харын. Акы-чаавазынга өзеп бербейн, кымга хой өзеп бээр чүвел. Ижин-хырын аштап, сып турда, кандыг-даа кадайлардан дудак чок кижн болдур ийин — деп, Күнзенмаа чугаалааш, уламчылаан.— Мээн мунар Чааш-Доруумга үнгерип албас ийикпе. Че, оглуң-биле кады хойдан тудунар. Дүгш келди ышкажыл. Хүн хөөрээр деп барды.

Адашкылар үне бергеннер. Долзат далажы берген. Күүйү-биле дашкаар үнүп келгеннер, адашкылар бир ак хавактыг кара хойну баглай шаап алган болганнар.

— Даай, мен барып баштай кеже берейн. Артыш чемненнип алгаш, кежип келир ыйнаан.

— Чоп далажыр сен, чээн?

— Далашпайн канчаар, өөнге хонмаан кижн-дир. Хи-хи-хи — деп, Күнзенмаа каттырган.

— Өөнге хонмаан... Ам каяа чораан кижн чүвел?

— Орайга чедир сиденге ажылдааш, бодунуң чадырынга хонган кижн-дир ийин.

— Ынча дизиңзе. Кадай кижн эртип, ырзаннаан — деп, Көңгар кадайын кончуп каан.— Далаш болзунза ынчал даан, чээн.

Долзат суурже углай базыпкан. Эртенгиниң хүнү ам-на даглар ажылдыр хөөрөп үнүп келген. Суур дөн кырында дыка чараш чаагай көстүп турган, ол хадын-терек холушкан алаактың ортузунда чапты берген чыткан. Суур ногаан кавай иштинде чүве дег көзүлген.

Ногаан кавай! Шынап-ла Долзаттың бажынга кирген шак бо деннелге дыка шүлүксүг болган. Дөң кырынга эртеңги сырынга арын-бажын кактырып тура, Долзат хенертен шүлүкчү болган болзумза, шынап-ла ынчаар бижип каар турган-дыр мен ийин деп боданган. Ол аразында оглуңуң шү-

лүк бижиптерин сакты хонуп келгеш, аалынга чеде бергеш, бо бодалын ыяавыла чугаалаар деп шнитпирлеп алган.

Долзаттың бодалы-биле кижилер, улуг-даа, биче-даа хамаан чокка, дөгере ногаан кавайга чайгадып өзүп келген. Бүгү амыдыралының дургузунда арга-алаактың чараш-каазын көрүп, бойдус-биле кады-ла хевир кирип чоруур болгу дег.

Чок, ногаан кавайда чыдар, анаа ааттынып чоруур-даа болза, кижилер төрөөн черинин ногаан будуктары ышкажыл. Ногаан будуктар — амыдыралдын мөңгө ногаан будуктары. Долзаттың амыдырал-чуртталгазы оглу-кенинин чуртталгазынче шилчээш, оон уламчылап, оларның ажы-төлүн дамчып, салгалдан салгалче төнчү чокка уламчылап чоруй баар ышкажыл. Шынап-ла амыдыралдың мөңгези — ында чүве эвеспе аан. «Эх, сырынналып канчаарым ол? Аныяк чалыы, ашакка барып турар кызыл чаактыг кызыжак эвес мен» деп, Долзат хайныгып келген сеткил-сагыжын өжүр базарын кызыткан. Ынчалза-даа оглу дээш өөрүшкү-маннай ооң сагыш-сеткилин хөмө ап келген, ону чавырған херээ бар бе?

Долзат ногаан кавайның аразындан бодунун бажынын дилегзинген, ол көзүлбээн, ооң соонда бодунуң ажылдап турар фермазының чүгүнче көрүнген. Алаак кыдыында хаван фермазының кажааларының бирээзинин крышазындан ыш аразындан кызыл чалбыштың оттары көзүлген. Долзаттың чүрээ палт дээн, артында-ла балдыры ырбаш дээн. Чулчургайы шашкылап келген. «Өрт!» — дээн коргунчуг бодал ооң бажын дораан-на иштей дола берген. Долзат кудургайны куду маңнап бадыпкан.

Ол фермага ындыг дүрген маңнап чедип келгенин боду безин билбейн калган. Кажая иштинде хаваннарның алгы-кышкызы кулакка уюкталдыр кыпсынчыды дынналып келген. Боданмайн-даа кажая иштинче кире халаан. Маадыр-оол биле ферма эргелекчинзи Чудур клеткалардан хаваннарны дашкаар үндүр ай деп турган. Хаваннар оттап коргуп, эжиктен дедир сырлыр болган.

— Чудур акый, Маадыр-оол, силер эжикче чыгай ай дедер. Мен арткан хаваннарны клеткадан үндүрүп турайн — дээш, Долзат төрүүр хаваннар клеткаларын ажыда берген.

Хаваннар ам-на эжикче үер суу дег аттыга-ла берген. бот-боттарын баскылашпышаан, алгы-кышкы-биле ыш аразы-биле дашкаар үне салчып эгелээн. Ыш аразына Долзаттың тыныжы бачыдап, карактары ажып, шокараңайнып келген. Сөөлгү клеткадан «Муся» деп шолалыг хаван шуут-

ла үнмейн, шөйүлгөш чыдыпкан. Муся төрүүр хаваннарның эн-не шыыраа, эн-не хөй төлдүү, бир төрүүрде он дөрт, он алды чедир төрүптөр. Долзат хаванның ооргазынче часкагылаан, оозу мүн-не улуг иштин ууп чадай-чадай туруп келген, оон Долзат Мусяны эжикче чыгай сүрерге, аары кончуг чинге коридорлап маңнап ынай болган. От дылын кызаннадып, шуут-ла кажаа иштинче кирип келген, кургаг клетка ыяштары саржаг дег дызырткайны берген. Кажааның улуг эжинн от шуут көме ап келген, ам эжик орнунда шуут-ла кызыл чалбыыш турупкан.

Кажаа ишти ам шуут көзүлбестээн — Долзаттың тыныжы кыскалап келген. Ооргазын от өрттендир чий берген, онудаа өжүр кагар чай алынмайн, ол өө тынмышаан, кызыл чалбыыштың аразынче сөөлгү күжүн чыггаш, кире-ле халаан. Долзаттың караанга сөөлгү катап чырык кылаш дээш, бүгү чер-өртөмчей караңгы дүнче шилчий хона берген. Чалбыыш от ооң платъезин, бүгү мага-бодун хөме ап келген, Долзаттың угааны шуут чанмаан, ооң сагыжынга мында чоокта агып чыдар кара суг кире дүшкен. Ол ооң уунче бүгү мага-боду кызыл чалбыыш апарган халып-ла каан. Ооң соондан кочалда суг туткан Чудур чүгүрүп олурган, чоокшулап келгеш, Долзаттың кырынче сугну чажыпкан. Долзат маңнап чоруй кээп ушкан. Маадыр-оол ону костюму-биле көвей тудупкан...

Ол аразында суурдан хөй кижн маңнажып келген. Кажаа таваанга чедир өрттенип калган. Чаңгыс-даа хаван хораваан. А Долзатты район эмнелгезинче ол-ла дораан бадыра барган. Ол чаңгыс-даа сөс чугаалавайн, орукка оглу, кениниң холунга медедел кирер туржук, ол-ла хевээр онгарылбайн барган...

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ДЫТТАР АМ-ДАА ЧЕЧЕКТЕЛИР

Элбээр-кыс амыдыралында хөй чүве көрбээн: он дугаар класс дооскан, оон соонда хойжу ада-иезинге комсомолчу бижик-биле ийиги кадарчылай берген. Ол-ла-дыр. Оон ынай чүү боор? Ой шынап, Элбээр-кыс дыт чечектеринге ынак кижн.

Оът-сиген кидин-не ногаарарып, хек үнү чайттыгайнып кээрге, Хүрегечиниң хүрең дыттары ягаан өннүг чечектелип

эгелээр. Шеттерниң чаражы мырынай кедергей, чаа чылда каастап каан шивилер-ле.

Ол өйде кадарып чораан хоюн ээдип кааш, чечектелип олар аныяк шет чанынга олуруп алгаш, өскөн-төрөөн Хүрегечиниң шапкын суунуң даажын дыңнап, Элбээр-кыс шаанга кири боданып олургулаар. Ооң сагыжынга чүү кирип турар ирги? Аныяк кыс кижиниң бодаар чүвези, билдингир, амыдырал дугайы-ла ыйнаан. Ийе, Элбээр-кыс чаңгыс-даа аныяк оол-биле таныжып четтикпээн. Ам ооң кидин-не сырнналыр назыны дуокаа чедип келгенин боду безин эскербээн. Элбээр-кыстың үпчү мага-бодун, сагыш-сеткилин, чалы чүрөөн ынакшылдың алдын, мөнгүн удазыннары-биле аргып каан ышкаш.

Бир эвес ынчап орда, Элбээр-кысты ийинден өске кижикөргөн болза, ооң чанында аныяк шетке дөмөйлээр ийик: чавыс дурт-сынныг, чиңге белдиг, бажынын дүгү терен болгаш чаштары аар, арын-шырайы хүрэн, чырык, кадык, тодуг. Чалы кыстың мага-боду дээрге Хүрегечиниң дыттарының чечектелип частып олар чочагайлары-ла, чулук тыртып, мөндүнейнип, чоокта чаа-ла кээргенни дег ырбыска хөрээ доктаадыр арга чок кылдыр хөөп үнүп орган.

Бүгү херек дыттар чечектелип турда эгелээн.

Элбээр-кыс бир-ле хүн хой кадарып чорааш чанып кээрге, авазы чагаа ап берген. Баштай аныяк кыс чүнү-даа херекке албаан. Ол кымдан-даа чагаа ап көрбөөн. Эндег ыйнаан. Амыдыралга чүү турбас боор.

Чагааны чазыпкаш, Элбээр-кыстың чүрээ шилирт дээн. Эн-не баштай! Ында бажынын узун кара дүктерин аянын кылдыр шорбачылай салып алган, кирбей кара салдыг, улуг-улуг карактарлыг аныяк оолдун чуруу чораан. Чүге-ле ийик, Элбээр-кыс ол чурукту чажыра тудупкаш, өгден үне халаан. Оон Хүрегечиниң эринде чүс-чүс харлыг шивилер аразынга чеде бергеш, ында чораан чагааны номчаан. Баштайгы одуруглардан-на аныяк кыстың чүрээ чарыштырган аътты дег шапкыланып, ооң кулактары төрөөн хеминиң шаалаан даажын безин дыңнавайн турган.

Чагаа кыска-даа бол, чүректи шивегейлеп турган:

«Экии, танывазым, чаптанчыг болгаш оюнзак уруг Элбээр-кыс! Сени моон соңгаар Элбээра деп адаарын чөпшээреп көр. Мени паспорт ёзугаар Ырлаар-оол дээр, ынчалза-даа өөрүм мени чаптааш, Рафаэль дижир чүве.

Сээң амыр-шөлөөн чораан чүрөөнни дүүредипкеним дээш мени буруудатпайн көр. Ынчанмас аргам чок болду. Тутунуп шыдавадым. Өршээп көр.

Сээч чурууну чоокта чаа «Тываның аныяктары» солундан көрдүм. Бистиң төрөөн бойдузувус ындыг чараш арыншырайны база чаяап шыдаар турган-дыр аа! Ону илередир сөстөр тыппас амытан-дыр мен. Ол-даа канчаар, ындыг азазыг, өл хаак дег, мага-боттук кижини ынча хөй хойну канчап малдап шыдаар чүвөл? Элбээра, сен дээрге ёзулуг Бора-Шээлей-дир сен! Тоол шагның эвес, амгы үениң. Атомнуг, космиктиг чүс чылдың. Электроника, кибернетика үезинин.

Бодум дээрге, сен ышкаш, бөдүүн оол мен. Намдар-төөгүм бо-дур, чүү дээр ийик, өшкү кудуруундан безин чолдак.

Мону чүге бижий бердиң дээр болза, кижини чугаалажып таныжар, аът киштежип таныжар дижир болгай. Бистиң болбаазын үевиске кижилернин чүгле чугаалажып эвес, чагаалажып база таныжарында кандыг-даа чаа ажыдышкын чок дээш, идегел-биле бижидим.

Харызын манап арттым.

Ырлап чоруур Рафаэль».

Чагааның соонда харыны кандыг адресче бижирин айтып каан болган. Ийи-ле сөс: Кызыл, до востребования. Ооң соонда ат, фамилиязы.

Элбээр-кыс бүдүн өртемчейни уттуп алгаш, ол элдептиг чагааны каш-даа катап номчаан. Кара сеткилдиг кижини кым болганынга чуруун бере бербес кылдыр бодааш, сеткили чырып-даа, элдеп-езин «электроника», «кибернетика» дээн сөстөрдөн аныяк чүрээ донуп-даа тургулаан. Тодаргай адрес биживээнинге ол улуг дыка ундараваан, ындыг-даа туруп болур, хамааты кижинин эргези-дир, чаа шагның ёзузу-дур.

Кара шивилер адаанга кайы хире үр органын Элбээр-кыс уттупкан. Чем кылып алгаш, авазы кыйгырыптарга, ол сыр-баш диген. Чагаазы биле чуруун чажыра каапкан. Оларын бир-ле кижини хунаажы бээр ышкаш кылдыр сагындырган, ынчангаш хавынга камны кончуг суккаш, хөрөөнде ыдыктыг черге шыгжап алган.

Аныяк кыс аныяк оолдан бир-ле дугаар чагаа алган!

Элбээр-кыс ол хүнден эгелээш, дүгдүнген чараа-чечен дег, хагдынып калган. Өске кижилер туржук, ада-нези, дунмалары-биле ховар, кедерезе-ле кыска-кыска домактар-биле чугаалажып апарган. Чааскаанзыраа дам барган. Суур безин кирбестей берген. Өске кижини билбес чандыг аргалалы ол — хөрөөнде шыгжап алган чагаазын черге номчуур. Хөюн кадарып чорааш, оозун та чеже катап номчаан уруг! Ооң

санын кым-даа билбес, боду-даа. Эрикпес-даа, чалгаара-
вас-даа.

Элээн үе эрткенде, дыттар чечээ хадып каапканда, чо-
чагайлар безин шагжая бергенде, Элбээр-кыс диттигип ха-
рыы чорудупкан. Ооң чүнү бижээнин борта чугаалап, кыс
кижиниң ыдыктыг чажыдын ажыткаш чоор. Ону номчукчу
боду-ла элдээртип каап болур.

Элбээр-кыстың чагаазының харыызы мырыңай дораан
келген. Чалыы чүрек черле халымак, дараазында бижириде,
Элбээр-кыс үр боданмаан.

Ооң соонда чүү деп бодаар силер, Кызыл биле Хүрсегечи
аразыңга чагаалар удур-дедир каранайнып-ла турган, уш-
кан кушка безин дөмейлээр арга чок.

Элбээр-кыс база катап частып келген. Каткы-иткизи өг
сыңмас апарган. Үнген-киргени-биле чугаа-сооттуг, эш-өөрү
эндерик.

Чагааларын Элбээр-кыс ам хойлап чорбас апарган, анаа
сыңмастаан. Эрги иңчеекке чажырып ап турган. Чыл дургу-
зунда ону безин дола берген.

Бүгү хрек база катап чазын дыттар чечектелип турда
болган.

Кызылдан чагаа келген. Чедип кээп көр, чеже чагаала-
жыр боор, ам чугаалажып көрээли деп каан болган. Кыстың
чүрээ чеже шыдажыр, Кызылдыва алгаш чорупкан. Кырган
ада-ие алаң кайгап оруп калган. Ужурдан эртер эвес днш-
кенер.

Орук ара Элбээр-кыс чүнү бодаваан дээр: эң баштай-
ла Рафаэль аңа найысылалдың эң чараш, эң тураскаалдыг
черлерин көргүзөр, ооң соонда бодунуң ажылдап турар че-
ринге аппаар, музей, парк, кино, театр... Танцылаары-ла
арай хирелиг, ынчалза-даа барыктыг оң. «ырлап чоруур Ра-
фаэль» ам анаа сыр өске кижн эвес болгай.

Болчаг дээрге болчаг болгай. Элбээр-кысты Рафаэль
автовокзалга чечектер-биле уткуп алган. Чүгле дыттыгы чок.
Бүгү чүве шын — чурукта кирбей кара салдыг оолду Эл-
бээр-кыс автобустан дүшпейн чыда-ла танып каан. Артында-
ла каттырыпкан. Рафаэль ийн кулаанга чедир хүлүмзүрбү-
шаан келгеш, Элбээр-кыстың холундан ошкаан. Чиктинин
аа? Культурлуу ол бе?

Ооң ыңай Рафаэль Элбээр-кыска аас ажыдар безин чай
бербээн. Дораан-чаяан «Жигулиге» олуртупкан. Машинаның
соо-мурнундан элдеп-эзин ыр-шоорлуг хөгжүм төктүп турган.

— Хап олур, маэстро! — деп, Рафаэль чолаачы оолга хөг-
лүг чугаалаан.

«Жигули» шимейтиплеткен. Элбээр-кыс хоорайның кудумчуларын безин орта көрүп четтикпээн. Бир-ле хөй каът бажың чанынга машина тура дүшкен.

— У меня дама — деп, Рафаэль орустааш, ол эжинге чугаалаан.— Соонда болзун. Хүн ийис дижир але, брат.

Рафаэль Элбээр-кысты эдерттип алгаш, дескинчек дег, долгай чаданы өрү үнүп-ле каан. Тар болгаш ышкам боорга, кыстың сеткили дүүреп эгелээн.

Элбээр-кыс каъттарның санын уттупкан. Бир-ле доктааш кылынгаш, Рафаэль хүрең эжикти хайыра чок ажыда тепкеш чугаалаан:

— Моорланар!

Элбээр-кыс казапчаны артаалак чыдырда-ла, кулак уюк хөгжүм холушкан таакпызыг, арагазыг чыт хөме-ле келген. Ойлаар, дезер арга чок болган. Бажында чеже кижги барын Элбээр-кыс эскерер чай албаан. Тар чүвүрлерлиг, ужалары кегженген инек пактары дег борбаннашкан аныяк эрлер, хөректери чанаш кызыжактар шаараннашкан.

Ол аразында Рафаэль арын-нүүр чок чарлаан:

— Гусары и дамы! Мээң келир үдеги кадайым Элбээр-кыс!

Арнынче изиг суг чажыпкан дег, Элбээр-кыс чыырлы-ла берген.

— Элбээр-кыс!— деп, элдепсинген үннер дынналгылаан.

— Элвира!— дээр деп, Рафаэль буу-хаа эткен.— Хойжу кижги!

Чанаш кызыжактар чүш кылыганнар:

— Хойжу...

Астарында узун таакпылар чырыктагылаан, гитаралар эгиннегилээн эрлер менди орнунга ырлажып чоруп органнар:

Көнгүргейден казап алгаш,
Хөккүледип орган болза.
Көрүштүгден чарып алгаш,
Хөрөөн суйбап орган болза.

Дыңгылдайдан казап алгаш,
Тыккыладып орган болза.
Дыннаштыгдан чарып алгаш,
Дылын соруп орган болза.

Хөгжүм даажындан, таакпызыг, арагазыг чыттан хөңнү булганып чоруй, Элбээр-кыс үне-ле халаан. Хойжу кыс чаданы куду ужуп бады барган. Элбээр-кыс оон артык кадыр хаяларны Хүрегечизинге дузак өшкү дег кырлап өскөн болгай.

Элбээр-кыс автовокзал кайы сен дээш магнаплаткан. Ол бар чыдырда, бүгү-ле чүве аңаа эзирик ышкаш сагындырган: кижилер-даа, бажыңнар-даа, машиналар-даа. Тарып каан ыяштар безин эзирик тендиңейнип тургулааннар. Кудумчулар база эзирик, чыланнар ышкаш, шыйлаңайнып чыткылааннар...

Ол-ла дораан автобуска олурупкаш, Элбээр-кыс эртенинде чанып келген.

— Бо дүне улуг доңат болду — деп, ада-иези чугаалаан, — чаа үнүп орган чаш көктү, чечектерни алгаш баады. Бо чылын кат-чимис-даа, чочагай-тоорук-даа болбас.

— Дыттар чечээ база чок чорду — деп чугаалааш, Элбээр-кыс харлыгып калган.

Херектиң ужурун билип кааш, ада-иези база ыттавайн барган. Элбээр-кыс ыды чиде берген, аыш-чем-даа чивейн, хоюн сүрүп алгаш үнүпкен. Бар чыда эрги инчезин бүдүү колдуктай тыртып алган.

Чаңчыккан аайы-биле Элбээр-кыс хоюн ыжык арга ужунга эдип кааш, хүрең дыттыг Хүрегечизиниң эринче кире берген. Куу агбан чыггаш, мырыңай суг кыдында көк сай кырынга сааскан уязы дег кылдыр бөле салгаш, инчезиниң иштинден оттуг-ыяш уштуп келген. Бичии одаг дораан кыва берген.

Элбээр-кыс калбак даш кырынга буттарын Васнецовтун чуруунда Аленушка дег бөле базып олуруп алгаш, Хүрегечиниң кара суунга бодун элээн үр көрдүнген: бажының дүгү авыраып калган, арны каштагар, чаактары хоолбургай, каактары шимчеп дивээн.

Чагааларны Элбээр-кыс номчувайн-даа, чаңгыстап өрттедип-ле олурган. Оон ушкан ыйбалар Хүрегечиниң шапкын саарыының кырынга дүшкүлээш, ис чок кылдыр чидип-ле турган...

Чүгле мен орта турган болзумза, аныяк кыска мынча деп чугаалазымза:

— Ажырбас, Элбээр. Сен ам-даа аныяк чалыы сен. Дыттар ам-даа чечектелир!

ДИРЕКТОР

Тоожудан эгелер

БИРГИ ЭГЕ

Дүн ортузу ырак ашкан. Долгандыр чевегде дег, шып-шын. Ында-хаая ийи-чангыс коданчы ыттарның шагзыргай ээрери дыңналыр. Бүгү суурда чүгле аалчылар бажыңынын кыдыкы өрээлиниң соңгалары чырык. Өрээлде улуг мага-боттуг, сарыгзымаар ажык карактарлыг, кырлаң думчуктуг, метпегер, дөртен хар чоокшулай берген эр шаланы кыгжырадыр аай-дедир кылаштап турган. «Чүнү канчаарыл?». «Чүдөн эгелээрил?» дээн айтырыглар ооң сеткил-сагыжын, угаан-бодалын, чүлдү-чүрээни хаара туткан, ону аажок дүвүредип, аңаа уйгу-дыш-даа бербээн. Эрткен хуннерде оон амыдыралынга болган өскерлишкиннер, мапавааны болуушкуннар сагыжынга кинода чүве дег шуужуп эртип, көстүп тургулаан.

Шынап-ла, хамык чүве дүште ышкаш болган. Арыг-Адаа фермазының эргелекчизи-биле марттың сөөлгү он хонуунда сүт саалдазының кудулаанының чылдагаанын тодарадып, сан-чурагай түннеп, коллективке чорудар ажылдарны планнап олурда, телефон кыңгырткайны берген. Телефоннун даңазын солагай холунга алгаш, кулаанга чыпшыр тудары билек: «Экин, Семис-оол Севекович! Силерни Макар Матпаевич дарый хереглеп тур. Дүрген чедип кээрин кызып көрүнерем» — деп партия райкомунун килдис эргелекчизинин чавыс, чоон үнү дыңналган.

Райкомга дүвү-далаш кирип кээри билек, алдын-сарыг баштыг хып дээн аныяк кыс бир дугаар секретарьның кабинетинин даштыкы эжин ажыткаш, Семис-оол Севековичини дүрген киреринче чалаан. Секретарь холдарын ооргазында чүктенипкен, бичежек өрээлинде ыңай-бээр кылаштап турган. Семис-оол Севековичини эскере тыртып кааш, кашпагайы аажок уткуштур кылаштап келгеш, хол тутчуп мөндөлөшкөш, хүрен хөм солукчузу-биле бүрүп каан чымчак сандайга саадаарынче чалаан. Макар Матпаевич өрээл иштинге кылаштаарын уламчылап чоруй, ажылдаар столунун артынче эртип олуруп алган. Оон Семис-оол Севековичинин арнынче кичээнгейлиг көрүп олурга, айтырган:

— Ажыл-агыйыңарда сонуурганчыг чаа чүү тур мон, Семис-оол Севекович?

— Мал-маганывыс байдалы эки. Сиген-саван, сула-чарба кодан санында бар. Техника септелгези барык доозулган. Ынчалза-даа сөөлгү үеде сүт саалдазы кудулаан. Чылдагааны — чамдык саанчылар арага-дары уржуун күш-ажылдың сагылга-чурумун үрөөн.

— Коллективте кижизидилге ажылы, партийжи салдар кошкаш дивээн бе? Партком чүү деп санап турар ирги?

— Бүрүнү-биле ындыг дээр болза, арай чөп эвес апаар, Макар Матпаевич. Эрткен субботада фермага куда болган. Баш удур хемчег ап, тайылбыр ажылы чорудар уjurлуг турган бис. Ол ажыл чоруттунмаан азы амыдыралдан шала кудурукталы берген болдувус. «Озалдап-даа бол хемчег алганы дээр» дижир болгай. Ынчангаш коллективке чорудар хемчеглерниң план-салаанын ажылдап кылып алдывыс, дарга.

— Шын-дыр. А өг-бүлөөрде байдал кандыгыл? Өнөр ишти, уруг-дарыыңар кан-кадык-ла боор але?

— Ийе, шупту кан-кадык. Кадайым школада башкылавышаан, ийи уруум — өөреникчилер. Бичин кызым уруглар садында.

— «Чодураа» совхозка партком секретарылап ажылдаала, ам каш чыл болдунар, Семис-оол Севкович?

— Беш чылдың нүүрүнде мен.

— Ындыг харын. Удуртур ажылдың нарын-чажыдын шингээдиң апкан силер. Ам силерге өске ажыл сүмелээр дээш.

— Чажыт эвес чүве болза, кандыг ажыл ирги, дарга?

— «Байлак» совхозтуң директорунга сүмелээр деп бодап турар бис.

— Аа богда, дарга! Шыдаар кижжи боор мен бе?

— Шыдаар силер. Оон ыңай бистерде, коммунистерде, чаагай чаңчыл бар: партия кайпаар чоруда-дыр, кандыг ажыл онаай-дыр, ынаар баар, ону хүлээп алыр. Чүгле барып хүлээп алыр эвес, а бүзүрелди ак сеткилдиг, кызымаккай ажыл-биле бадыткаар.

— Ындыг чүве болганда, ам канчаар...

Секретарь хоорайлар аразының станциязынче долгааш, Кызылды чагыдып алган. Ша-даа четпээнде дарганы телефонче чалаан дынзыг конга медээлей берген. Макар Матпаевич бир-ле кижжи-биле дугуржуп чугаалашкан соонда, Семис-оол Севковичини доп-дораан-на Кызылче хаптарып дыңнаткан...

Кызыл часкы аяс дээрниң хаязында өң-баазын айыраң-каас чиргилчин-биле бүргеттинип алган чыткан.

Семис-оол Севекович баштай көдээ ажыл-агый министерствозунга, ооң соонда партия обкомунуң, көдээ ажыл-агый килдизинге кирген. Даргалар ооң-биле үр-ле чугаалажып бе-седалашкан.

Семис-оол Севекович кежээ орайтадыр чанып келген. Қадайы, уруглары телевизорда солун дамчыдылга көрүп олурганнар. Грузин ССР-нин алдарлыг артизи Нана Брегвадзе «Хар дүжүрүүшкүнү» деп кайгамчык тааланчыг ырыны ырлап доозуптарга, Александра Түлүшовна кухняга барып аьш-чем белеткей берген. Шай, быдаа хайынган. Александра Түлүшовна баштай уругларын чемгерип каан. Ооң соонда ашак, кадай иелээ шайлап эгелээн. Семис-оол Севекович быдаа ижил олургаш, карманындан сайыттың ат салган, дөрт сый тудуп олургаш, карманындан камныы сүргей ужулгаш, кадайынга сунган. Дужаалды номчааш-ла, Александра Түлүшовнаның ындында-ла улуг карактары улам-на херлип бар чыткан. Бүзүрөвээни-ле ол боор он, Александра Түлүшовна дужаалды ийи-үш-даа катап номчаан. Адак соонда дужаалда таңманы эскерип кааш, ону стол кырынче шывадапкан. «Мээң-биле чүгө сүмелешпээн сен. Мен кижини эвес-тир мен бе? Ындыг ырак черже канчап баарыл? Оода орук-чириин бар эвес, автобус безин ынаар маңнаваас ийик чоп. Уруглар музыка школазында база өөренип турар болгай. Сээң шилип алганың чер дүвү оранында ындыг школа бар эвес. Ону чүгө бодаваан сен, кончуг мелегей» — суг-суг дээш, Александра Түлүшовна удугуже чедир хыйланып кончуттунган. Эртен тургаш, чаңгыс сөс-даа ыттавайн, ажылдап чоруй барган.

Семис-оол Севекович дүвү-далаш шайлай тыртып алгаш, райкомче чорупкан. Партия райкомунуң бюрозу үр болбаан. Бир дугаар секретарь: «Байлак» совхозтуң директорунга Семис-оол Севекович Кыргызты сүмелээр деп санал бар. Үстүкү черлер-биле дугурушкан чүве. Дужаалы холунда кижидир» — дээш бюро кежигүннерин эргилдир көргөн.

— Шын санал-дыр. Чөп-түр. Ажырбас, ажырбас — деп, ооң кандидатуразын бюро кежигүннери шупту деткээн.

Макар Матпаевич олургаш: «Бюро силерни чаңгыс үн-биле совхоз директорунга сүмелеп турар-дыр. Ам түр када боттаңнап ажылдаарыңга ыяк белеткенип алынар. Ийи шак болгаш «Байлак» совхозче хаптар бис» — дээн.

Апрель. Час бодунуң эргезинче хүн бүрүде улам ханы-

лап кирип турган. Хүн карааның чылыы аажок. Хову, шынааларның хары чугалап, шокарара эрий берген. Дагларның хүннээрэк чары эдээнге чедир карарып бадып келген. Хаялар баары ыжык черлерде хек-даваннар хүнге амырап, часкы чылыг салгынга омак-хөглүг чайганып олургулаар. Ында-хаая хамнаарак чалгыннарын сарбаңнадыр чайбышаан дээр өрү ээргийштелип үнүп, каң дег эткир үнүн харам чокка төп-төп, черге дагын кээп хонупкаш, шип-шимээнне баар.

Оруктуң онгул-чингил, чылчырык-малгажы-даа хөлчөк. Ынчалза-даа машина бичин-даа доктаавайн кааладыр чүткүп орган.

Макар Матпаевич машинаның сонгу олудунче эргилип келгеш: «Байлактын» үндүрткөн директору партия райкомунун, совхоз коллективинин бүзүрелин бадыткап шыдаваан. Ол арага-дарыже сундуккаш, чон ортузунга ат-алдарын чидирген. Удуртукчу кижиниң принциналдыг, негелделиг, үлгерлиг, ак сеткилдиг болурун шуут уткан турган. Ооң түннелинде коллективте күш-ажылдың сагылга-чуруму кудулаан, күүседикчи чорук кошкан. Кол кичээнгейни кижизидилге ажылынче, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынче угландырза чугула» — деп чагып сүмелээн. «Ийе, Макар Матпаевичинин сүмезин үндезин кылдыр алыры чөп. Макар Матпаевич Сундуй партия райкомунун бирги секретарына ажылдаа-ла он чыл ажа берген. Ол районнун ажыл-ишчилерин, тускай эртемниглерин, партия-совет ажылдакчыларын эки таныыр, билир. Сүме кадарда чиге сөглээр, хөй сөске ынак эвес кижиле болгай.

Ийет, кижизидилге ажылы... Ол нарын, хөй талалыг. Чо-гум чүден эгелээрил? Чоон доорбашты кызыл хол-биле көдүрүп шыдавас сен. Ону быра-биле көдүрүптүп болур. Кижизидилге ажылын экижидеринге дузалаар ындыг быра кайдал? Ону канчап тып алырыл? Адыр, адыр... «Чаңгыс ыяш арга болбас, чаңгыс кижиле күш болбас» — деп, чүве бар. Директор мен дээш чааскаан чүткүүрге чүве бүдөр бе? Хамык ужур — хөй-ниитиге даяныры эвес бе? Партком секретары Долаана Шойдуновна-биле ыяк сүмелсжир-дир. «Бир угаан эки, ийи угаан оон артык» — дижир болгай — деп, Семис-оол Себекович бирги секретарының чагыын чөпсүнүп, чүден эгелезе эки дээрзин амдызында, ол дээрзинде тодаргай билбезе-даа, кол уг-шинин часпайн, сагылга-чурумдан эгелээр деп бодап чораан...

Семис-оол Себекович дүүнгү актив хуралын тода сактып келген.

Макар Матпаевич чыылганнарны эргилдир топтап көргөш, дунуксумаар үнү-биле: «Эштер! Үстүкү черлер-биле дугурушкаш, партия райкомунуң бюрозу силернин совхозтун директорунга Семис-оол Себекович Кыргызты сүмелеп турар-дыр» — дээш, чаа директорнуң намдарын, ажил-чорудулгазын кыска, тода тайылбырлап берген. Ооң соонда олудунга оожум олуруп алгаш:

— Айтырыглыг кижиге бар бе, эштер?— дээн.

— Менде айтырыг бар ийин — дээш, калбак кара арынныг, үзер буганы дег соок, ала карактарлыг ашак апарган кижиге туруп келген.

— Айтырынар, айтырынар харын. Айтырыглыг эштер тыртылып олурбазын.

— Чаа директорда арага-дарыже сундугар чанчыл бар иргиге бе?— дээш, чырынын чырташ кылдыр хүлүмзүрүп каан.

— Чок. Менде ындыг чаңчыл чок. Арагачыларга, чалгааларга, оорларга, мангысталчак, улчумал амыдыралдыгларга удур кам-хайыра чок демисежир чаңчылым бар, чажырып канчаар — дээш, Семис-оол Себекович ам кандыг айтырыг келирин манап, ол-бо талаже кичээнгейлиг көргүлээн.

— Чүвени канчап билир. Арага-дарыже сундулуг кижиге бооп, бүзүрелдиге чидирип, ажил-агый сандаратса канчаар дээн сеткил-биле айтырамын ол-дур ийин — деп чоруй, демги ашак сандайга калбаш олурга дүшкөн.

— Менде сөс бар ийин — дизе-ле, дозур кара карактарлыг, чуга кырлаң думчуктуг, бажынын дүгүн аткаар чыл-быйтыр дырааш, чушкуузунда борбактап алган, ооң уламындан бичин кулактарында алдын сыргалары кылаңайндыр чайыннаан, херэежен кижиге туруп келген. Семис-оол Себекович совхозта партком секретары Долаана Шойдуновнаны дораан танып каан.

— Мен бодап көөрүмге, маңаа хөй айтырыглар салып, үе хөй эрттирип турганынын херээ чок боор. Эш Кыргызты мен «Чодураа» совхозтун партком секретарына сонгуттурган үезинден эгелеп таныыр, билир мен. Ханы билиглыг, принципалдыг, партиянын, чоннуң херээ дээш туруштуг эш чүве. Мында олуруп турар эштер, бирги ээлчегде партком кижигүннери, мени деткир дээрзинге идегеп тур мен. Семис-оол Себекович совхоз директорунга хүлээп алыр, чүгүлө хүлээп алыр эвес, а харын кажан херек апарганда, анаа дузалажыр, ооң белең эвес үлүүн үлежир апаар бис — дээш, кезек када ыт чок тургаш, олуруп алган.

— Шын-дыр. Хүлээп алыр. Ажилдазын. Бодун көргүсүн — дээн үннер оон-моон дыңналгылаан.

Актив хуралынын соонда, Сундуй дарга партком кежигүннерин арттырып алгаш, совхозтуң мурнунда турар сонгаарлаттынмас сорулгаларга колдадыр доктаагаш, ол сорулгаларны шиитпирлээринге партия организациязынын, коммунистерниң авангардчы ролюн тода тайылбырлааш, чаа директорну бүгү аргалар-биле деткиирин, демниг, үре-түң-нелдиг ажилдаарын күзээн.

Дүш соонда Макар Матпаевич директорну эдерттип алгаш, хову-трактор бригадазының турлаанга барган.

Бригаданың повары ак-демир тавактарга дузу четпес чинге-тараа кады эккеп салгаш, баалыңныг кружкаларга кара шай куткан. Оң арны кызыл, карактары ыжык болган. Аалчыларның салган айтырыгларынга чүгле «ийе», «чок», «та» деп харыылап чоруй, кухнядан үнө халааш, олчаан чиде берген. Даргалар илиир кошкан каш механизаторлар-биле шаанга киир хөөрөшкеннер. Тарылгага киржир тракторларның чартык кезин септеттинмээн, тараа чажар чепсек-техниканың барык шуптузу белен эвес. Байдал дүвүренчиг. Оң чылдагаанын механизаторлар ажилчын күш чедишпези-биле тайылбырлаар болган. Элээн хөй дуржулга-лыг механизаторлар мал, тудуг ажылынче шилчип чоруй баргылаан, чүге дээрге, техника септээр артык кезектер чедишпес, үр үеде ажил чок турар ужурга удаа-дараа таваржыр, оң уржуун акша-шалың эвээш.

Даргалар хову-трактор бригадазындан чоруткаш, элээн каш малчыннарга четкен. Байдал база-ла дүвүренчиг. Монгуш Дандар-оолдуң хою чудаан, чаш хураганнары барык артпаан. Мыя каш хураганнарны безин тоттур чемгериптер сиген, сула коданда чок болган. Өске кадарчыларда байдал Дандар-оолдуундан шоолуг-ла дээредевес.

Сүт-бараан фермазында одарга четпес чүс ажыг баш арган-дорган инектер турган. Соок, хос кажаалар иштинде чилчип үзүлгөш, шуут чыдылканнары-даа бар. Чаш бызааларның адаан кургаглаваан — өл-шыгы аажок. Ферма эргелекчизи эрткен айларда он-он баш улуг инектер, молдургалар, бызаалар чудап өлгөн деп кандыг-даа дүвүрээзин чок дыңнаткан.

Сундуй биле Кыргыз ферманың девискээрин кезий кылаштажып, малдың чемгерилгезин сонуургааннар. Чөлдүр инектерге-даа, чаш бызааларга-даа чашпан холумактыг кара сиген, бурулааштыг хээндектевээн саван, кулузууну шагжаларда салып каан чыткан.

Даргалар кежээликтей «Байлак» совхозтуң төвү — Харан суурга келгеннер. Райком секретары чаа директорнуң

ажыл-агыйы-биле чүгүртүр танышканынын сеткиишкенин билексээн. Директорнуң кабинетинге кирип келгелек, Макар Матпаевич:

— Бодаарымга, байдал-даа каксы билдине берди ышкаш, Семис-оол Севекович.

— Билдинген, Макар Матпаевич. Ынчалза-даа байдалды таан мындыг дүвүрөнчиг деп бодаваан мен.

— Дүвүрөнчиг байдалды эдери силернин үлүүңерге онаашкан-дыр, Семис-оол Севекович. Оон ыңай районнуң партия, совет органнары кайын-на анаа хайгааракчылар бооп олурар деп. Бар-ла аргалар-биле дузалаар апаар.

— Ийе, дуза агаар ышкаш чугула, Макар Матпаевич. А мен ийи билээм сывыртынгаш ажылдап киреринге белем мен.

Ийи дарга үр-ле чугаалашканнар. Чүгле имиртинней бергенде, Макар Матпаевич Кыргыз-биле байырлашкаш, район төвүнче хапкан.

НИИГИ ЭГЕ

Конторада, хүлээп алыышкын өрээлинде, дүнеки таңныыл буруладыр таакпылап олурган.

— Экии, ынар!

— Экии, эки, дарга!

— Дүн сол-чаагай-ла эрткен боор але?

— Ийе, тайбын, тайбын. Чүгле одакчы бичии озалдап келген. Өрээлдер арай сериин.

— Таакпылаваас болгаш таакпы ыжынга албыгар деп баар кижжи болгай мен, акым.

— Аа, буруулуг-ла болдум, дарга.

Семис-оол Севекович кабинетинче эрткеш, тонун уштуп азып кааш, оон дедир үнүп келгеш, таңныылды бодунче чалаан. Олар элээн үр хөөрешкеннер. Кырганны Хертек Чүлдүм дээр болган. Ол мында үжен чылдардан бээр чурттап ажылдаан — тус чернин хоочун чурттакчызы. Хертек хөй-хөй чылдарда школага башкылап, чангыс чер чурттугларынын уруг-дарыын эртем-билигге өөредип, чүгле совхозтуң эвес, а харын районнуң культура хөгжүлдезинге бодунуң үлүг-хуузун кириштирген. Пенсияже үнге-ле ам он чыл чоокшулаан. Бо үеде Хертек чангыс-даа ай анаа олурбаан, совхоз бүдүрүлгезинге, хөй-ниитиниң ажылынга үргүлчү идепкейлиг киришип келген. Көдээ Советтин депутатынга алды удаа улаштыр сонгуттурган, ам безин ооң күүсекчи комитединиң кежигүнү. Мурнунда ону чангыс чер чурттуглары «башкы»

деп хүндүлөп адаар турган болза, ам «дүнеки директор» дээр. Черле ынчаш солун намдарлыг, соруу күштүг кижиге болган.

— Ажыктыг медээнер, солун чугаанар дээш четтирдим, эш Хертек. Удурланмас болзунарза моон-даа сонгаар ужуражып, хөөрежип турар бис — дээш, Семис-оол Себекович стол артындан үнө кылаштааш, Хертектиң холун дыңзыг туткан.

— Ажырбас, ажырбас, дарга. Кабинединерже чалап, бөдүүн танныыл мээң-биле хөөрешкенинер кайгамчык-тыр. Мурнунда турган директор боду чалаар туржук, айтырыгыг, дилеглиг келген кижилерни безин хүлээп албас дарга-ла болгай — дээш, Хертек буурул бажын аткаар суйбааш, кара хураган кежи халбанныг бөргүн тап-билээ кеткеш, кабинеттен далаш чок үнүпкен.

«Бо-даа Хөлчүктүгүнүн чонун, бойдузун, төөгүзүн бодунун беш салаазы дег билир болгай аан. Ажылга дуза, деткимче кадар идегелдиг кижилерниң бирээзи-дир эвеспе» — деп боданмышаан, директор стол кырында чыткан саазыннарны кичээңгейлиг номчуй берген.

Чеди шак четкелекте, партком секретары Донгак кирип келген. Семис-оол Себекович хүндүлөл езузу-биле стол артындан туруп кээп, Долаана Шойдуновна-биле хол тутчуп менилешкен.

— Силерни аажок-ла манагзынып олурдум, Долаана Шойдуновна. Сүмележир чугула айтырыглар бар ийин.

— Кончуг эки-дир, Семис-оол Себекович. Ынчаарга доктааттыңган чаңчыл езугаар ам ажыл планнаашкыны эгелээр ужурлуг. Сүмележишкени бичин сонгаарладыпса ажырбас боор аа, дарга.

— Ажырбас, ажырбас. Баштай ажыл дугайында ыяк дугуржуп, чугаалажып алгаш, ооң соонда таптыг сүмележир-дир харын.

Тускай эртемниглер, салбыр эргелекчилери, хову, мал бригадирлери уурук-суурук чыгып эгелээн.

Кыргыз топтап хайгаарап олурарга, чамдык эштер сандайларга чүглө кээп саадаа-ла, карманнарындан папиростарын далаштыг ужулгаш, оларның таакпылыг уштарын салааларынче чымчадыр ууштап-ууштап, хос мургу уннарынче хүүледи үргүлээш, удургу диштеринге сораннадыр ызыратытып алгаш, ооң соонда серенгилерин кызаңнадыр шаккылааш, таакпызын кыпсып ал-ла улай-улай харамдыгып соргулааш, ак-көк айдылыг ышты хары-угда аастарындан, думчуктарындан бургурадыр үндүрүп олургулаар болган.

— Чыылза чогуур эштер шупту келген боор. Ажыл планнаашкынын эгелезе кандыгыл?

— Эгелээр, эгелээр. Орайтап тур. Аскак хой ырай берди. Семис-оол Севекович ол-бо көргүлээн:

— Мен бодап көөрүмге, кол специалистер боттарынын адырларында байдалды тодаргай илеткезе эки боор. Зоотехник сөстөн алзын, че.

Сыгыр карактарлыг, тандаш думчуктуг, бичежек далбыгыр кулактарлыг, куузумаар шырайлыг, ортумак дурт-сыннын хып дээн аныяк эр туруп келгеш:

— Мени Соруктуг Маадыр-оол дээр. Шыны-биле чугаалаарга, мал ажылында байдал дүвүренчиг. Шээр малдың өлүрү эрткен чылдыындан барык ийи, боданың — бүдүн чартык катап өскөн. Бирги кварталда төрүүр чүс малга онааштыр дөргөн хураган, он чеди бызаа алдынган мындыг. Арган-дорган, оон туржук чилчии үстүп чыдыпкан мал эмгежок. Эрткен чылгы богбалар безин чудаанындан хорап эгелээн. Шак мындыг дүвүренчиг байдал дээш, бирги ээлчегде, бистер мал ажылының тускай эртемниглери буруулуг бис. Ынчалза-даа хостаткан директор хоозун азаашкын кылбайн, арага-дарыже сундукпайн, ажыл-херектен дилги дег кажарлавайн турган болза, бо бергедээшкиннер турбас ужурулуг.

— Чогуш хөлү эрте бээрге, чудуруун чайбас дижир. Ук бергедээшкиннерни канчап ажып тиилээрил? Тодаргай санал-оналыңар чүл, эш Соруктуг?

— Мал чеми херек, эш директор. Сиген. Силос. Сула. Чарба.

— Ол дугайын шагда бодаар турган. Ала чайын эрттир ырлааш, ам кээп мал чеми дээрге, ону кайын тыварыл?

— Сураглаар. Сураглаар апаар. Директорну томуйлаан херээ ол-ла чүве ийнен — деп, дүүн шаштырыглыг айтырыг салып турган ашак олудундан чөңгээлей аарак алгырган.

— Директорну чүгле мал чеми сураглазын дээш томуйлаवास чүве болбас ийикпе. Эмчи, силерде чүү барыл? Кысказы-биле илеткептиңер, шүңме.

— Аңгырбан Чараш-оол — дээш, узун, шилгедек эр туруп келген.— Аарыг малдарны эмнээриниң бүгү-ле аргазын ап турар бис. Эргежок чугула эмнер четчир. Арган малдың төлү аажок кошкак төрүттүнер-дир. Эм сыкыртып, ижиртип турда-ла, каража улуг. Эң ылангыя ижин аары биске амыр-дыш бербейн турар. Менде бо-ла ийин, дарга.

— Ам кол агрономну дыннаптар-дыр.

— Агроном чогул.

— Кайда иргн?

— Та, кым биллр ону.

— Арагачы — шыдаар эр-ле болгай — келир-келбезин боду биллр.

— Ооң шыдаар чүзү барыл? Ам база бажын кудукка кирген согур бугагылаштыр шилче супту ыйнаан — дээн сөстөр оон-моон дыңналган.

Сан-хөө талазы-биле илеткел эң-не кыска болган. Совхозтун агар санында акша-хөреңги чок чүве болганда, банк чүгле кывар-чаар чүүл, артык кезектер садып алырынга, ажылчышарның акша-шалыңын төлээринге чээли берип турар мындыг.

Семис-оол Севекович далаш чокка туруп келгеш, олурганнарны эргилдир топтап көргөш:

— Эштер! Ажыл-агыйда байдал канчаар-даа аажок нарып-дыр. Ынчалза-даа кандыг-даа берге байдалдан уштунарының аргазы ыяап-ла турар. Дүвүрөнчиг байдал кижилеринин буруузу-биле тургустунган. Ынчаарга оон үнеринин эжини база олар тывар, ажыдар ужурлуг. Мен бодап көөрүмге, кол айтырыг күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаары, чон ортузунга организас-политиктиг ажылды күштелдирери. Ону кылырда бистер, мында олуруп турар эштер, боттарывыстан эгелээр ужурлуг бис. Эге дээрзинде мындыг корум-чурумдан тургузуп алылыңар. Ажыл планнаашкыны эртегинин таптыг-ла чеди шакта эгелээр болгаш чээрби минута үргүлчүлээр. Планнаашкының алыс ужуру болза, бригадирлер, салбыр эргелекчизи, кол специалистер дүүн кылдырган база бөгүн кылыр ажылын ийн-үш минутада илеткээр. Планнаттыңган ажыл ыяап-ла эчизинге чедир күүсеттинген турар ужурлуг. Оон ыңай ажылдың ниити культуразын көдүрзе эки боор. Ажылдан озалдаашкын, арыг-шесвер эвес чорук база-ла культура эвес-тир. Чамдык эштерин эскерип олурарымга, довурактыг, үстүг кара хептерин биле арыг шывыглыг сандайларда саадап олурарлар-дыр. Оларны үргүлчү чаартып турар арга-тежеливис бар эвес. Экономика камналгалыг болур деп кыйгырыгның амыдыралга боттанышкынының база бир барымдаазы ол-дур.

— Кай, конторага байыр-наадымда ышкаш ыяк каастанып алгаш келир ужурлуг чүве бе?— дээн үн дыңналган.

— Эш, Сергепей, кончуг шын, амыдыралчы айтырыг көдүртүнүп турда, силер кандыг аайлыг ылчын, кочу сөстөр эдип олурар улус силер? Байыр-наадым бир аңгы, ажыл-херек өске айтырыг ыйнаан моонар — деп, Долаана Шойдуновна шыңгы сагындырган.

— Шын-шын. Ховуга, фермага хар дег ак хөйлеңниг, кремлен чүвүрлүг, чараш галстуктуг, кыланнааш майыктааштарлыг барган кижилернин херээ бар деппе? Ажылын кылыр бе азы арыг-каас хевил камнап сыртая берген турар бе? Биригээр чугаалаарга, хурал-суглаага, албан черинге ажылчын хеви-биле чеде бээр болза, чараш бе? Культура бе? Чок. Чүведе ужур-ла бар болдур ийин моң, эш Сергелей — дээш, Семис-оол Севскович «улгады-даа берзе угааны шала хирелиг ашак-тыр дээнзиг» Сергелейже кезе кайгап алган тургаш, уламчылаан.— База бир айтырыг көдүрүксеп туру мен, эштер. Чүгле бо кабинетке эвес, а харын конторага безин моон сонгаар таакпылаvas-тыр. Мыя планнаашкын эрттирип олуарывыс аразында, көрүңер даң, ыш өрээл иштин чык долган, ана моң сүге-даа азып каар болза, туттунуп турар хире. Таакпы ыжыга таакпылаvas, эн ылангыя херээжен улус, хораннашып олуары база билдингир. Ажыл-агый эргелекчизи бөгүн дораан контора даштынга таакпылаар черден кылдыртсын.

— Ону канчаар кылыр чүве ирги, дарга?— дизе-ле, узун дурт-сынныг, саргыл улуг карактарлыг, кижилер ортузу ажа берген ашак кижилер туруп келген.

— Па, кончуунарны ала, акым. Силерни мен «көрбөөн чүвези чок, көдүрбөөн хөнээ чок» кижилер деп бодадым. А силер таакпылаар чер безин көрбөөнүңер ол ышкажыл? Айтып, тайылбырлап берейн че. Конторадан беш-алды базым черге элезинниг хааржактан салгаш, ооң чоогунга ийи онгаржыгаш каскаш, анаа чагыжыгаштар быжыглай олурткаш, оларның кырынга доора калбак-ыяш чыпшыр шоптулап каар ол-ла. Сандай кылдыр аан. Таакпычылар тап-билээ хөөрежип олургаш таакпылаайлар-ла. Ол — силерниң таакпы чүдүкчүлөрүңге ада сагыш салышкынынар болзун!— дээрге олурганнар чир-шон дүшкен.

Ажыл-агый эргелекчизи былдаашкын болдунмайы барганын билгени-ле ол боор, арны өрт дег кыскаш, куду көргөш олурупкан. Директор олургаш: «Далаштыг ажылынар чок болза, Долаана Шойдуновна биле Светлана Чалбаевна бичин када артып каарынар кандыгыл?» дээн.

— Ажырбас, ажырбас. Артып каалы, харын.

— Моон-биле планнаашкыны доозар-дыр. Эш-өөрнү онаашкан ажылдарынче далажырын диледим — дээрге олурганнар барык хары угда тура халышкаш, эжикче шуужупкан.

Светлана Чалбаевна көдээ Советтин күүсекчи комитетинин даргазынга ажылдаа-ла үр болбаан. Ынчалза-даа ол

улуг эвес мага-боттуг, чарашсымаар шырайлыг, быжыг со-руктуг херээжен чоннуң хүндүткелин чаалап апкан, ооң энергиязы, күжү чалым хая адаандан аттыккан кара суг дег хайныгып чоруур. Ол ажылынга бердинген, аңаа бүгү тала-биле ынанып, идегеп болур.

Планнаашкын соонда үжелээ артып калгаш, даргалар бичи үзүктелиншкин кылып олурда, ажык форточка өттүр даштын хөөрешкен улустуң чугаалары тода дынналып кээп турган.

-- Шынгы-ла дарга-дыр. Ол-ла болгай харын.

— Аа, хупура, кезек када изнир, ооң соонда чавырлы бээр болгай аан ол.

— Ам-на бистиң совхозта корум-чурум экижнир боор.

-- Школачылар эвес, таакпылаарын безин хоруур чүү адазы кижил? Ха-ха-ха!

— Эрги директор турда, амыр ийик чоп. Планнаашкын ийи шак чедир үргүлчүлээр. Туманналдыр таакпылап-даа, тулдур хөктүг чугаалап-даа болур.

— Че, оолдар, барып шайлап алыр-дыр. Кадайларывыс манай берген боор, хөөкүйлер.

Эрги директорну мактаан ыткыр үн Сергепейни болга-шын Кыргыз дораан эскерип каан.

— Сергепей деп чогул кайызыл бо, Долаана Шойду-новна?— деп, Семис-оол Севекович сонургаан.

— Совхозта профком даргазының хүлээлгезин күүседип турар кижил. Бистинге чоокта чаа келген. Шаанда үр үде колхоз даргалап чораан кижил дээрге, ажылга кирип алган бис. Дуза кадар хамаанчок, дужамык кадар кижил болгандыр. Ында-мында бо-ла чигзинчиг кижилер-биле арагалаан, ажыл-агыйда бар четпестерни улам хөрлээлеткен, райком бүзүрөөн чүве болза, бо совхозтуң ажылын чүгле мен сегидип шыдаар мен дээн чулчураашкыннар нептереткен — чер-ле ынчаш чиктиг кижил бооп турар болдуру ийин.

— Ол-даа ажырбас. Ажылга, амыдыралга шаптыктыг чернин чешкээ, сугнуң суксаа ийи-чангыс кижилер бистиң аравыста ам-даа бар. Хамык ужур ам оларда эвес. Хамык ужур — канчап совхоз бүдүрүлгезин көдүрүп алырыл, канчап кижизидилге ажылын экижидерил? Шынын чугаалаар-га, күжүр дунмаларым, ок-көдек, даргаларым, хөрээм кө-вүдөп, хөйүнү бодап хондум.

— Совхозта дүвүренчиг байдалдын тургустунуп келге-нинге партком дорт буруулуг, Семис-оол Севекович. Өй-шаанда райкомга ону дыңнатпайн, үндүрткен директорну

камгалап, ону үр үе иштинде чагып-сургап, холга ап, принципалдыг эвес бооп, партийжи негелдени кошкаткан бис. Мен, партком секретары, ол дээш партийжи шыңгыы хемчегни хүлээнген мен. Ам бүдүрүлгө болгаш кижизидилге ажылыңче өске карактар-биле көөр апардым. Мен бодап көөрүмгө, бир-ле дугаарында, арага-дарыже сундугар, ажыл-херек орта кылбас кижилерни ак сеткилдиг, ажыл-ишти кижилер-биле солуур херек. Кол агрономну суг ажылга туткан херээ бар бе? Чок.

— Оларны солуптар төлөптиг кадрлар тыптыр бе ынчаш, Долаана Шойдуновна?

— Тыпты бээр. Билин, дуржулгазы ам дээрсинде шала чеспес-даа бол, төлөптиг эштер бар.

— Силернин саналыңар кончуг шың санал-дыр. Долаана Шойдуновна. Районнуң көдээ ажыл-агый эргелели-биле сүмележиң, ук айтырыгны ыяк өөрсип көөрүн силерге азаайн.

— Ынчаарга, Семис-оол Себекович, хөй-ниити организацияларының ажылыңга совхозтуң дирекция талазындан деткимче барык чок турган — деп, Светлана Чалбаевна дамырактын шылыраажы дег тааланчыг хоюг үнү-биле эгелээн.

— Тодаргайлап чугаалаарга чүү ирги, Светлана Чалбаевна?

— Улусчу дружинниктерге, машина-техниканы, бо кижини барып каш катап сагындырып, дилеп турда-ла, айда арга чадаарда ийн-чангыс тускайлап бээр. Олары орта хөдөлбөс, үреллик машиналар болур. Чадаг дежурныйлаашкын чогуур үрө-түннелди бербес-тир. Ол билдингир. Эзириктер, хулиганнар, машиналыг, тракторлуг, тоң-дора дээрге, аъттыг шапкылажыр, а дружинниктер чадаг чүнү канчаптарыл, бодап-даа көрүнер даан.

— Айтырыг билдине берди. Ам чүү бар ирги, Светлана Чалбаевна?

— Эш-хуузунуң судун ап көрээлиңер. Күш-ажылдың сагылга-чурумунуң, хөй-ниитинин корум-чурумунуң үрекчилерин эш-хуу судунга кыйгыртырга келир дээр силер бе? Чок. Ооң кол чылдагааны — дирекцияның хөй-ниити организацияларың хүндүлөвезинде. Ындыг байдалды тодарадып, дугуржуп, эдин алыр сорулга-биле мурнуку директорну көдээ Советтин күүсекчи комитединге каш-даа катап чалаан бис. Ол моорлап келбээн.

— А чүгө?

— Көдээ Совет совхоз бүдүрүлгезинге киришпезин дээр чораан — дээш, кезек када ыт чок олургаш, Светлана Чал-

бааевна уламчылаан:— Партия организациязы кижизидилге ажылын, профэвилел — ажылчыннарның амыдырал-ханды-рылгазын, көдээ Совет суур чаагайжыдылгазын, комсомол организациязы чүгле аныяктарны, херээженнер чөвүдели — чурум үрээр кадайлар-биле халбакташсын, улусчу дружина, эш-хуу суду — арагачылар, корум-чурум үрскчилери-биле демисешсин, а дирекцияның херээ чүгле бүдүрүлге, план күүселдези суг-суг дээр хөөннерин шырак-ла пропагандылап келген дарга чүве. Ол дугайын Долаана Шойдуновна бадаткап болур — дээрш партком секретарындан деткимче дилеп, оон арныпче кезек кайган алган олурган.

— «Куу, шортан болгаш рак» деп басияда дег чүве-дир ийин харын — дээрш, Долаана Шойдуновна хүлүмзүрүп каан.

Семис-оол Себекович стол артындан тура халааш, кабинет иштипге ыңай-бээр хере-хере баскылаан:

— Ажы-биле чугаалаарга, бистин ажык беседавыстан мээр бажымда эмге-хаяажок бодалдар төрүттүнүп келди, даргалар. «Куу, шортан болгаш рактын» биске херээ чок. Эрте бурунгу шагда чурттап чораан кижилеринин билнин езугаар чер-делегейини үш кит көдүрүп алган турган дээр болгай. Шак ындыг үш кит бооп, бүгү демин каттыштырып алгаш ажылдазыйысса «Байлак» совхоз удавас часкы хову ышкаш чечектелип келбес деп бе?— дээрш, директорнуң арнында өөрүшкүнүң оду хып, херээжен даргаларны холдарын дыңзыг тутпушаан, эжикке чедир үдеп каан.

ШҮЛҮКТЕР

Олег СУВАҚПИТ

ДАШЧЫ

*Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу
Оюн Калзаңга тураскааттым.*

Дашчыларга болганчок-ла дужар болгаш,
Таныштарым саны база көвүдээн де.
Ынчалза-даа, канчап ийик, чүрээм берген,
Ырым болган чарылбазым өнүктүг мен.

Ажыл кылып, чурттап орар хоорайымда
Каът-каът черле кандыг бажың туттунмаан дээр!
Амдыы өнүүм ону көргөш, хүлүмзүрээш:
«Кайгал боттуң тудуп кылган сайзанаа» — дээр.

Хөөрөп канчаар, шыны херек, чаңгыс чижек:
Көргөн, билген херечизи чүгле мен мен.
Эрген келгеш, чаңчыл-биле: «Экин!» — дигеш,
Ээккештиң күштүг холун дыңзыг туттум.

«Эртип чыда, дужар сен» — дээш, карак базып,
Эгиннерин кагый аарак чайгай-дыр оң.
Дүште келгеш, анаа холум сунарымга,
Дүште-даа чок каттыра-дыр — кайын чедер.

Оорга-мойнум шылагыже, бедиктенип,
Ооң-биле арай боорда, чугаалаштым.
«Ажыл чай чок көрбес сен бе, күжүр өннүк,
Аан кежээ болзун» — дээштиң ыңай болду.

Кежээ келген, каткан-хуураан кижн тывар —
Хейде бодум ыядыксап, чожуй бердим.
Ону чүглө караам-биле дилеп тыптым —
Оранчокта, үстүү каътта, ажылдап тур.

Холда чепсээ кыланайнып, элтей салган
Хола кызыл тууйбулар чыскаай бедип,
Хүрөң-кара шынганнары үстөп каан дег,
Хүнге чайнап, чымыш ишти бадыткап тур.

Кырым сынар, меңээ дашчы куш дег болду,
Кызыл-хүнде чалбыраан дег сагындырды.
Дашчы өңүүм чада дамчып маңаваан-даа,
Талыгырда ак-көк дээрже ужа бербээн.

Бодун боду бедиктивө көдүртүнгөн —
Бо дег кончуг хуулгаазын кижн-дир ол!
Мен аа бичин оол дег-ле болган боор мен —
Менче өңүүм сыгырыпкаш, холун чайды.

Монгуш ӨЛЧЕИ-ООЛ

НАЙЫРАЛДЫҢ ОРУКТАРЫ

Оранымда
Оруктар хөй:
Кадырларны пйлеткилеп,
Кашпалдарны одурткулап,
Оргулааштар кежилгилээр.

Арттар санай
Ажылгылаар,
Буурул далай дилдиргилеп,
Булуттарны кырлаткылап,
Алама сын өттүр-даа боор.

Оранымда
Оруктар хөй:
Үнчүр-киржир чон-на барда,
Үзүктелип — ээнзирээр чок,
Ол-бо чүкче немешкилээр.

Төөгүден бээр
Төрөлдежир,
Иштежип аар эвин дилеп,
Изеп келген аргыжыг-дыр.
Төнчү безин оларда чок.

Орапымда
Оруктар хөй:
Акы-дуума Совет чошун
Аалдарын чүм тудуштурган
Омак, тайбың дамырлар дег.

Назы турбас
Найыралдыц
Чоон ак-ак оруктары
Чошну быжыг холбазын деп.
Найтаар болгаш йөрээр-дир мен!

САЛГАЛЫМГА ШИЛИП БЭЭР МЕН

Уруг чажым. чалыы үем, аныяк шаам —
Ужуп чанган куштар ышкаш, ырай берди.
Эртип келген оруктарым сактырымга
Эстеңневе — салгын-хат дег чораан-дыр мен.

«Кырыыжеге угаан кирер...» Шак бо домак
Хынаттырган, чөптүг-дүр деп түннел кылдым.
Дөгүп келгеш, оожургадым. Харын ам кээп
Төттүнмээже бодаар чүвем — Ажыл, Ажыл!

Даалык-биле соомда калган назынымдан
Далдап, шилип ажыглаа дег үлегер хөй.
Салгалымга: «Оозун эвес, моозун ал» деп,
Чада салгаш, ылгап бээрни күзээр-дир мен.

ЧҮРЭЭМ БИЛЕ ДАМДЫ

Дамдыжыгаш хензиг —
Тараадан-на улуг.
Мөнгүн суунга дөмей,
Мөндүңневе, кылан.

Ынчалза-даа топтап
Ылавылай көр даан:
Сылдыстар,

Ай,

Хүннү

Сынырыптып шыдаан!

Кушкаш хире чүрээм
Хуузу база делгем:
Чуртум төдү ында,
Чуртталга чүм синген!

Чүрээм биле дамды
Эскертнимес-даа бол,
Эгээртнимес аарны
Чүктен чоруур, дээди!

СЭЭҢ ЧҮРЭЭҢ, СЭЭҢ КАРААҢ

Чашкы шаамда өртке эндээш,
«Бар-чок» диртин турзумзажок,
Салым-чолум күштүг болгаш,
Бажым бээрлеп — ажырбаан мен.

Чүгле, чүгле сээң чүрээң
Чүмү-биле меңээ келзе,—
Ооң изии мени салбас,
Олчаан дүүрээр хире-дир мен.

Чулук үер бадып турда,
Сугга база алыскан мен:
Эптиг, шыырак холдар ынчан
Эриктиве үндүр сон каан.

Карактарың ээремнер дег
Ханызынче дүшкен дийик мен —
Оон кайын уштунар мен,
Ол-ла хевээр сээңни боор мен.

ҮШ КЫЙГЫ

АВА

...Чемгерикчи, азыракчы, Ие-Черим!
Сенде черле чогуум чүү бооп турар чүвөл?
Азыраан мал, анын-медин, балык, кужуң,
Аржаан суглар, чимис-кадын — бүгү байлаан —
Хөлбөн ногаан эзимнерин, даглар, хемин
Көрбейн баргаш, чүнү бодап артып каар бис!?
Азы бистер сенден мөңгө чарлыр бис бе?
Ажыл-ишчи ажы-төл чок муңчулгай сен!
Хайыралыг хөрзүнүн ыйба, хүл бооп,
Халактап каап, бөөлдөсип артар сен бе?
Чемгерикчи, азыракчы, Ие-Черим!
Сен чок болза, бистер каяа артып каар бис?
Сенде чурттаан ажы-төлдүг ава кижин
Селбер сизген — челдеринден аспактанып,
Сеткил-хөңнүн сөглөп бер! — деп, дилеп тур мен.
Чечек, бүрү — чоорганың ажа октааш,
Чедип келгеш, хамык чүүлдүн шынын сөглө!
Ие-Черим, ажы-төлүң бистер канчап,
Идегел чок апарган бис, оваарып көр.
Чежмейниң сая-түмө, аймак-сөөк бол,
Сенде сынчып өзүп чор бис, дошкуурава.
Күдүк базып, хөрзүнүң ошкап тур бис,
Хүртүн болбайн, ава менче — Оог! — деп, көр!..

ЧЕР-ИЕ

— Өртемчейге төрүттүнгөн кижин дээрге —
Өртемчейнин хостуг ээзи — төлү болур.
Ынчангаш кара, сарыг, ак бис дижиң,
Ыглашпаңар! Шупту менээ дөмей силер...
Ажы-төлүн имиледир чүктеп алган
Аванар — Чер мен чок болза канчаар силер?
Ынчан силер уяңар чок — кудай-дээрге
Ыйба-хүл дег ужуккулаар силер бе, кай?
Чок-ла болза, өртен-хуюк кударанчыг,
Чону-даа чок, ава болуп артар мен бе?..
Амы-тынныг, медреселдиг чүректиглер,
Аваңарның — Черниң чолун бодап көргөр!

Ок-биле ойнап турар өөрүңерни
— Ондактыг! — деп, чагыыр эрге силерде-дир.
Өжөш — өлүр! Бажы-биле кылаштапза,
Өлөмчитпейн — билиндирин, томаартынар!..
Хөөрөтпес мен, чурттап келген салгалдардан
Хөгжүлделин, депшилгелин силер силер.
Ава-Черге сылдыс эш-өөр тыпчып бээр дээш,
Ак-көк орук октаргайже изединер.
Эки кылган чүүлүңер — уттундурбас.
Эргеленип, чоргаарланып чоруур-дур мен.
Ынчалзажок чаржынчыг чүүл кайы хөй-дүр,
Ыым келип, кылыктаны бээр-даа-дыр мен.
«Бистиң эвес, өскелерниң үүлгедини
Бисче чая кагбайн көр» — деп оюспанар.
Бүгү кижин төрөлгөтөй тайбың-дыр дээш
Бүрүи долу харыысалга чүктээр апаар.
Хаан, сайыт, кандыыңар-даа менээ дөмей.
Каптагайның албатызы кижизип-дир.
Академик, эртемдениер, эмчилер дээш.
Аранарда угааныңлар кымнар чок дээр!
Аарыг-аржык аш-чут болгаш човуландан
Адырлып аар дилээшкениер хайзыңарза?!
Атомнуг, водородтуг, нейтроннуг — ядролуг
Айыыл-халап чепсектерин кылып турбайн,
Хамык-ла ол ынаар үнгөн чарыгдалды
Кадыкшылга — чаагай чүүлче өргүп турза?!
Каш катап өлүп болур аар чүк менээ —
Халалыг-дыр! Хендирбем-даа кестир четти..
Чеже-чеже космонавт боор экер эрлер
Чепсек дажыыр айбычылар апарган-дыр?!
Черин чаартыр, хып дээн эрлер доскуулдарда,
«Чеве!» — дээнзиг дужаал манап оранлар-дыр
Кедизин чоп бодавайн, сири-кавы
Кезенчипкен оран силер, албыстыңлар!..
Кайы хире көвей бис деп бодаар силер?
Каптагайга сыңышпастаан силер бе кай?
Угаан, эртем бедээн тудум кижин канчап,
Уургайын казып аарын эскербес чоор!..
Амыдырал-чуртталга чок, ээнзиргей,
Акым, угбам планеталар хамаан эвес.
Чечек частыр, кижин өзер, далай, даглыг
Чер деп аттыг, ак-көк өннүг аваңар мен.
Халап келзе, кан-шой-биле мени шыптар
Кайгамчык күш, чырык угаан — кижилерде,

Олар чокта — чуртталгамнын кедизи чок,
Ооргаланыр төлдерим деп бодап чордум...
Мөңгүн ак-көк октаргайда долгангылаан
Бөмбүк ышкаш бөмбүрзээнер — Чернер мен!
Сүзүк-күзел, чүдүлгелер хамаан эвес,
Чүректиглер, угааныглар, боданыңар!
Чамбы-диптиң келир өйү, амыр-дыжы,
Салымы дээш кыйгы сөстүг каттыжыңар!
Дайын чепсээ чежемейиниң аар-даа бол,
Тайбын күзел — дензиге ону чая базар!
Кылаңнадыр-хылыш чайып, ойнаар кижги —
Хылыжыңдан кажан-на ийик боду эндээр!
Серемчиде — хорамча чок, боданыңар!
Чежемейиниң сая-түме, аймак-сөөк бол,
Черге — менээ сынчыр силер, чурттаар силер,
Чер деп ие чангыс дээрзин утпайн көргөр!

ХҮН-ИЕ

Чолукпушаан, моорлап келдим, мындаагылар!
Чованчыңар көрүп чадааш, дүжүп келдим.
Сокчуп-кыржып, өлүржүрү артканы ол бе?
Чогуш-содаа, адаан чокта чуртталгана
Сонуургал чок апарды бе, барасканыңар?!
Херелденип, шырай-өнүн солуп чоруур,
Хеймер кызым — Черим сен дээш, өөрүп чордум,
Ынаныштыг албатын чоп бөгүн сени
Ыйба-хүлче шилчидер деп турарларың?...
Даглар болган шыңганнарың чара тепсип,
Дамыр-ханың — хемнериниң орнун солуп,
Эзим-арга — чараш чажын кыргый кезип,
Аржаан суглар — ханың орта кузум холуп,
Аажылаары — эвээш болуп турары ол бе?
Авазының азыралын чандыңар дээш,
Ажы-төл чоп амыр-дыш чок чоруур боор ийик.
Ол ам канчаар хууларга ындыг чүвөл,
От-көс-биле сени чүгө хаартыры ол?!
Озалдыг дээн аар чепсек овааланган,
Оорган безин бүшкүк ышкаш апарып-тыр.
Чаныңдыва чагдаары-даа коргунчуг-дур.
Часты берип, бачыдың-даа халдагы дег.
Серемчилел, сезиктиг бол, кыйгы салыйн:
— Черинерге сеткил ханып ынакшыңар!..

Леонид ЧАДАМБА

ЫНАК ТЫВАМ

Танды-Саян аразында
Тайлып баткан Улуг-Хемде
Таныш-көрүш ырлап алгаан
Даглыг, хемниг ынак Тывам.

Эзир куштар ужуп четпес
Эцмек бедик даглар чурту —
Эрте шагдан малчын уктуг
Енисейлиг эргим Тывам.

Ышкамзыраан хүннеп чыдар
Ыдык, бедик тайга-сынныг,
Ыраажылар алгап мактаан
Ынак төрөөн Совет Тывам.

Мөңгүү бөрттүг, эртинелиг
Мөңгө чоргаар даглар бүргөөн —
Мөчөк-мөчөк шыңганнырлыг
Мөгө начын Совет Тывам.

Кашпал, кадыр, бедик даглар
Каржы-донгун көзүлзе-даа,
Өргээ кирген аалчы кижээ
Эргелелдиг эргим Тывам.

Тайга-сыннар угулзалаан
Тараа, малдыг сураа алгаан
Тайбың болгаш найыралчы
Даглар чурту — ынак Тывам.

ХОЙЖУ СУРГУУЛ-ООЛГА

Монгуш оглу Сургуулдун
Боду-биле хөөрештим.
Ажыл-херээ алдар-мактын
Арын-нүүрү сөглээр чорду.

Амытан хой алгыржырга,
Аянныг-даа хөгжүм чорду.
Ажаакчызы Сургуул-оглу
Аңаа улай ырлаар чорду.

Кодан хою семис болгаш,
Хоюп халчып турар чорду.
Хойжу боду эрес болгаш,
Хомустап каап орар чорду.

Кадый-Бажы бедик болгаш,
Хадымырлап турар чорду.
Кадай оглу баштак болгаш,
Каттырымзап орар чорду.

Суггат, оду чаагай болгаш,
Шуушкан малы шыырак чорду.
Сургуул-оглу кежээ болгаш,
Сула чаннап орар чорду.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

МӨНГҮН-ТАЙГА ЧУРУМАЛДАРЫ

1

Чалгааратпас тарбаганнар ижээй берген
Шегетейлеп дыка дүрген халдып ор бис.
Сарыг хову, ала даглар солчуп-ла чор,
Селбейгилээн сарлыктар-ла таваржыр-дыр.
Мөген-Бүрен, сенче углаан баштайгы оруум
Бөгүн тыпкан тоолум болуп ажыттынды.

Инск-даштыг Бүүрелер, Тоолайты
Имир каксы көвей теке көшкензиг-дир.
Шара-Нуурда моол өглер кежээки оду
Сарыг шайлап кирнер деп чалаанзыг-дыр.
Мөген-Бүрен, сенче узун мээң оруум
Бөдүүн уран тоожу дег шөйлү берди.

Аккыр долу дүшкен ышкаш орду Каакты
Саат чокка шименнедип эрткен соонда,
Чаас бажын дээрде үскен Мөңгүн-Тайга
Ак-ла сүвүр мурнувуста чайнай берди.
Мөген-Бүрен, сенче шөйгөн узун оруум
Мөңгө чылыг йөрөөл болуп артар болзун!

Хондур-дүндүр шуурган кончуг,
 Когурум сай долу ышкаш улдап келир,
 Коданчы ыт өгже сыңнып огланы бээр.
 Ээ богда, Мөңгүн-Тайга!
 Эңчээм-дөжээм бүрүн бе деп сакты бээр мен.

Сарлык ишек шыдамык-ла!
 Сайлыг кырга шуурган удур оьттап чоруур,
 Сайгырактын негел кээри кээргенчиг...
 Ээ богда, Мөңгүн-Тайга!
 Эжелинимни чудатпа деп чаншы бээр мен.

Каш хонгаш хаяалыг хүн үнүп кээр,
 Харлыг бажыц мөңгүнелип чайнай бээр.
 Каткы-шоорум чайгаар-ла төктүп кээр.
 Ээ богда, Мөңгүн-Тайга!
 Эгүүр-шагда авыралдыг төрөөн черим.

Таскыл-Бажы аккыр эңчээн эштип алган,
 Тарбаганнар ижээнинде чыргай берген.
 Аганак-ла эрес чаны киткей берген
 Аккыр харда торунайнып маңнап чоруур.
 Олап ажар — Хемчик бажы
 Ондагайлыг көшке-хорум.

Чунма, телер өнер-өнер болу берген
 Кадыр сында бышкыргылап оьттап чоруур,
 Чурттун каазын, өндүр байлаан көрүп болур
 Кайгамчыктыг бурун оран Мөңгүн-Тайга.
 Олап ажар — Алтай чурту,
 Оглу, кызын кудалажыр.

Дээрде сыннар эдектелип кирзе-кирзе,
 Дендин делгем ховуларга барып үзер.
 Дээр өңүн хунаап чыдар Цыгаан-Нуур
 Дески чалгыын сүрүштүр чууп сени уткуур.
 Ында — моол найыралчы өңнүктөр,
 Ыры-шоору кудус, уян дөрбеттер.

Талыгырда дүдүскекте Хархираа —
 Казах дагда «Медео» дег кайгамчык!

Даады аңаа көвөй чурттар аразында
Хаакчылар маргылдаазы болур чер.
Чайын аңаа аржаан суглар аттыгар,
Чалыы күштү кымга-даа бол эгидер.

Молдурга САЛЧАК

САЯН-ШУШЬТУҢ ЭТЮДТАРЫ

Шушка кады чоруп турган
Суртаалчы эш-өөрүмгө —
автордан.

1. КУСКУ САЯН

*...Саян — бедик, Сибирь — делгем.
Ю. К ю н з е г е ш «Саянда орук»*

Кызыл үдеп, Улуг-Хем суу бырлаш кынган,
Кырлап эрткен көвүрүүвүс сонгаар калган.
Кылаң асфальт хову, хем, суур аткаар октап,
Кырган Саян кайы сен дээш, чыырлып орган.

Шупту хөрлүг үем-чергем эш-өөр ээлээн,
Шуужупкан автобустар сүрүшпүшаан.
Чугаа-сооттан, ыры-шоордан арай былдам
Чушкуу көстүр артыы олут — сонгам чыпшыр.

Кызыл, сарыг, погаан, ак-ак хептер кеткен
Кыстар уткуй самнап келгеш, эстээн ышкаш,
Кыдыым-биле хөнү дыт, пөш, хадын, шарлан,
Кыйыг черде сыыннар дези каржып эртти.

Күжүр Саян үстүвүстен чаш хар уруп,
Күзүрүмүн дугуйларга дөжөй чадып,
Кулумуска эккеп чорда, Саадаам ышкаш,
Куду көөрге, чүрек силээр, куйга-баш соор!

А моон тура кайыже-даа дап бээринге,
Артап үнгеш, дүжүп бадар эзериң бо!
«Кайын силер, кайнаар?» — диген айтырыгга
Харыыны чон, төөгү бижип, мулдурлап каан.

2. КАЙЫН, КЫМ БИС?

*...Тывадан өске чер чок деп бодап
чораан мен...*

С. Тока («Араттың сөзү»)

Шагда болза, Сибириның эң төнген ужу,
Саяннардаң ыңай чер чок дижир оран —
Ак-көк кожаа — Енисейниң эге бажы,
Азияның төвү чурттуг оол, кыс-тыр бис.
Аян-тээлээн чорумалчы, аалчы-даа эвес,
Амгы Тыва албатызы, айбычызы —

Өөрүм, мен-даа Ленинден өөрсимишаан,
Өскелерни өөредир дээш, аъттагган бис.
Аравыста менги чечээ, хевек чыттыг
Ак мал малдап, тараа тарып өскеннер бар,
Асбест, чугай, хөмүр, мөнгүн, кобальтынын,
Арга, хем, аң чымыжын-даа билдирлер хөй.

Саян-Шушътун далай хөөлбээ тыва черге
Чалгып келир өртээл — хоорай тудугжузу,
Башкы, эртем кандыдады, эмчи, номчу —
Барык кожуун бүрүзүнден суртаалчы бис.

Алдан ажыг оолдун, кыстың шуптузунун
Адын адап таныштырар аргам чок бол,
Бүдүн социал, интернационал бүле бис деп
Бүзүредир барымдааны чонум берген.

Ашак-оолга, кадай-кыска, дарга-бошкаа,
Алган эштиг, бот-даа кижээ узун орук
Нары-шээрнин, езуургалдың соргаа чокка
Найыралдың оюн-баштаан шаңнап чорду...

Араданга ара доктаап турар эвес —
Шагзырапкан өөрүм чем чип, удуп, оттуп,
Саян төнүп, суурлар эртип, имир турда,
Адап-сураан Шушь суур бисти куспактапты!

3. ЛЕНИН СУУРУ

...Шушь суурда черниц өзээ

турувуткан.

С. Шипачев («Шушенскоеде бажыңчыгаиш»)

«Турист», «Саян» — туруглар дег өргээлерже
Тус-тус тарап, турумчуп, дүн чарып ал-ла,
Терге, шанак оруу чораан Шушьтан амгы
Депшилгениң бүгү демдээн көрүп каан бис.

Деппиге-ле, агаар, чер, суг өртээлдерлиг,
Дескиндир мал, сараат, суурлуг музей-хоорай
Делгем чурттун, улуг, биче чонун туржук,
Делегейни хүлээп алыр хүндү, чолдуг!

Өнүктөргө оон эжин кезээде ажык,
Өөнчө дег, чалалга чок моорлап келир,
Өртемчейнин чүрээ мында соккан ышкаш,
Өрээл санай тынар-тынмас демдегленир.

Чүгө дизе, шынап-ла маа Ульяновтуң
Чүрээ соккан, базымнары дыңналганын
Зыряновтуң, Петрованын бажыңында
Стол, сандай, шкаф, номнар билир болгай!

Чогум-на маа — будук-биле, сүт-биле-даа —
Чогаалдарын Ленин дүн, хүн дивейн бижип,
Хаанналганың Россияга төнер шагын,
Хаяаланган данның кээрин өттүр номнаан.

База-ла моон — Ильичиниң өрээлинден,
Ванеевтиң Ермаковскиде бажыңындан
Он чеди орус марксистер «Удурланы»
Оппортунистичи «чиндиннээшке» хары болган.

Бо бир залда, документилер аразында,
Бора кидис идикти хей делгеп кагбаан —
Албан бижиниң улдуңунга чажыр көктээш,
«Акыйдыва»¹ чорудупкан Ленин идин!

¹ «Акый» — херээжен революсчу Л. М. Книповичиниң шола ады — автор.

Өжээтплер ынчангаштың боже келбес,
Өске үзел — биске хары — ол-даа илдең:
Ильичиниң адын дыңнааш коргарларга —
Идин чыдар өрээл-өлүм, халап дег оң!

Борта тура, Ленин хүн санында-ла
Волостунуң эргелелге демдеглеткеш,
Ол-ла ында баштары шиш өргөн бажын —
Острогту ческинип көөр турган болбайн.

Өлгөн ак хаан ирик шыгжаап көргөш, мен-даа
Өжүм хайны, хайны-хайны бодаар-дыр мен:
Харын ам-даа кайда-ла бир кара-бажың,
Ханныг дайын, шыгааган ок! биске — дайзын!

Холда чепсек белен-даа бол, ажыл-биле,
Коммунистин, патриоттун сөзү-биле
Болар-биле көржүр, тиилээр апаар мен! — деп
Бо-ла Шушька даңгыракты берип чордум.

Казапчага үнүп келгеш, Ильич ында
Ханды-кара кадын тудуп, суйбагылааш,
Тал кажаада чөленипкеш, сүмелешкен
Тараачыннар-биле барып хөөрешкензиг.

Хаваа өндүр бажын шала чая каггаш,
Карманынче холун супкаш, каттырарга,
Таңдаш хаайлыг хакас азы тыва кижиг¹
Танактары дарбайгыже, сонуургаанзыг.

Бодаарымга, Ленин чаа-ла маңа турган,
Боозун чүктээш Чүглүг-Хөлче куштай берген,
Азы ширик чадырының баарында бо
Азар баштыг, бижиттинип олурганзыг.

Харын бирде, ол Крупская-биле кады
Хадылыгның аяңындан мөөгүлөр чыып,
Хажызында Дуруяалыг-Тейже үнгөш,
Харлыг Саян — Тывам уунче хараанзыг-даа!..

¹ Шушенскоеге тургаш, Ленин хакастар, тывалар-биле чугаалажып турган дугайында легенда-чугаалар-даа бар — автор.

Үш аал — кодан кудумчулар девискээрлиг,
Үжен хире тараачыннар бажыңнарлыг
Шушьтуң эрги кезээнге дег сонуургалды
Суурда чаа-даа тудуг, балгат хайшыктырбас!

Шылба идик, шээжимектиң, дыдыраш эр
Хылба-биле хлеб холуй дайнап алгаш,
Хылбац баштыг оглу-биле аьдын четкеш,
Кылбыш ораап, черин чарып чоруур тургап.

Яды орус тараачынның казанаанда
Ала-шокар чамашкылыг кавай чыдар,
Ааткыышта халацнаткан улуг сыңый —
Чашты ыдап алаактырар ойнаараа-дыр.

Шыдалы пат, шыырак, бай-даа шаа-биле
Аьттын, дериг-чепсеглели, аңмаар, кажаа,
Аннаар, аргыыр херекселден бурган чедир —
Чымыштыг ол бөдүүн чоннуң эдилели!

Чангыс аьттыг, ортумактан өрүлээрге,
Санында ном, ховар эт, хеп, чунар-бажың,
Ийиден хөй каас-коя өрээлдерлиг —
Илс кожай өрегелер тургулаан-дыр.

Бо дең эвес карышкакты Ильич база
Борта тулгап, деңизлээни чигзиниг чок!..
Бодал-Даандап бөгүнгү Шушь району
Болбаазын, бай, делгем, шыргай көстүп чыдар!

Шушенское — чүгле музей-бажың эвес,
Шуушкан чонга; найыралга белдир чер-дир.
Тураскаалдыг девискээрни эргип чорааш,
Душпаанынга кижи дужуп, көржү бээр-дир.

Калбак хөрээп чалама, чаш, шуру каастаан,
Харын бистиң тыва кыстар ышкаш, бир кыс
Эккурсиялаан сургуул баштап, уткуй келди:
— Экин! — дидим.
— Изен! — дигеш, хүлүмзүрдү.

«Абакандан ышкаш-тыр» — деп бодаза-даа,
Айтырдым оң:
— Болар кайыын келген ирги?

Кижим тургаш:
— «Чарых хүннүх Хакасиямдан!»¹ — деп
Кильчичаковтуң шүлүү-биле харылады...

Ха-дуңма дылды, чаңны сонуургаар дээш,
Хамык өөрдөн ушчок соңнап калып-тыр мен.
Халывышаан келиримге, бачаадылар:
— Каяа чордун?
— Хакас кыс-ла көрүп турдум!..

Харым каткы, оюп-баштак «чижи» болган,
Харыи, бо дег, ужурал, хөк арбын турган —
Чаңгыс бүле болганывыс ачызы ол,
Салым-чолга чалбарыырдан өске, чүү дээр!

4. ЧАНАР ДООСТА

*...Ленин чокки чаңгыс-даа хун чурт-
таваан мен!*

*С. П ю р б ю. («Үем болгаш үем-чер-
гем»)*

Үш чыл чурттааш, арттырып каан изи безин
Улустарга мөңгө кокпа болу берген
Улуг Ленин суурунга — бистин суурга
Үш чыл эвес, үш-ле хонгаш, байып алдым!

Шушька бодум төрүттүнген, өскөн ышкаш,
Шулту мында менээ таныш, чүдөп эргим!
Суурнун эрги чурттакчызы, оглу ышкаш,
Чугаам безин тараачынызы, сибирзиг-дир!

Баштыңчының мында хүлер тураскаалынга,
Валеевтин Ермаковскиде хөөрүңге-даа
Партиямга, Ильичинге хүлдүм кылдыр
Башты куду мөгөйттишаан, чечээм салдым.

Чогуп бүткен, сеткил долган бодалдарым
Чонум-биле үлежир дээш, далажыптым:
Баарда, кээрге арта базар бедик эзер —
Бажы мөңгүн Саян кырын дагын тептим.

¹ Тывалаарга: «Чырык хүннүг мээң Хакасиям» — дээн — автор.

Демин чаа-ла Ленин-биле хөөрешкеним
Шушь суур ырап, чүрээм чартыын алгаш барды!..
Чуглу берген караам чажын бүдүү чоткаш,
Дегийт барып, олудумга олуруптум...

Хөвөңмей ОИДАН-ООЛ

ЧАЙГЫ ДҮНЕ

Чылыг салгын эстегилээн
Чайгы дүне тааланчыг.
Шыпшың өттүр караш кынган
Часкы безин шинмээн чок баар.

Алаак черде бир-ле малдың
Бышкырганы дынналы бээр.
Алактаагы өшкү хойзуп,
Былдай шурап, чиде халыыр.

Карангы дээр делгеминде
Хамык сылдыс чивеңнешкен.
Чаштар дүжөп, таалап удаан
Чайгы дүне таан ыржым.

Чараш уруг душтуун сактып,
Дүжөп удуп чыдыр-даа боор.
Дүүн кежээ болчашканнар
Чанарын-даа уттуп алыр.

АЧАМ

Тутпас, кылбас чүвези чок
Тулган шевер дарган дирткен
Ачам хүрөң арнын көргөш,
Аажок аңаа чоргаараар мен.

Адыштары хаварыктыг
Ачам холу мөгө, кадыг.
Ажы-төлү бисти дээнде,
Амыр-дыжын сагынмайн баар.

Шыңгыраанда ачам шириин,
Каңның кады ында-ла каар,
Чазык орда, ачам ээлдек:
Сыдым багдан артык чымчак.

Қыскаш, маска туткан ачам
Қылган ижи хуулгаазын.
Тутканын-на сегирип ап,
Дузалажып туруксаам кээр.

Монгуш КӨЖЕЛДЕЙ

ӨПЕЙ БЫРЫҢ ЫРЛАП БЕРЕМ

Чайгы хүшүн ашканы дег
Чаш-ла үем эрте берген.
Өпей ырың сеткилимде
Өөрүшкүнү сөглөп чору.

Авай, авай буян болзун,
Ам бир катап ырлап берем.
Қавайлыымны сагынмышаан
Қаптагайже катап көрейи.

Күжүр авай өпей ырың
Хүлээлгемге дөгүм болзун.
Чашкы шаамны сактып алгаш,
Сагыжымны оожургадыйн.

Хураганнар дешкилешкен
Қуржааңгыны көрүп алыи.
Анай кежи чучаам кеткеш,
Авам сенден қуспақтаныи.

Чүдеп эргим өпей ырың
Чүрээм орта артып калзын.
Чашкы үем ыраза-даа,
Чалы хевээр чурттап чорууйн.

КЫРЫЫР НАЗЫН УТТУВУТКАШ...

Чүлдү-чүрек дугайында
Шүлүктөр-ле элбек болгай.
Хөөкүй чүрээм ачызында
Хөйнү бодап чоруур-дур мен.

Эрлер чүрээ кадыг дижир,
Эге-ле шын чадавас боор.
Чаалыг шөлгө оолдар чүрээ
Чалданыш чок, чүдөн кортпас.

Ынчалза-даа эрлер чүрээ
Ынакшылга уян-чымчак.
Кыстар көргөш чалбыыш ышкаш
Кыптыга бээр, черле өшпес.

Таакпы биле арагага
Даамчырап черле болбас.
Хүннүң кылыр аар ишке
Күжүр чүрээм камнаваан мен.

Ында-хаая дүне, хүндүс
Ыстап, аарып чоруур-даа боор.
Чонумга дээш, эштерим дээш
Чоонган ийик, камнамаан мен.

Оглум оглун, уруум уруун
Ошкап чоруур чөнүүжемге
Кырыр назым уттувуткаш,
Кылыр ишти салбас дээн мен.

САРАЛА

Даглыг черге төрөөн болгаш,
Тайгактааштың тайып ушпас
Болат кан дег дуюгларлыг
Бодум аъдым Сараламны.

Шынаа черге челзиптерге,
Чычаан ышкаш дүрген манныг,
Алдан аътка бараан бербес
Ала бемниң Саралазын.

Чарыштырып салыштарга,
Чалданыш чок эки аъдым
Көвсөй аъттар мурнундува
Хөрээ мурнап үнүп келир.

Хүмүш чүгөн дерип суккан,
Хүрсө дордум төрөпчилиг
Тыва эзер салыштарга,
Тывызыктап ханмас аъдым.

Сараланың маңы-биле
Салым-чолум каңнаттынган.
Кыскыл аъттыг бир-ле кысты
Кырлаң ховаа деситпээн мен.

Алексей АРАПЧОР

НОГААН-ХӨЛ

Эрээн ногаан калбак эзим
Эриктерин хаажылаан,
Эриг мөңгүн төгүлгензиг,
Эмниг аржаан агып кирген,
Артыш, чойган айдызап кээр
Алдын хээлиг Ногаан-Хөл бар.

Эртине байлаан хойлап алгаш,
Элдеп чаңнап хүлүмзүрээн.
Торгу шокар балык-байлаң
Дола берген чемнеп турар,
Сыынар, буурлар алгыржып кээр
Шынап чараш Тожу хөлү.

Ортузунда ортулукта
Огурган аң көстүп келир.
Оттуг хээлиг эртине дег,
Ойбуннары чайышналган,
Көргөн кижичүрээ доннур
Хөңнү көстүр Ногаан-Хөлдү.

ЧАЙЛАГГА

Чайлагларга чеде бээрге,
Сагыш-сеткил ырлап келир —
Салгын-сырын хадымарлап,
Чараш чечек чүрек өөртүр.

Эзим эдээ чайлаг хемнер
Эртеп эрте таанда сернин.
Чинчилер дег сүрүг шыпкан,
Чингир шынаа чалгып келир.

Кодан малы долганыпкан
Хонаштарда өгге кирем.
Көгээр хымыс, доскаар хойтпак
Хөөрөп шнлээн ажып турар.

Баглаажында эзерлиг аът
Бажын савап былгыра бээр.
Аалын сактып ырак черден
Аалчы кызы чедип келир.

Хемнер баштап булут тырткаш,
Кезек чайык куда кааптар —
Шалың сүскен уруг-дарыг
Чаржып ойнап ырлажып кээр.

Чүлдүм ЧАП

МӨҢГҮН-ТАЙГА

Мөген-Бүрөн, Каргы баштап ажып чордум,
Мөгүденчиг кадыр арттар ында чорду.
Эзим арга чоргаарлары дыттар безин
Эзеңгилер адаанда дуу шаараннаар.

Кашпалдардан чуглуп баткан хемнеринин
Каргыраалап, мөөрөп чыдар даажындан
Кудурукташ чортуп орган чорумалдар
Кускуннажып чугаалажыр чыгы чораан.

Өшкү безин туруглаа дег кадырларда
Өөр сарлык шөлзөн оъттап чоргулаарлар.
Аңчы кижп ховар чедер бедиктерден
Аргар, чуцма ында-хаая харагылаар.

Чорумалдың човаг-шылаан сергедиптер
Чойган, пөштүг, артыш чыттыг агаар ында,
Сеткил хандыр эштип, чунуп алыр дизе,
Сериин суглуг, көрүнчүк дег, хөлдер ында.

Талыгырдан Тыва черин эргий көрүп,
Таваар харап олурган дег сагындырар,
Мөкүлчек ак мөңгүн бөргүн хүнге дөгзөн,
Мөңгүн-Тайга мөңгүлеги чоргаар көстүр.

Зоя АМЫР-ДОНГАК

КЫЗЫЛ БАГЛЫГ ГИТАРА

Эрик черниң ээерген сайы ышкаш,
Эрээн шокар болушкуннар бодап ор мен.
Хыдып төдөр өлүм-биле адааннашкан
Кызыл баглыг гитараңны сактып ор мен.

Чаяанындан дыдыраарган бажың дүгүн,
Чараш арның, кара карааң көрүп ор мен.
Чамбы дипке хостал күззэн сээң ырың
Чаңгылананын чанымда дег дыңнап ор мен.

Частыр бомба күчүүргенип көөргеттинген,
Эжелелди, дорамчыны дүрүмнелген,
Чаазырактар оттуг чүрээң чалынындан
Эстир чедип, дедир сыннып, дывыржып тур.

Эңгимениң эзири дег эрес эр сзэн
Эргим чуртун эргип барып көрбезе-даа,
Эне-Сайым калбак баткан суу дег терең
Эчис соруум сээңни-биле чангыс деп бил.

Азияның төвү черде тыва кадай
Аазын эмгеш, өзүп келген төлү-дүр мен.
Чаага удур кызыл баглыг гитараңга
Чадаганым үнүн кадып, ырлап ор мен.

ЫРАЙ БЕРЕМ

Чок. Меңээ көнгүс.
Ынак эвес чораан-дыр сен.
Чолум бүдүп,
Ынакшылым тыпкан мен деп,
Соора угаап,
Ырлап-шоорлап чораан болдум.

Хамаан эвес,
Чаңгыс чурттаар назынымда
Хайнып, дойлуп,
Сарыннап-даа чораай-ла мен.
Карак ажыт
Сагыш аартпайн, ырай берем.

Сарыыл кирген
Чалыы чүрэм сенн уттун,
Салгып-хатка
Чассып, ойнаан чечек ышкаш,
Сайлыг хемпиң
Сайлыы ышкаш хостуг ушсун.

СЕНДЕ БАР БЕ?

Илчирбеде каржы ытка ээртп-ээртп
Чуга дошту кырлай-кырлай маңнап ор мен.
Имистелген идегелим өжүрбейн,
Чуртталга дээш кызып-кызып чүткүп ор мен.

Азыг днжин шаарарткан кара сойлук
Адырылгаш, эжиң тудуп балыглаза,
Эьдиң-чүрээн саргыыжеге кээргеп келир
Эки сеткил оду сенде чогуум бар бе?

Карак чивеш аразында каптаазын дош
Халырт кылдыр ойлуп киргеш, эжиң дүшсе,
Ынанаштыг күштүг холуң сунуп келир
Ындыг шынчы ынакшылың сенде бар бе?

Чечен ИРБИЖЕЙ

КУСКУ БОДАЛ

Кааң хүндүс ак-көк дээрде дистинчипкен
Кастар куштар изиг чуртче ужул бар чор.
Улуг-биче хөлдөргө-даа тура дүшпейн,
Уун салбайн чалгын чайып кыйгыржы-дыр.

Ава черге алдын бүрү хевис чаткан
Арга-арыг күстү тынып мөгөш кынды.
Сактырымга сеткил-чүрээм делегейини
Шак ол кастар алгаш барган ышкаш болду.

САДЫП ААР БЕ?

Көрүнчүктү суууп чыда,
Көнгүс билбейн оскунуптум, бусту берди.
«Ынакшылдың белээ кай?» — деп,
Ыржым өтгүр мени чектеп хөлзээр чүңүл?

Адыр, сарыым, бузулгандан
Артык онза көрүнчүк хөй, ынчалза-даа
Чалы чүрээм бусту берзе,
Садыглардан ындыг чүрек садып аар бе?!

Аьш-чем программазы — бугу чоннуң херээ

Олег СУВАКПИТ

ЫРДА КИРГЕН ШЕМИ ХЕМДЕ

Ынчан дыка-ла эки хүн болган: кайнаар-даа көөрге, херел тырткан Шеминиң делгемнери талыйтыр-ла чаттылып чоруй барган, чоок кавының сыннары частың эргезинге чыгыртыпкан чалгааранчыг кылдыр кайгап алгылаан тургулаар. Баалыкты ашкаш, ишкээр көрүптерге, Шеми хемниң уну адышта дег чаттылып, чокпак чоон болгаш узун кызыл дыттар будуктарын халааннадыр салып бадырыпкан, оларның аразында ак хевин аяннандыр кеттинипкен суук хадыннар кажараннап, оңмазы-биле оранын каастаар чивиг ногаан шивилер, кезек-кезек кызыл-хараганнар тургулаар.

Ынчан эң-не баштай маңаа 1946 чылда чораанымны сактып келдим.

«Адырам, дөө ол арыг баарыңга турган ышкаш чүвейин. Кончуг-ла улуг ак өг чүвейин, иштинге кире бергеш, кижиде базар чер тыппайн баар. Арыг-силини, каас-чаражы-даа кончуг, эжини, аптаралары янзы-бүрү угулзалар-биле каастаттынган, ширтектери чап-чаа, каш янзы хевирлер-биле сырып каан, өгнүң дораларын шала ажыткылап каан, оон серин салгын сырыннап каап турар. Өгнүң ээзи Моңгуш Ак-Баштыговна дээрге, ана суг салба угбай болду. Хөөремиккей, чугаакыр, алыс боду мөге-шыырак, каттырарга, ана быкты догданайнып, кулактарында узун суук мөңгүн сыргалары айыраңнап, «Ындыг болбазыкпе, оглукум» деп каап олургулаар.

Сарыг шайын хайындыргаш, шаажан аякка куткаш, сунду, оон бир тавакка өремелиг тараа, өскезинге шөйүп каан быштак эккеп салды. Мен улуска ынчаар хүндүледип чорбаан болгаш хейде-ле ыядыксап, дерим төктү берген, чемне-

нип олур мен. Оон улуг кара пашка суг куткаш, эът дүле берди...

Ол аразында мээң бодалымны СЭКП райкомунун пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи Дудак Хунаевич Ооржак үзе кире берди:

— Чогаалчывыс чүнү эргилдир бодап чор ирги?

— Шээр малды семиртирде Шемн бажы серини чайлагга баштай чораанымны, ССРЭ-ниң Дээди Сөвөдиниң депутатынга баштай сонгуттурган тыва херээжен болур Серенмаа угбайның дугайын сактып чордум — деп, ажыы-биле миннир ужурга таварыштым.

— Депутаттын дугайында материал бижиди-ле ыйнаан ала?— деп, кожам сиңнигип айтыра-дыр.

— Ынчан аныяктар солунунга чаа-ла ажылдап эгелээн үсм чүве. Ол харысалгалыг даалганы мүн-не эки күүсеткен мен ийин. Бистиң редакторуvus Дамдың мени мактаандаа чүве.

— Ол дугайында шүлүк биживээн силер бе?

— Чок, чүгле төнчүзүнде дөрт одуруг кожамык киирген мен.

— Бир эвес утпаан болзунарза, чугаалап көрүнерем?

— Оон бээр ам 38 чыл эрткен чүве-дир, ышчалза-даа Монгуш Ак-Баштыговнаның омур-хевири ам-даа караамда көстүп, ооң оюн-баштак, чечен-мерген чугаалары ам-даа кулаамга дынналып чоруур ийин. Ынчангаш сагыжым аңаа гуттуруп чорду. Мындыг одуруглар чүве:

Делгем баткан Шемн хемге
Деңнешки дег чайлаг бар бе?
Депутатка Серенмаага
Дескешки дег кижил бар бе?

— Эки-ле ыр сөзү-дүр, ам болза шагда-ла ырлажы берген болгай аан, эң ылаңгыя бистиң аныяктар аан — деп, ВЛКСМ райкомунуң бирги секретары Николай Сат чугаавыска киржи берди.— Шынап-ла шак ындыг сураглыг кижилерниң ат-алдарын кезээ шагда мөңгөжидип чоруур болза, эки чүве дийин. Ол ышкаш сураглыг чогаалчывыс Олег Карламович бо чер чурттуг ышкажыгай. Алдарлыг мөге Арзылаң Чамыяңны кым билбес деп. Шеминиң ыраажызы Александр Чаш-оолович Тамба-Сюрюн база бар болгай.

— Ындыг харын, сээниң шын, Николай Калчан-оолович. Хамык ужур аныяктарда болгай. Ооң одун чүшкүрер, чалбыраажын чайыннадыр улус, кымның-даа мурнунда, силер-дир силер ийин — деп, улуг идегел-биле чугааладым.— Ылаңгыя чангыс чер-чурттуглары аан.

Хөөрежир дээш суурга хап кирип келгенивисти эскербейн барып-тыр бис. «Большевик» совхозтун конторынының чанынга доктаап чорувуста бисти директор Александр Тапаевич Шаалы, партком секретары Кара-оол Ишкирович Доржу, көдээ Совет даргазы Сенденмаа Тевек-ооловна Хертек, профком даргазы Римма Достай-ооловна Монгуш суглар чылыбы биле уткуп, ажылдаар черинге чалап апаргаш, ажыл-агыйы биле таныштырды. Совхозтун бүдүрүлгө көргүзүглерни бүгү талазы-биле көдүрлүп, чоннуң материалдыг чаагай байдалы улам экижип, культурлуг деңгели бедип олурары — биске дыка өөрүнчүг болган.

...Александр Тапаевич. Ол дээрге, мээң чаңгыс классчым, Тывага колхоз болгаш совхоз тургузуушкунунун үндезликчилериниң болгаш организаакчыларының бирээзи, билдиги удуртукчу, ажыл-агыйжы кижини. Шынап-ла бүгү назыныш бут кырынга эрттирген деп болур. Чаңгыс чижек. Бир-ле катап аңаа Чадаанага ужуражы берген мен. Ынчан эртенгиниң чеди шак четпейн турган чүве.

— Мында чүнү канчап турарың ол, кайнаар баарың ол?— деп, оон сонургап айтырдым.

— Шак-биле ажылдап өөрөнмээн болгаш болганчок-ла эрте тура халып келир кижин-дир мен, бо хоорай улузунук удурун көрбөс сен бе?— деп, мындыг.

— А сен кайыын келдиң?— деп, удур айтырдым.

— Мени мында кожуун төвүндө ажылдадып каан, ат чүве эш. «Өөрөнгөн чаңчыл кончуг, өртөөн өргөн кончуг» деп чүве бо-дур ийин.

— Сени дешпидип турда, харын амыравас сен бе? Кижини чаңчыгычал, кидис өйдүнгүр болгай.

— Сээни база-ла шын харын. Ынчалза-даа кижини таарышкан черлиг, өөрөнгөн ажылдыг болур чүве дийин.

Бодун билбес эвес сен, школага тургаш-ла, төрөөн делгемнерже, тараалан ховуларже чүткүүр ышкажыгай. 1944 чылда Кызылда В. И. Ленин аттыг өөредилге комбинатының агроном салбырын доосканымдан, 1945 чылдың январьда Чаа-Хөл районнуң кол агрономунга ажылдап киргенимден хамык чүве эгелээн болдур ийин мен.

«Хамык чүве». Амыдыралдың 40 чылын көдээ ажыл-агыйы биле холбап, аңаа бараан болуп келген. Ол Чаа-Хөл районунга тургаш, колхоз Уставын боду тургусуп, кылчып, белаткежип, Ак-Дуругга, Үрбүнге, Кара-Талга колхозтарны организаастап тургузарына идепкейлиг киришкен. Хуу амыдыралдан коллективтиг ажыл-агыйның ажыктыын, көшкүн

чоруктан сууржун чуртталгаже шилчиир дугайында чон ортузунга суртаал ажылын чорудуп, колхоз тургузуушкунунга удур чоруктар-биле демиселди чорудуп турган.

— 1951 чылда Эрзин районнуң күүском даргазынга соңгуттурдум. Аңаа үш чыл ажылдап, база-ла черже чүткүп келдим. Партийжи даалга күштүг болгаш-ла ызырнып турган мен. Оон харын...

— Чүү болганыл? Аас-кежиктиг таварылга болган бе?

— Ийе. СЭКП ТК-нын Қыйгыры-биле көдээ ажыл-агыйже — колхоз тургузуун быжыглаарынче 30 муң коммунистерни чорудар апарган. Ону шала-була дыңнай са-ла, билдиришкин бижээн мен...

— Чөпшээрешкен бе?

— Дилээмни хандырган. Улуг күзелдним-биле ынак ажылымче шымныгып кирипкен мен. Оон бээр-ле база катап колхоз даргалап, совхоз директорлап келдим.

Оон бээр-ле Тываның экономиказын хөгжүдөр, культуразын бедидер дээш амыр-дыш чок ажылдап келген. Ол үениң иштинде элээн хөй хожудангай колхозтарны болгаш совхозтарны өрү тыртып, мурнакчыларның деңнелинге чедирип, харын-даа бүгү көргүзүглер талазы-биле тергииннерниң одуруунче кириген. Хамык чүвени чугаалаарга-ла белең болбайн. Шынында мал бажын өстүрүп, ооң эткир болгаш сүткүр чоруун көвүдөдип, быжыг чем-суурун болгаш материал-техниктиг баазанын тургузуп, тараа шөлдериниң культуразын бедидип, дүжүткүр чоруун чедип ап, бүгү агрохемчеглерни сагып деп чүве белең бе?

— Бо-ла ажылдап чорааш, чоннуң чаагай чоруун бедидер дээш кандыг-кандыг хемчеглерни ап чорудуп келген сен, Саша?

— Чонга чылыг болгаш чырык, делгем болгаш улуг бажын бербейн, оларның материалдыг байдалын экижитпейн, бедик культурага чаңчыктырбайн, олар-биле политкижизидилгелиг болгаш культура-массалыг ажылдар чорутпайн, кандыг негелде кылыр боор, ажыл-агыйга кандыг бедик көргүзүглер чедип алыр боор, сагылга-чурумну канчап быжыглап алыр боор! Барган-на черимге бүгү чүвени оон эгелээр кижжи мен. Ол ышкаш кол-ла даяныр чүвем — партия, комсомол болгаш профэвилел организациялары, көдээ Совет, херээженнер чөвүлели болгаш көдээ интеллигенция. Оларның күжүн мөөңөп, ажыл планнарын дүүштүрүп, бир дембиле, чаңгыс аай сеткил-биле ажылдаары — бүгү-ле херектин чажыды ында болур чүве. Чүгле ынчан совхоз азы кол-

хоз экономика-даа, культура-даа талазы-биле буг кырынга туруп, быжыгып келир чүве. Оон ынай ам бүгү чүве чүгле бодундан хамааржыр.

Боду кандыг болурул, ынчаш? Коммунист кижиг бодунун ажыл-чорудулгазынга кол-кол принциптерни удуртулга болдурарын Владимир Ильич Ленинниги-биле алырга мындыг: чон аразынга чурттап, оон сагыш-сеткилин билири, олар-биле чоок, быжыг харылзаалыг болуру оларның идегелин чаалап алыры болур. Ол ышкаш кезээде мурнуку одуругга чоруп, хууда үлегер-чижээн, аажы-чанын көргүзери-дир. Бо бүгү принциптер Александр Тапаевичиде барын айтыры черле артык эвес. Оон башка ол мынча хөй чылдар дургузунда удуртур ажылга доктаап келген деп бе?

— Шаанда «Шаалылар — артистер» дижири ам-даа уламчылавышаан чүве-дир, бо талазы-биле чүнү чугаалап болур сен, Саша?— деп, оон бажынынга бир ужуражылга үезинде салган айтырымны сактып келдим...

Ынчан шала кежээликтей чүве. Бистер, Александр, оон кадайы Валентина, уруглары Зина, Рая, Толя, Сергей суглар хөөрежи олурган бис. Рая дээрге, Кызылда күрүне филармониязының үндезилекчилеринин бирээзи, «Таныжыңар, Тыва-дыр» деп фотоальбомнун даштында алдын хүннүн херлинде Ак-көк хемнин аржаан суун холу-биле адыштап олар борбак чаактыг чараш уруг ол-ла болгай, харын ам чаңгыстап тайылбырлап-даа болгай-ла, шупту-ла ыраажы өг-бүле дийин, Толязы Москваның Съездилер ордузунга СЭКП-нин XXVI съездизинин делегаттарына бараалгаткан концертке киришкен, авазы Валентина Бадыргыевна «Челер-Оюмну» ырлай берзе, чүстүг сизген сый бастырбайн, делгем шөлдеп эстеди бээр сен, Зина «Авайны» ырлай берзе, чырык чер кырында эн-не үнелиг, кара чаңгыс кижинин дугайында чоргааралың ала-чайгаар-ла хайныгып келир, оон кедерезе, «Москва адааның кежээлеринин» ыржым-шыпшынынга алзы бээр сен, ол болза, Александр Тапаевичинин ырлап олурары-дыр. Адыр, ам Сергейнин чаа бижээн шүлүүнден чамдык одуругларны дыннай кааптаалыңар:

...Бистиң совет чуртувустун булуну боор
Бичини-даа бол, хире-шаанче чечектелген,
Төрөл танып, ажыл билген суурумдан
Төрээн чуртум эгелээни чадавас боор.

— Ындыг бе?— дээш, кезек боданып, шала хүлүмзүрөп олура, ам-на харыылап эгеледи.— Шагда чүве дийин, бистер өг-бүле концерттин Эрги-Барлыктан-на эгелээн бис. Бис-

тин үлегеривис-биле өске өг-бүлелер база концерттерин организа­стай берген. Оон чоорту агитквартира аайы-биле кылып турар апарган бис. Амгы үеде ол чорук Ше­миде шуут нептерээн болдур ийин. Чүгле бисте эвес, бүгү Тыва­да дээрим ол-дур ийин.

— Эки херек эзинниг, чаагай херек чалгынныг деп чүве ол ышкажыл.

— Ындыг болуп база чадавас, эш.

...Ынчан эжимнин чугаазындан ооң бүгү назынында колхоз-совхозтар удуртуп, амыр-дыш чок ажылдап өөренип калганын бодап, аңаа чоргаарланып турган мен.

«Ам база катап чыдын чытпас, олут орбас ажылынче кирген, ынчангаш артында-ла чоргаар болгаш сеткил ханган шинчи кире берген, аныяк оолдар дег, чиик-чиик халып, девиржип турар апарган ышкажыл. Дөстүнмес чалыы назынында дег, Төрээн чуртуңга ол отчугажың-биле бараан болуп-ла көр, эжим. Коммуниске оон артык аас-кежи кайын турар».

Совхозтун сураглыг хойжузу Сендинмаа Чыргалович Ондар сугже хап олурувуста, райкүүском даргазы Дамдын Санчаевич Куулар, ол чер кижизи болгаш, база аңаа ажылдап чораан болгаш, малчыннар дугайын бирден бир чок билдилин-биле хөөрөп чорду.

Малчынның чурттап орар кыштаан Хараганныг-Дагнын арты Ортаа-Үзүк дээр. Кыжын хар улуг дүжер, хөртүктээр, соок, үргүлчү хадыыр берге чер болду. Ынчангаш маңаа кыштаар малчыннар чок — ынашпас. Ооң бажын чүгле Ондар билир. Ол оолдары-биле агаар-бойдустун бергезинге удур туржуп, алыс изиг оъттуг черни салбайн, турум кыштаг кылып, чылдан чылче бедик көргүзүглерни чедип а­келген. Орук хажызында далбыйлап каан дилиндек чер­лерни көөрге-ле, харнын кылыны, оъттун терени дораан эскертине бээр.

— Ийи шولا ады база бар кижин болдур ийин бо — деп, Дамдын Санчаевич чугааны хөрлээледи берди.

— Ол кандаай чоор, кайыын укталып тывылган шола­лар боор?— деп сонуургап айтырдым.

— Бирээзин Селемелээр дээр. Ону ТАР-ның АРШ-ка тургаш алган. Аъттыг селеме-биле хаак кезе шаап турда, тулган турган кижин-дир. Өөредилге-даа үезинде, байыр­наадым-даа хүннеринде көргүзүглер болу бергенде, кымга­даа аштырбайн, оңнап-солагайлап, ийи селемелеп, харын­даа аъдының дынын сала каапкаш, бир селемени ызыргаш,

ийи селемени ийи холунга туткаш, кезе шаап турда амыр чүве дээр. Ынчангаш шак ындыг шола ат алган — деп, Дамдын Санчаевич тайылбырлады.

— Өскези Чылгычы болдур ийин — деп, Александр Тапаевич чугааны уламчылай берди.— Көрбес силер бе, бо солуннарда безин Ондар эвес, анаа-ла Чылгычы деп бижип каан, почтачылар аан. Сендинмаа Чыргалович 23 чыл дургузунда чылгычылап келген кижги. Шынап-ла, челер, чыраа, чүгүрүк кандыг аъттарны өстүрбээн дээр, шыдамык ажылгыр аъттар, белер-даа бар, хымыш-биле узуп ижер хымыс-даа эндерик турду. Черле ынчаш, тыва кижиге аът дээрге, он холу, онгарлыр күжү чораан болгай. Кезек када чылгы бажы дыка-ла кызырылган, ол кымга-даа билдингир, кончуг-ла хомуданчыг болган чүве. Ам база катап өстүрүп эгелээн бис. Ынчангаш хөй чылда кызымак, шудургу, ак сеткилдиг ажылдап келген болгаш шак ындыг чаагай шолага кирген хойжу болдур ийин бо.

— Шынап-ла, бистер, чылгы малды эки үнелеп, оон ажыктын чедир билбейн турарывыс шын болдур ийин — деп, Сендинмаа Чыргалович боданы аарак чугаалай-дыр.— Чүве-ле болза, машина дээр. Бертн кыдыы бир коданга-даа, бир аалга-даа баар дээнде, машина дээр, ийи-үш километр черге безин аан. «Чадаг кылаштап чорбас мен» дээш дедир тепкеш чыдар аныяктар кайы хөй-дүр. «Аъттан мунуп ал» дээрге, «Аа хувурай бер, чүзүн ынчап эленнедип чоруур» дээр. А шынында, арга-арыглыг, хая-даштыг, кадыр-бертиг, орук-чирик чок черлерге аъттан кедилиг чүве чүү турар боор.

Беден хымыс кылып, аът-хөлдү шаандагы дег ажыглаза канчап баар чүвөл бо? Челер, чыраа, чүгүрүк аъттардан чарыштырып турза, чоннуң күш-ажылчы тура-соруун көдүрбес бе, чылгы малды өстүреринче, ону камнап, камгалаарынче сагыш салышкынын күштелдирбес бе, аар-саар черге машина-техника эледип, харын-даа үрегдеп, хөй кывар-чаар материалдар чарыгдалын болдурбайн барып болбас бе, аъттын ачызы-биле хөй камналганы кылып ап болур ышка-жыл? Тывага аът туризмин чүге организаптап болбазыл? Оон улуг орулганы кирип ап болурунун аргазы база бардыр. Ынчаарга, аът дериг-херекселдери: шанак, терге, хомут-дуга, эзер-чонак, чүген-чулар, кижен-дужак, сыдым-аргамчы шуут читкилей берген-дир. Ону кайыын тып ап болурул? Бир берге айтырыг бо-дур. Черле ынчаш боданыр үе келген дийин бо, даргалар.

Ондарлар. Олар бо коданда дөрт кижги. Аалдын херээжен ээзи Сүрүнчаа Чалбак-Сарыговна, ортумак сынныг, шилге-

дек боттуг, кончуг шимченгир угбай болду. Ол хой ажылынга бодун бердинип, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, чонунун чоорганы, хөйүнүн хөйлени болуп келген. Анаа бедик идегелди көргүзүп, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга сонгуп чораан. Улуг оглу — Сергей. Ол 8 класс сөөлүндө ада-иезинге дузалажып тургаш, шериг албаны эрттирген. Халажып келгеш, кадарчылавышаан, 10 классты бот-өөредилге-биле дооскан, ам хойда 11 чыл болуп турар. Ол ада-иезиниң кара чангыс көрүнүр оң холу: шылгедек күдер боттуг, борбаксымаар хүрең арынныг, дыдыраш кара баштыг, шевергин ак диштерлиг, чугаакыр болгаш хөнү дуртсыннын эрес эр. Оон биче оглу Витя база-ла 10 класс дооскан, сакманчы, 130 хураганны ажаап өстүрүп турар, бистер анаа бо удаазында ужуражып хөөрөшпээн бис, хой кадарып чоруй барган болган.

— Доктаамал эки түннелдерни кандыг аргаларны ажыглап тургаш чедип ап келген силер, Сендинмаа Чыргалович?— деп айтырдым.

— Карак кызып ажылдаарында, малды бодунуң ажы-төлү дег ажаап-тежээринде — дээш, уламчылады.— Бир чүүлүндө, малды чайын тулдур семиртип алырында, мээң чайлаам Хөне-Ажык дээрге, малга магалыг оран, көк сизген хөлбөңейнип, чечек-чимис чөлээштелип чыдар чер чүвө, бо кадай чайлаан эпти-ле «сизени — чигир, агаары — аржаан, үнүжү — үс» деп олулары-ла чөп: ийи чүүлүндө, малга кыжын хереглээр курлавыр чемни четчир, харын-даа артар кылдыр ыяк белеткеп, кыштагга эккеп алыры; үш чүүлүндө, малды эрте төрүүр кылдыр тарып боозадышкынны эртемге үндезилеп шын чорудары; дөрттө, кышкы кажая-хорааны эрте-дээре ыяк кылдыр чылыглап, сыскып, өдск-көрженин аштап-арыглап алыры; беште, кыжын кадарар азы далбыйлаар черлерин ырактан эгелээш чоорту коданче чоокшуладыр таарыштыр планнап алыры; алдыда, хойжу кижин боду ээ харысалгазын бедидип, малдын янзы-бүрү аарыгларын боду эмнептер кылдыр өөренип алыры. Бо бүгүнү сагыр болза, мал бажы өзүп, чаш ажы-төлү менди ажааттынып, дүгү элбеп турбайн канчаар!

— Бо чылгы көргүзүүн база хөөрей каавыт даан — деп, Александр Тапаевич чугаага киржи берди.

— Коданда 302 хойдан 149-зу төрөөн, оон 278 хураган алдынган, ам-даа төрүүр хойлар бар — деп, хойжу чоргал-биле харыылады.— Санап турарывыс ёзугаар 100 хойдан 106 хураганны алырының аргазы бар.

Ортаа-Үзүктүн өзенчигежин куду бадып олура, бодалымны Ондарлардан дек-ле чарып чадап чордум.

Черле алыс сонуургап чоруур кижн болгаш, моон мурнунда-даа, ам-даа салган болгаш салып чоруур айтырыгларымга немештир, чамдык билип алыксаан чүүлдеримни тодарадыры-биле Александр Тапааевичден кезек айтырыглар салыр ужурга таварыштым.

— Черле чүге ынак сен?

— Ажылга, өг-бүлемге болгаш ырыга.

— А чүге хөңнүн чогул, Саша?

— Мегелээр болгаш карак ажыттаар чорукка.

— Чүге удур демисежип чоруур сен?

— Авыяастыг — арын чаар чоруктар-биле. Ылангыя шын эвес чорукка черле эптежип шыдавас чаңчылдыг кижн мен.

— Амгы үениң удуртукчузу кижн, чүнүн-даа мурнунда, кандыг мөзү-шынарлыг болза экил?

— Сагыш човангыр болгаш чаагай күзелдиг болуру.

— А кижиниң аас-кежин чогум чүде деп санаар сен, Саша?

— Бодун долгандыр турар кижилерге ажыктыг болуру...

Ол аразында, бистиң чугаавысты дыңнап чораан болгаш, Дамдын Санчаевич үзе кире берди:

— Эш Шаалыны мактап-даа, чамдык четпестери дээш чемелеп-даа болур болдур ийин бо — дээш, каттыра-дыр.

Чугаавыс аңаа үстүп калды.

Совхозтун сүт-бараан фермазы. Оон-биле бисти Александр Тапааевич таныштырды. Ында бүгү ажыл механизас-таттынган, ёзулуг-ла үлегерлиг ферма болду. Ишти арыг-силиг, чылыг болгаш чырык. Шаандагы дег соок, чадагай кажаалар чок, шынап-ла ана «чаг иштинде бүүрек-ле»: чаа төрүттүнген бызаалар, элээди бызаалар аңгы-аңгы «бажың-нарлыг», төрүүр четкен инектер, төрээн инектер база-ла тустус «бажыңнарлыг», «өйт-сиген инектерге боттары-ла «маннажып» келир, инектерниң болгаш бызааларнын өдээн шаандагы дег, хүүректээш кодан кыдыынче бөле эжип, дажыглап турбас, бир кнопканы базыпкан соонда, тускай кылган шуудукчу ажылдап эгелей бээр болгаш олче эже кааптарга, ынаар-ла алгаш чоруптар, а кажаа ишти кылаң тас артар, инек бүрүзү саар хана-карактарлыг, аңаа келгеш тургулаптарга, саанчы кыстар оларнын эмиглерин арыглап аштааш, массахтааш, «эмискиктерин» эмиглерге кедиритерге «соруп» эгелээр, элбек сүт кочал долуп, савазырай бээр, магалыг чүве!

Шаанда болза, кыштын соогунда-даа, чайның изиинде-даа даштыгаа кызыл хол-биле саар, артында-ла бызаазы-биле соолгуже чедирип эдирип саар, улуг семис бызаалар чырыын көвүктелдир незин эеп, амыраанындан кудуруун кымчыланып, сүдү эвээжей бээрге өкпелээри ол чүве ийикпе, думчуу-биле незиниң эмиглерин моннагылап каап тургулаар болгай. Ынчап келирге, сүттү барык-ла саанчы биле бызаа өкпе-чар чокка денге үлежир үе турган дийин але. Ынчап амгы дег кыштап чиир чемин каш янзы холуксаалыг белеткеп, кажаа долгандыр «делгеп» каар эвес, чер оьду оьттаар. берге үелерде шала часкаар далбыйлаар турду.

Даштын чадагай кажаада инектерге келдивис. Олар бисче элдепсинип-даа, чем эрээнзиг-даа көргүлээр, чамдыктары чыдыыргап, өскелээр-даа, харын-даа дескиленнээри-даа бар. Мал база-ла кижилер дег янзы-бүрү аажы-чангы болбайы, ынчангаш оларга база-ла янзы-бүрү арга-хамаарылга херек. Бисче чоок турган инектернин аразындан бир шала бичежек шилги инек арыг-силини-биле онзалаып көстүр болду.

— Бо инек кайызыны ирги?— деп тодарадып айтырдым.

— Ат-сурагылы саанчывыс Таан Кара-Салды-ла болгай — деп, Александр Тапаевич дүрген харыылай соп кагды.

«Таан Кара-Сал. Оон бээр үр-ле үе эрткен дийин: чээрби чылдар ушчок ашкан-дыр. Ынчап хып дээн чалыы, кыптыгып турар карактарлыг, оран-шоваа аажы-чангы, олут орбас, чыдын чытпас уруг турду. Бодунуң эжи Хомушку Хувискаал-биле колхозунга хамаан чок районга, харын-даа сөөлзүредир бүгү Тывага билдингир, сурагылы саанчылар болу бердилер. Оларның хөректерин Ленин орденнери каастап чоруур. Ынчап бир инекке онааштыр (тыва инектер, бызаазы-биле эдирип, кызыл хол-биле саар, чер оьткаарар) 600—700 литрни саап, тергиидеп турдулар. Ам дээрге 3000 литр ажыгны саап турар апарган-дыр. Шынап-ла, шаг-үениң өскерлип, эртем-техниканың сайзырап, кижилернин өзүп, малмаганның уксаазының экижип олулары — кайгамчык чүве ышкажыл! Ана сагыш ышкаш апарган аан!

Шеминиң кижилери болгаш оларның ажыл-ижи — сагыш-сеткилди хайныктырып, бижиричче боду-ла албадап келир-дир. Партияның салган сорулгазы — Аьш-чем программазының боттанышкынының көскү түннелдери болгаш тодаргай барымдаалары моон-на билдинип келир ышкажыл. Амгы боттуг чүүлдүң чижектери-биле шаандагы сактышкыннар шынап-ла дүүшпес-тир: чуртталга эки, чурттаары солун апарган-дыр. Ону ынчалдыр шемижилерниң угаан-бо-

далы, буянныг чүректери, ачылыг холдары чаартып, сайзырадып турарын сактып келирге, өөрүнчүг-дүр! Шак ындыг күчүлүг шимчедикчи күштү билдилиг удуртукчу болгаш салым-чаяанныг организакчы Александр Шаалы ышкаш коммунистерниң баштап турары — улуг чоргаарал-дыр!

Даг-Алтайның, Хакасияның, Тываның аньяк чогаалчылары

ЧОГААДЫКЧЫ СЕМИНАР

В. И. Ленин уран-чечен чогаадылганың мастерлеринге онза кичээнгейлиг болурун болгаш доктаамал сагыш салырын үргүлчү өөредип, чагып чораан. Ооң бир тодаргай чижээнге Демьян Бедныйны чаңгыс талалай шүгүмчүлөп турганы-биле холбаштыр «Правда» солуннуң редакциязынга бижээн кайгамчык чагаазын айтырга-ла четчир. Ол мынча дээн: «Демьян Бедныйны деткирин чүүлдүгзүнүп турар мен. Кижиниң кошкаанче кадалбаңар, өңүктөр! Салым-чаяан — ховар чорук-тур. Ону доктаамал болгаш хынамчалыг деткиир херек. Бир эвес салым-чаяанныг ажылдакчыны өрү көдүрбес, дузалавас болзуңарза, силерниң сеткил-сагыжыңарга кем-херек, кончуг улуг кем-херек... болур ужурлуг». Шынап-ла, ооң сөөлүндө, парлалга органнары аныяк авторларже хамаарылгазын үндезини-биле өскерткен болгаш олар-биле ажылды партияжи Ызу-биле көрүп, шыңгы күштелдирген. Ынчангаш литература болгаш уран чүүл партияның болгаш күрүнениң база бир чугула херээ апарган. Ол дугайын партияның улуг чыыштарынга, пленумнарынга, ылаңгыя XXVI съездиге онзалап демдеглээнин билир бис.

Ленинчи айтышыкыннары болгаш СЭКП ТК-ның «Чогаадыкчы аныяктар-биле ажыл дугайында» Доктаалын удуртулга болдуруп, эгелеп чоруур болгаш аныяк чогаалчыларның мергежилин бедидеринче, оларның шын идея-политиктиг кижизидилгезинче чогуур кичээнгейни салыры — хүннүң чугула айтырыглары болуп артпышаан. Маңаа бир кол чүүл — «Улустарның найыралы — литератураларның найыралы» деп девиз-биле ажылдаары болур. Чер-черлерге, куржаглар аайы-биле аныяк чогаалчыларның хуралдарын болгаш семинарларын чыл бүрү эрттирери ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Чогаалчылар Эвилелдериниң ажыл-чорудулгазында амыдыралчый берген. Ооң база бир боттуг барымдаазы — Даг-Алтайның, Хакасияның болгаш Тываның аныяк чогаалчыларының семинарын Кызылга эрттиргени болур. Ол дээрге, дыл-домаа чоок кожа-хелбээжилерниң аразында найыралын быжыглаарынга, бот-боттарын литературалар-даа

дамчыштыр, хуу ужуражылгалар-биле-даа эки билчирин хандыраарынга, чогаадыкчы дуржулгалар солчуушкуннарын байлакшыдарынга улуг идигни берген.

Биске аалчылар болуп РСФСР-ниң Чогаалчылар Эвилелиниң баштаар чериниң консультантызы Ванцетти Чукреевке баштаткан сураглыг шүлүкчүлөр болгаш критиктер Юрий Кузнецов, Вадим Дементьев, Виктор Чалмаев кээп, семинарның ажылынга киришкенер. Ол ышкаш Хакасиядан, ооң харысалгалыг секретары Михаил Кильчичаковка удурткан аныяк чогаалчылар Александр Котожеков, Наталья Курляндцева, Валерий Майнашев, Валентина Татарова, Илья Топоев, Сергей Карачаков, Туран Минхас; Даг-Алтайындан, ооң харысалгалыг секретарының оралакчызы Борис Укачинге удурткан аныяк чогаалчылар Сергей Манитов, Борис Самыков, Александр Жуков, Валерий Куницын, Александр Ороев олар келгеннер. Бистиң республиканы аныяк чогаалчылар Николай Куулар, Антон Үржаа, Қондратий Емельянов, Сергей Баир, Александр Шоюн төлөөлөөннер.

Семинарның киржикчилери Россияның, Тываның, Даг-Алтайының, Хакасияның литератураларының хөгжүлдезиниң дугайында болгаш критик Виктор Чалмаевтиң «Аныяк чогаалчының хамааты туружу болгаш мергежили» деп солун илеткелдерни дыңнап, билдилик болгаш дуржулгалыг чогаалчыларның база критиктерниң дузазы-биле боттарының шүлүктериниң, чечен чугааларының, новеллаларының, тоожуларының чедерчетпес талаларын сайгарылга үезинде билип алганнар.

Семинар ооң киржикчилеринге хөйүнү берген деп чүве билдингир. Болуп эрткен семинарга ийи бөлүк — прозачыларның, аңаа 8, шүлүкчүлөрүн аңаа 10 кижини киришкен. Бирги бөлүктү сураглыг критик Виктор Андреевич Чалмаев, ийиги бөлүктү сураглыг шүлүкчү Юрий Поликарпович Кузнецов удуртуп эргитиргеннер. Прозачыларнын аразындан Валентина Татарованың «Ак астра» деп тоожузу бедик үнелелди алган. «Ол тоожу болза бистиң көргөн чогаалдарывыстың эң дээреси, башкылап ажылынга хөй проблемаларны салып турар, күштүг болгаш бышкан, ханы философчу бодалдар-биле долдунган чогаал болур. Ынчангаш ону Төп ном үндүрер черлерге парлаарын сүмелеп турар бис» деп, ооң удуртукчузу Виктор Чалмаев чугаалаан. Ол ышкаш Туран Минхастың «Минтайының теректери» деп чогаалы бодунуң бижээн аяны-биле, ханы бодалдар-биле, чедингир бижиттинген овор-хевирлер-биле ылгалып турарын база айыткан. Сергей Карачаковтуң, Сергей Баирниң кыска шоодугларын, новеллаларын, Александр Шоюннуң диалогтарын болгаш бойдус чурумалдарын билдилин-биле бижээнин демдеглээн.

Ийиги бөлүктү сураглыг совет шүлүкчү Юрий Кузнецов удуртуп эрткен. Шүлүкчүлөр боттарының бижир аяны-биле, билиниң деңнели-биле, амдыралчы болгаш литературжу дуржулгазы-биле аңгы-аңгы кижилер болган. Маяаа хакас шүлүкчү Валерий Майнашевити онзалап айыткан. Ол боду хойжу-даа болза, ооң бижээн шүлүктери утка-шынары болгаш

Тыва АССР-нин Алтай, Хакас автономнуг
областарның аныяк чо-
гаалчыларының семина-
рының киржикчилери.

Чуруктарны
О. Д. Охемчик тыр-
тырган.

уран-чечени-биле, чараш деңнелгелер болгаш катап-татап чурумалдар-биле өскелерден шуут ылгалып турар.

«О, сылдыстар,
Оранчокта, соок сылдыстар,
Силерни мен
Чидии-биле каргап болгаш сөглөп тур мен:
Канчалза-даа уян, бичии кижии чүрээ,
Кандыг-даа бол, сылдыстардан
Харын черле улуг ийин, ушчок улуг».

Даштындан көөрге, чывыт бичии, хилинчек чок, оожум, бодангыр ол аныяк шүлүкчүнү Москвага болур Бүгү-эвилелдин аныяк чогаалчыларының сески хуралынга төлээ кылдыр чорударын сүмелээн. Сайгарылгага Валентина Татарова шүлүкчү болуп киришкеш, бодунуң бойдус дугайында, анаа ынакшыл, төрөөн чериниң ёзулуг патриотчузу кылдыр бижиттинген шүлүктери чылымы-биле хүлээп алдынган. Ол ышкаш алтайлар Борис Самыков, Сергей Манитов, бистиң Николай Куулар, Борис Прудников олар макталды ап, эки бижээн шүлүктери-биле үнелеттиргеннер. Ылаңгыя түңнел хуралга семинаржыларының мурнундан чүве чугаалап тура, Валентина Татарова кончуг шын демдеглээн:

Кым-бир кижии хинчектенип билир болза,
Кырым сынар, оон черле чогаал үнер.

Ниитизи-биле семинар чүнү көргүскенил? Ол идея-политик болгаш организас талазы-биле чогуур деңнелге эрткен. Шак мындыг семинарларны моон сонгаар чаңчыл кылдыр чорудуп турарын чедип алыры күзенчиг. Аргалыг болза, хонук-хуусаазын узадып, киржикчилериниң санын көвүдөдип, сайгарылга кезээн делгеренгей болгаш шыңгыы күштелдирген болза, улам эки болур ийик.

Чоннуң амыдыралы чогаалчының чемижи, ооң сорук кирикчизи болгаш школазы болганда, бистиң аалчыларымыс— Даг-Алтайның болгаш Хакасияның аныяк чогаалчылары чүгле сураглыг чогаалчыларның болгаш критикериниң арга-сүмезин, ажыктыг чемелээшкенин алган эвес, харын бистиң Тываның чонунуң амыдыралы-биле, ооң муракчылары-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болганнар. Олар Улуг-Хем, Каа-Хем районнарының ажыл-ишчилери-биле, Чаа Шагаан-Арыгның тудугжулары-биле, Кызыл хоорайның аныяктары-биле солун ужуражылгаларны кылганнар.

Семинарның ажылын түңнөп тура, Ванцетти Иванович Чукреев мынча дээн: «Семинар эки эрткен, чүге дизе, Тываның комсомол обкому болгаш тыва чогаалчылар хөйүнү кылганнар. Семинар эки эрткен, чүге дизе, ооң киржикчилери шуптузу иденкейлиг киришкеннер».

Шынап-ла, бистер база аңаа канчап каттышпас бис! Ам ооң киржикчилериниң чогаалдары-биле силерни таныштырар-дыр бис, эргим номчукчулар!

О. Сувакпнт.

Николай КУУЛАР

АК

Өөрлөш шүлүктөр

*Даг дег караны
Довук дег ак базар
(Үлегер домак).*

1. * * *

Доктарлыг бол, шиглээн орук
Дортун харап чоруур херек.
Аьдын дынын дедир тыртпа,
Алдар-адын баксыратпа.

Тамыдыва дүжүр октааш,
Даг дег кара базарга-даа,
Өжээн негеп туруп келир
Өлбес-читпес күчүвүс бар.

2. АА СҮДҮ

Авамның аа судун эмгеш,
Амылыг бооп, чаяттындым.
Тынып өскөн агаарым-даа
Тыва черим аазы дег-дир.

Аа суду — өртемчейге
Ак деп чүүлдүн эгези сен.
Аваларның төлдеринге
Амзадып каан буяны сен.

3. ААЛЧЫМГА

Хүннүң-даа бол, чортуп кээр сен:
Хүндүлелим демдээ кылдыр
Аьдын дынын тудуп алгаш,
Аалчым сени дүжүрер мен.

Эрги тыва езу-биле
Экиилежип чолуккаштың,
Өөмнүң эжиин ажыдып бээйн,
Өрү дөрже чалап алыйн.

Хөөрежиили, өннүктер боол,
Көгээржикти хөнөк мурнаар —
Арагада хоран чам бар,
Аякта шай — буянныг чөм.

Аалчым сецээ бараалгаайн,
Чоруй баарың бодуң угаа.
— Ак оруун орукта!— деп,
Соондан йөрээп, үдеп каар мен.

4. АҚ ОРУК

Ак оруун оруктап көр,
Аарыг-хамчык чайлай берзин.
«Аза-четкер» таварбазын,
Аал-чуртуң тайбын турзун.

Дайын-чаага, халап-хайга
Таварышкаш, базып-тиилеп,
Артты ажыр, хемни кежир
Ак оруун уламчыла.

Авазынын чөленгинжи —
Ажы-төлүн өзүп келзин.
Аъдын бажы хоя берзе,
Адазы сээң изин сүрзүн.

Сергей МАНИТОВ,
Даг-Алтайы

* * *

Хары сен деп ангылавайн, эжим сен дээр,
Бодаарымга, сагыжым ак үрен-дир мен.
Кажыыдалдыг улус көргөш, ыглаксаам кээр —
Борбак чүрээм уяраачал, чазык-тыр мен.

Өрү кудай бачыдадыр баскан ышкаш,
Өске кижиге ажыг-шүжүү сеткил өөр.
Хөңнүм элдеп: ыглап-сыктаар, кылыктаныр,
Хөглеп-ыглаар, ынакшый бээр — көвей чаңныг.

* * *

Ынак черим кезип чорааш,
Аалымче чанып ор мен.
Ынчалза-даа авам мени
Артымдан кээп, кыйгырган дег.
Кайгал-харап, дүвү-далаш
Хая көрдүм — кижичогул.

Тандым кезип, сергеп алгаш,
Таваар базып, чанып ор мен.
Элдеп чүве, ачам кый деп,
Талыгырдан сыгырган дег.
Даглардыва хая көрдүм —
Элеш кынныр бараан чогул.

Хову-шөлге дыжым хангаш,
Кода-суурже чанып ор мен.
Ынчалза-даа дунмам күжүр
Ыглап-сыктап, мана дээн дег.
Белиннээштиг, хая көрдүм —
Мени сүрген кижичогул.

АК АВТОБУС

Автобустун өңү ышкаш,
Аржыылы ак бир-ле уруг
Адым адап, сонга өттүр
Чүнү менээ сөглээн ирги?

Чүгүргештиң, четпейн бардым.
Автобус ак оруун изеп,
Арлы бээрге, артып калдым.
Айтырыглар үглөп келди:

Чалы кыстың ады кымыл?
Кандыгны мээ сөглексээнил?
Чангыс классчым эвес деп бе,
Каяа көрүп, билишкен бис?

Чайын сизген кезип тургаш,
Сараат-тейниң баарыңга
Каттырымзап, карак баскан
Кайгал уруг танып каан бе?

Шаанда душ бооп, ужурашкаш,
Олчаан чарлып, тыппааным кыс,
Оон бээр беш чыл эрткен-даа бол,
Сактып келгеш, кыйгырган бе?..

Адыр орук белдиринде
Аайын тыппайн, бодап тур мен.
Автобустун соонче көрдүм —
Аккыр туман көжеге тур.

Валерий КУНИЦЫН,
Даг-Алтайы

ДАҢ БАЖЫ

Даң бажы
Таан оожум,
Шарлан, хады аразынга
Чааскаанзыргай ыржым турган.
Удаткан чок хөглүг куштар
Уран ырын бадырыпкан.
Шалың-ожук
Чайнап чыткан.
Хаяаланган данның чырыңы
Кылаң дээрге чапты берген.
Хербис баштап үнгөн хүннүн
Херелдери черже тараан.

* * *

Күштүг хаттар, соок хаттар
Күскү хаттар, ажыг хаттар
Алдын-сарыг бүрүлөрү
Аай-дедир шывап турлар.

Каас-чараш хадынчыктар
Хараадааштың ыглашпаңар.
Шуурган-хаттан шивижиктер
Шуглап алгаш, донурбайн баар.

САГЫЫЗЫНЫМ

Алтай киж
Арт-сынга, агым сугга,
Аарыг-хамчык арызын дээш,
Аштап-суксап, түревес дээш,
Шаандан бээр-ле
Сагыг сагып, чүдүп чораан.
Кежик-чолдуг чуртталга дээш,
Шаан төндүр ажылдааштын,
Кезээде-ле чаяан-дөске
Чажыын чажып, тейлеп чораан.
Артыш-шанньы отче октап,
Алгангылаар:
«Хайырлап көр, Ульген бурган».
Хадак пөзүн ыяшка азып,
Хам-ыяш дижип, дагыр чораан.
Кудай дээрже өрү тейлеп,
Алтай киж тайга-сыннар
Анын-менин, үнүш-шимиин
Хумагалап, ажаап чораан.
Төрөөн черим каазын көргөш,
Төлдүң чүрээ дөстүнмес-тир.
Шаандагы ол өгбөм ышкаш,
Сагып, камнап чурттаксаар мен.

Александр ЖУКОВ,
Даг-Алтайы

ЧАЛГЫННЫГ ЧЕР

Саяннарның чапты берген ийлеринде,
Чайлаглардан хөглүг ырлар чаңгыланган,
Чалгыннарын херивиткен тоолда куш дег,
Чараш, бедик оран барын ажыткан мен.

Қадат малы кудай чиндип оьттап чоруур,
Хайым ижи бедик сынга адааннашкан,
Бурун тоолда кижилерни маңаа көөр сен,
Буян-чолдуң ыры мында хуулгаазынның.

Орус, тыва, алтай, хакас кижилерниң
Оңмас-читпес, мөңге-быжыг найыралын,

Кызыл биле Даг-Алтайск хоорайларда
Хылдап каанын чалгынныг чер ырлап туру.

Борис САМЫҚОВ,
Даг-Алтайы

БАШТАЙГЫ ЧАЪС

Чугай дажы
Өнней шыпкан дагны куду
Чуңма-те дег,
Катунь хемниң шынаазынче
Хая-дашты каңгырадыр
Өшкүлөр-даа сөктүп батты.
Частың чылыг тыныжын,
Чаа үнген чаш көк оъттун,
Частып келген кулчаларның
Айдыс чыдын билип каан дег,
Анайнчып ыдып орлар.

Хайыра чок
Кадыг ширинн соок кыштын
Хаанналгазы төнген дээнзиг,
Кудай-дээрниң улчумалы —
Куу-кара аар булут
Даглар сиртин кырлай аарак
Таваар шөлээн чылып олур.
...Частың башкы хөглүг чазы
Чаап туру. Чунуп тур мен.

* * *

Декабрьның чаазында
Кылаң чиңге кадыр дег ай
Келир үе тос-тос соогун
Кезе сөглөп оштаан-даа дег,
Кырывыста чырып туру.
Делгем, ыржым кудумчуда
Ак хар кырлап базып чор бис.
Аажок улуг адыжымда
Азарганчыг сээң холун
Алыс соруум чылыдып чор.

КЫСТЫҢ ЫРЫ

Элезинниг оруктарда казыргы дег,
Ээреннээн хүннүвүстүн кударанчыын.
Карак чивеш аразында эрте хонар
Хайыралдыг чалыы үем кээргенчиин.

Мунгаранчыг үелер-даа эргээни дег,
Муңгаш дүннер карангызы шывыын тыртты.
Эзертеп каан эзир дег аът баглаашта тур,
Эргим ава ону көрбейн, эскербейн тур.

Хаттыг шуурган шугул-каржы чаңын чаннап,
Харны үрүп, сында оруум хөөп каапты.
Кыштаг черге сакманчылап танышканым,
Кымый оглу оран-аалы талыгырда.

Катунь хемде чеңнер бадып турза-турза,
Эриктерин доштар шыва шуглап алды.
Эргим оглум амдыгаа дээр сөзүн бербээн —
Харыы манаан идегелим, хейи ол бе?

Элезинниг оруктарда казыргы дег,
Ээреннээн хүнүвүс-даа кударанчыын.
Карак чивеш аразында эрте хонар —
Хайыралдыг чалыы үем кээргенчиин.

✱

Валерий МАЙНАШЕВ,
Хакасия

АЯҢНАРДА ЧЕЧЕКТЕР

Аяннарда чечектер,
Ак-көк оттар дег, хып тур.
Оъттап чораан хамык хой
Оларны-даа арттырбайш-дыр.

Қожаалыкта олурган
Хөлчок чалыы хензиг оол
Гитарага ойнап каап,
Кидиреди тепсенип ор.

Адыр, өңнүк «манап көр»,
Алыс шынын сөглөп көр:
«Баарың-биле Албынжи
Маңнап эртсе канчаар сен».

Ынчалза-даа оолакта
Чардыгар-даа чай чок.
Ындыг тоолду оол билир,
Шаптык каткан херээ чок.

Ол-бо халчып, хамык хой
От дег чечекти чип тур,
Тейивистиң кырында
Дээрбек хүн чырып тур.

Наталья КУРЛЯНДЦЕВА,
Хакасия

ӨГБЕЛЕРНИҢ ӨГБЕЗИ ДЕГ

Тайга бо-дур, мурнумда бо,
Тандым, өршээ, буруудатпа,
Хоорайларга тура албас,
Хоржок-тыр мен, дезип келдим.

Чүгле бүрү шылыраар,
Чүден шыпшың эртенде,
Эргижирээн бажыңым,
Эпчоксунчуг болза-даа,
Хүннээшкннниң сөстөрүн
Хүннүң менээ сагындырар...

Мөңге чуртта, ынакшыл!
Мөге холдар кошкатпа.
Шаандагы, дүште дег,
Чарлыышкыннар эгитпе.

Өрү көр даан, өле тайгам,
Өгбелерниң өгбези дег,
Бургурады таакпы тыртып,
Туманналып, харап олур.

Антон УЕРЖАА

ХАРАГАН

Чазын болап эртип чыда,
Сагыш-хөрөөм саргып чорду:
Халалтыг өрт чоокта чаа-ла
Хайын кылгаш барган болду:

Хатка шиилеп, чалгып турар
Хараганныг кыйыг дургаар
Кара хөө, хүл... Төжөктер-ле
Качыгдалдыг содуйгулаар...

Катап база чайын келдим,
Кайгамчыктыг тоолзуунга
Караамга шуут бүзүрөвейи,
Харлыгыксап турбадым бе.

Хөө, хүлдүн өңүн хунаан
Сырый чаш көк хараганнар
Шыксыг айдыс менче челбип,
Хөглүг сергек сагланнашты!

Селбер уну өрттензе-даа,
Черде ханы чажырттырган
Дазылындан хөөкүйлөр
Дагын «дирлип» үнгеннер-дир.

Төрээн Тывам хараганы
Дөзүң — амың быжыг-ла-дыр.
Ындыг күштү ие-черге
Ынакшыл сээ хайырлаан боор.

ХӨӨР ҮНҮ

Амылыглар! Шак бо чевег кырын орта
Ак-көк чалбыыш дүне када кыва берзе,
Атпаш кыннып сүртевенер, чожуванар:
Аза-четкер чогуң шупту билир силер.

Хөрзүн, шыкты шуглак кылгаш удуп чыдар
Хөөкүй кижиги дириг чорда, ооң нүүрү
Чуртталгага, кижилерге ынакшылдан
Чула ышкаш, кезээде хып, чырып чораан.

Өртемчейге кижилер дээш чурттаар болза,
Өлүм безин сеткил одун хөмүрээртпес —
Карангыда чорумалга орук айтып,
Кайгал эрнин чүрэениң хып чыдары ол-дур.

Сергей КАРАЧАКОВ

Хакасия

ДЫЛЫНЫҢ ХАЙЫ

Сипсон болганчок-ла кончуг эпчок байдалдарга таваржы бээр. Оон бодунун бодап чорууру-биле алырга, ол бүгүге ооң кара чаңгыс дылы буруулуг. Ол кандыг-бир чүвени ша-ла-була бодап эгелеп чорда-ла, оон дылы ол дугайын улус-ка шагда-ла тө каапкан турар. Ол ам база катап дылының, аксының хайы-биле черле бодап чорбааны берге байдалга таварышкан.

Ол Атокай-биле хой кадарып турар. Атокай — улуг ка-дарчы. Сипсон — оон дузалакчызы. Олар мүн-не шору ажыл-дап турганнар. Чамдыкта олар аразында маргыжып, чөрүл-дээлиг-даа апаарлар. Ол-даа канчаар, ажылдап турар улус ажыл дээш маргыжып-даа турар-ла ыйнаан. Оон туржук дөрт даванның аът безин анаа черге бо-ла бүдүрүй бээр чү-вени. Атокайны совхоз директору келдирткен болган. Сипсон ону чүге келдирткенин кайын билир дээр силер. Ынчалза-даа ол чажыт хевир-биле Атокайның дугайында кымның-даа би-жээни билдинмес туугай хомудал бижип чоруткан, ынчан-гаш Атокайны директор келдиртип тур боор деп, ол даап бодаан.

Сипсон, ынчангаш, Атокай ооң чаны-биле эртип чыдырда, сакманчы Хысторай дыннап турда, хөлчок ыткыр чугаа-лаан:

— Удавас улуг кадарчы мен болур мен аа?

— А Атокай каяа барып ажылдаары ол?— деп, ол кадай кайгап чугаалаан.

— О! Атокай ышкаш кижилер мынча хөй малды канчап ажаап, карактап, кадарып шыдаар. Ындыг кижилер мээң хо-лумга кирип келзе, оларны мен таптыг кижизиткей мен аан. Мен шыдаар чүве-дир — деп, Сипсон алгырган.

Атокай оларның чаны-биле эртип чыда, чүве-даа ытга-ваан, харын-даа оларже безин көрүнмээн. Сипсоннун өдү чарлы бер часкан, «улуска чарып, уруп берипкен чаңгыс шоодай чарбам дээш мени кайы хире кылынчык сен, ол дээш

таптыг көргүзүп бергей мен аан, Атокай», деп ол иштинде хыы ханмайн боданган, «а сен Хысторай база эмин эртпе, сенээ база-ла көргүзүп бээр хүнүм турар. Менден өске улуг кадарчы болуп ажылдаар кижиге бар эвес» деп Сипсон бодунга идегелдиг боданган.

Эртен дыңнаан медээзинден ооң хол-буттары чаңгыс черге көжүп, карактары безин караңгылаш кынган. Эртен эрте Хысторай халып келгеш, хыы ханып, Атокай ферма эргелекчизи болган-дыр деп аңаа орааштыг чугаалааш, халып чоруй барган.

Ооң ат-сывы билдинмес кылдыр бижип чоруткан чагаазы Атокайны депшип ажылдаарыңга дузалаан деп чүвени бодап кээрге, бажының дүктерин чула тыртар-даа болза, хыы черле ханмас хире хоралыг болган. Совхозтуң удуртукчулары ужу-бажы билдинмес хомудал чагааны алгаш, ол чагаада ферма эргелекчизиниң эптеш чок четпестерлиг ажылының дугайын бижээн-дир деп чандыр биллип алганнар. Хомудал чагаада шын бижээн-дир, ферма эргелекчизи болганчок-ла арагалап турар, улус-биле таптыг ажылдап шыдапас, ынчангаш ооң удуртукчу кижиге болуп ажылдаар кандыг-даа барымдаазы чок. Ону шагда-ла ажылдан хостап, эрге-хүлээлгезинден дүжүрүп каар турган, ынчалза-даа совхозтуң удуртулгазы ол чоорту эттинип, эки кижиге апаар ирги бе деп хоозун черге кордап турган. Ынчангаш черле ам ону ол ажылга арттырбас деп шийтпирлеп алганнар. Атокай келирге, ферма эргелекчизи болуп ажылдаарын аңаа сүмелээннер. Бир эвес берге апаар болза, аңаа дузалажырын аазааннар. Ферманың дүжүртүп турар эргелекчизи Сипсоннуң бодунуң төрөли чүве-дир. Чүү дээр, Сипсон халаптыг-ла частырыгны кылган. Атокай биле ферма эргелекчизи артында атташ улус чүве-дир. Чүү дээр, Сипсон оода хомудап бижээн кижизиниң фамилиязын азы ачазының адын бижип каан болза ол-ла турган. Сипсон бодаваанын бодап, мунгарап орган. Аңаа кээп турган хөй санныг шаңнал акшалар ам келбес, складтан аңаа кээп турган семис хөй эттери база көзүлбестээр, ам аңаа ферманың белеткеп каан сигенин кым сөөртүп бээрил, ынчангаш ол ам изиг-халыын хүннерде ажыг дерин төп, сиген кезер човулаңга база таваржыр.

Сипсон бодунуң келир үезинин дугайын база сагыш ханып боданган.

Сипсон Атокайга бодунуң буруузун миннип чедер деп шийтпирлеп алган. Ооң садып алган «алдын баштыг-даа» бар, чеп ужунда семис хою-даа белен.

Сипсон шак ынчаар кылган. Атокай-биле ооң чурттап ор-ган бажыңының эргининин аксынга ужуражы берген.

— Экин, өннүк! Кайы хире чурттап тур силер аан?— деп, Сипсон хөлчөк хөглүг алгырып чугаалаан.— Силернин дуга-йыңарда кончуг-ла солун чүве дыңнадым чоп.

Ооң чугаазы суг дег төктү берген. «Силернин депшип ту-рарыңарны чугжур дээш келдим, дарга? «Алдын баштым-даа» бар, ону ижип, хөөрешкей бис, а ужа-төш белен, хоюм-ну силерге белекке бээрим ол ышкакжыл. Мен силерни кезээ-де-ле улуг угааншыг кижини кылдыр санап чораан болгай мен.

— Кымның депший бергенин чуур дээш келгениң ол?— деп, Атокай удур айтырган.

— Силернин ферма эргелекчизини болганыңарны аан...

— Хы, айдан дүжүп бадып келдин бе, оол? Ферма эрге-лекчизини болурундан мээң ойталаанымны канчап мынчага чедир дыннавааның ол?

Атокай ферма эргелекчизини болган хирезинде-ле, Сип-сонну мегелеп чорудупканын ол хоюн сөөртүп алгаш, чанып бар чыда билип каан. Ол база ооң дылының хайы ышкакжыл. Улуг кадарчы өске кижини болган.

ДҮШ

Ферма эргелекчизини Аркут коргунчуг болгаш элдептиг дүш дүжээн. Ооң удуп чыткан орнунга элдептиг каас-шиник кет-тинген бөрү чедип келген. Бөрүнүн кеткен костюму көк, шля-пазы база көк, кеткен идиктери безин көк, ол хамаан чок баглап алган галстугу база көк болуп-тур. Аркут кортканын-дан бар-ла шаа-биле кышкырып, алгырар бодаан, ынчалза-даа алгырар дээрге үнү үнмес, шаг-шинээ-даа чок, боскунда кидис ышкаш кара чүве дуй чыдып алган ышкаш болган.

Бөрү ооң чанынга кылаштап чедип келгеш, орнунга сан-дайланып олуруп алган. Бөрү Аркуттуң угаан-кут чок ар-нынче бир кезек үзе кайгап көргөн, ооң соонда колдуунун алдындан көк папказын уштуп алгаш, ону ажа тырткан.

— Экин... Аркут — деп, бөрү чылганган.

— Экин-и-и... Силер кайызы силер-р-р?— деп, Аркут си-рилээш үнү-биле арай деп оон айтырган.

— Мени канчап билбес апардыңар, аан?

— Ы-ы!... Силер кайыын келдинер аан?

— Хы... Арга-арыг иштинден келдим ийин.

— Кандыг херектиг чор силер аан?..

— Сээн-биле шынгы чугаалажып, сээн-биле шуут үзе санажып алыр дээш келдим. Сенээ билдингир болуру-биле

таптыг чугаалап, тайылбырлап берейн. Бо бүгү чылдарнын дургузунда сен ферманың эргелекчизи болуп ажылдап келдиң. Ындыг ийик бе? Ийе, ындыг. Ынчаарга ам таптыг санап көрээли, апаа хоозун, куруг черге чеже катап көк бөрүлөр тудуп чээн деп бодун өлүрүп алган хойларыңга акт бижип тургускан ийик сен.

Аркут ол аразында кортканын оожуктуруп, угаан-боданын шүгдүнүп алган. Ачазының оглу күжүр эр ол хамаан чок чүвөлөрүн ажып эртип чораан болгай. Бөрү келген дорраан ону үзе-чаза сон өлүрбээп болганда, ам ону таптыг мегелеп болур.

— Бодун бажынычче, уруун аалычче, хоорайда чурттап турар оглуңче чеже хойну сөөртүп ашпарган ийик сен?— деп, бөрү тайылбырлаан.— Эштэрин, өңүктөрин куда-дой, төрүт-түнгөн хүнүп байырлап эрттирер деп баарга, база бодун дөргүл-төрөл улузунга чеже баш хойну фермадан тудуп берген ийик сен? А оон соонда бүгү бурууну бисче, бөрүлөрже чая идип каар турдун?

— Ол сээң херээн эвес-тир — деп, Аркут химиренген.

Бөрү ону-даа херекке албайн, чугаазын уламчылаан:

— Сен бодун ажылдакчылар кончуй бергенинде, оларны чүге бистиң дүрзү-хевиривис-биле дорамчылаар сен? Бис болган чок-ла сээн: «Бөрү ышкаш ырзайган чүве сен». «Бөрү ышкаш хөлүгүр карактарлыг сен!» — деп алгырып турганынны дыңнаар-дыр бис...

Кадайы Аркутту ажылче далаштырып оттура бээрге, ол отту хонуп келген, оон сөөгү спринцейнип чыткан.

Ол чүнү дүжээнин кадайыңга чугаалаан. Кижин дүжүнде хан көөрге, ырак-узак чоруур хевирлиг чүве. Бир-ле черге аалдап чоруур боор бис азы биске аалчылар келир чадавас деп, оон кадайы тайылбырлаан. Ынчаарга бөрүнүн сээң дүжүңге киргенин черле билбес-тир мен.

Аркут бодунун ажылдаар кабинетинге орда, ийи кижин кирип келген. Келген кижилернин бирээни улусчу контролер мен дээн, а өскөзи — шагдаа хептиг кижин бодунун шынзылга бижин көргөскөн... БХСС деп сөстү Аркут шала-була номчуп четтиккен.

ТАЙГА АЯҢЫНГА

Мен эжим-биле тайгаже аңнап чоруптум. Дааш-шимээн-ниг даг хеминиң эринге одагланып, хонуп чыдыр бис.

Одаг кылып, шай хайындырып алдывыс. Оон соонда изиг кара-хүрөн шайны суксун хандыр аартап, амыдырал-чуртталгага база аннаашкын дугайында хөй-ле чүвелерни орай дүнеге чедир хөөрежип чугаалаштывыс.

Даң чаа-ла хаяалап чоруп орда, эжим-биле иелээн дугуржуп чугаалашкаш, аңгы-аңгы чүкче аңнап чоруптувус.

Орай күс турган чүве, ынчалза-даа хар ам-даа чагбаан. Хадыңнарның база шарланнарның кызыл-сарыг, алдын-сарыг бүрүлеринден арга-эзим аян-шинчи кире берген турган. Арыг агаарны тынарга, хөрөк ишти ана хостуг-шөлээн болу бээр. Эзим иштининиң она берген оът-сигени черге дөжелип, сүстүлүп чыткан.

Каш-каш арттарны, кырлаңнарны ажыр баскаш, чадан ыяштарлыг эзим эдээнче кылаштап кирип келдим. Бодум могап-шылай-даа бердим. Шык, сооксумаар-даа болза, деридип, изиргенип пат болдум. Дыштанып олулар черни көрзүнүп, дилеп чорааш, бичии ажык аянга барып олуруп алдым. Она берген оът-сиген аразында чыткан бир-ле дириг амытанниң куурара берген адыр мыйыстарын, агжагар куу сөөктерин баштай эскербейн бардым.

Хөй адыр куу мыйыстарны топтап көрүп ора, бо-даа ылап сыын-дыр деп чүвени билдим. Ындыг улуг тайга сыынының канчап өлгенин черле билбедим. Бир-ле болза, ол өске-бир дириг амытаннар-биле сегиржип алышкынга балыглаткаш, оон өлгөн, чок-ла болза, чазый-чилби төтчеглекчиниң өлүмнүг огуңдан барып, манаа кээп амы-тынындан чарылган.

Араатан амытаннар база куштар ону сек чок кылдыр чээн, оон туржук, оон сөөктерин безин томуйландыр хемиргилеп каапкан. Оон чүгле чодур мыйыстары харын бүдүн арткан. Оноп калган оът-сиген аразындан ол мыйыстарның дөзү ушкан ыяш дазылы дег апарган, а мыйыстарның баштары ам-даа шиш сүвүр апарган сүртенчиг көстүп чыткан. Ол дириг амытанның өлгөн черинге оон сегиниң агжагар куу сөөктерин көрүп ора, анаа-ла эьди-кежим соолаш кынган.

Ол сыын дириг чорда, оон кандыг турганын караамга көзүлдүр бодаарын оралдаштым. Баштай ол бичии, күш кирип четтикпээн, авазындан черле ыравас хензиг бызаа турган. Оон соонда халымак молдурга-бугажыгаш апарган, оон

чоорту-ла күштүг, сүртенчиг улуг сыып болуп өскөн. Ооң шыырак, күштүг буттары, делгем бедик хөрээ база хөй адыр улуг мыйыстары аңаа чагыртып, ооң күзелинге тааржып чораан. Ол дег чараш, ындыг күштүг, шыырак амытан чок турган.

Ам ол сыын өлгөн: ооң эъди-кежи хайлы берген, ооң сөөктерин безин өске араатан амытаннар чүк санай дажып аппаратан, үзе-чаза хемиргилеп каапкан.

Ол черле чырык өртемчейге чурттап чораан бе? Ийет, чурттап чораан. Ол дег улуг, чараш чүве чок — ёзулуг тайга сыыны чораан.

Ол сыынның салгалы-даа артып калганы чадавас. Маңаа бо аянга келгеш, ооң сегиниң чанында үнгөн оът-сигенни чиири-даа чадавас.

Ындыг харын. Оран-делегей, бойдус бүгү-ле чүвени бодунуң хоойлузунга чагырып турар. Аңаа дириг амытаннар тыптып кээп, төрүттүнер, ону ашкарып-чемгерип турар, а олар өлүг бойдусче шилчиирге база-ла хүлээп алыр.

Кежээ одаамга пат-ла могоп турупкан чедип келдим. Адып алган үш динчимни аңгылап суккаш, күшкүлдер эъди-биле быдаа хайындырып эгеледим.

Үр-даа болбаанда, кургаг будук дырс кылдыр сынган соонда, эжим белинде курунда бир күшкүл халаңнадып алган бо кылаштап келди.

— Аңчы олчалыг чораан, ирги бе?— деп, ол хөглүг каттырып айтырды, оон эккелген агжагар куу сыын мыйызын черге оожум салып кагды. Чараш-ла мыйыстар-дыр, ындыг бе? Канчап черге каар боор. Бажынымга аппараташ, аштап-арыглааш, өң кири дозулап, будуп, хаңамга азып алыр мен.

ЧААП ТУРАП ХАРНЫҢ ЫРЫ

Дээр куу булуттар-биле дуй тырттынып эгелээн. Оон соонда кодан-тавактап бадырыпкан, чер кыры ак-чайт апарган. Сактырга, кудай дээрден бир-ле амытан куш дүгү улуг сыртыкты чара тыртып силгиптерге, оон эстеп баткан чүг-лөр чер кырын агартыр шуглап турган ышкаш болган. Чаап бадып турар чаш харнын өпей ырынга таалап, чер ыржымшыпшың чыткан.

Эгиннериң кырынче, бажыңче харнын дүжүп турарын черле эскербес сен, ынчалза-даа чагган хардан кеткен хевинч чоорту аартадыр базып келирин дораан эскерип каар сен. Шак-ла ынчаар таалап, долгандыр кайгап, боданып турар сен. Каарган азы аскыр дагаа-даа алгырыптарга, ыржым-

шыпшың ынчаар-ла турар. Харын-даа оларның эткениниң соонда, ыржым-шыпшың улам тааланчыг апаар.

Долгандыр туруп турар бүгү-ле чүвелер ханы бодалче тааланчыг кирген турар. Хөй чылдар дургузунда туруп келген чоон чодур теректер куда каасталгазын катап кеткен кадай кыстар дег силги, чараш көстүп турар. Бажыңнар даңзалыг таакпылаан кырганнар дег, чандаңнарындан шүүлээш куу ыяштарын оожум шөйүп үндүрүп турар.

Огород шөлдеринче куу куштар ужуп кирип келди? Олар харын дагаалар ышкаш-даа. Чок, олар дээрге торлаалар ышказыл. Олар суурже кирип келгенин бодаарга, кыш оларга берге болуп турар-дыр ийин. Хөөкүйлер кижилерже сыңнып, олардан чем эреп турар ышказыл. Мындыг улуг харлыг турда, олар хову-шөлден чүнү тып чий аарыл.

Дүүн хат-шуурган болур деп радиога чарлаан чүве. Ынчангаш бөгүн ыржым-шыпшың, оожум турары-даа чадавас. Шуурган мурнунда черле ыржым-шыпшың апаар деп улус чугаалажыр ийик. Аалдарның мал-магаңнары өдээнде артыкылаан. Олар каап берген сигенерин, саваң, сула чемнерин хөлчок амданнанып, карактарының бирээзин баскылап каап, таалап чип турарлар.

Шынап-ла харын, кежээ хадып эгелээн. Шуурган болуру илден апарган. Ынчангаш өдекке кылыр ажылды дүрген кылып дооскаш, чылыг бажыңче кирер херек. Мал кажааларының аксын ылап чылыглап дуглааш, бажыңче оттулар ыяшты арбыдадыр дажып кирип алыры чугула. Дагааларны база чылыг кажааларынче кирип сывырар херек. Мелегей дагааларны-даа кижини канчаарыл аан. Чылыг кажааларынче кирип сывырарга, олар ынаар дек кирер эвес, сөңге-башка тарандыр маңнажыр.

Хат улам-на күштелип эгелээн.

Имиртиннеп эгелээн. Хүндүскү оожум ырын орунга, көңгүс өске аялга дыңналган. Хат чаш уруг ыглаан дег ындын ап бар-ла чыткан, оон соонда ойнаарыгын хунаадыпкан бичини уруг дег, бар-ла шаа-биле кышкырып, алгырып үнгензиг апарган.

Хенертен хатка сывыртаткан бора куштар херим иштинче шиледир ужуп кирип келгенин көрүп кагдым. Бора-хөкпештер! Күжүрлерни-даа кандыг дээрил аан, хөөкүйлер кижилер чанындан ыраар эвес, бистиң ынак кара-баарзыктарымыс база тааннарымыс кыжын бистиң-биле артар эвес, мурнуу чүкче арлып чоруй баарлар болгай. Бора-хөкпештер ам чүнү канчаарлар ирги? Олар хөлчок угаанныг, дагаалар ышкаш эвес-ле болгайлар. Олар кончуг дүрген аңмаар, сери хоста-

рынче шимеш кындылар. Хөөкүй бора-хөкпештер хүнзедир хар кырлап, күзүрүмнер чазарлап, чемнеп хүнзээрлер болгай. Канчап доңмас күжүрлер ыйнаан? Олар доңуп-ла турар ыйнаан. Кыжын соок дүнелер кайы хире узун ийик. Даштыгаа хонган дагаа дораан-на сарбайып калган чыдар, артында ийи буду өрү апарган, ойда кээп дүшкен чыдар. Чыргалдыг азыралга, чылыг, чымчак кажжаага оларның амдажааны ол ышкажыл.

Дүрген бажынче кирер херек. Хат-шуурган даңны атсыдаа кадыры чадавас.

Александр ШОЮН

ДААЙЫНЫҢ ӨҢНҮҮ

Төгерик кызыл хүн барыын чүкте чаптылган ак-көк дагларның артынче чоорту чаштып кире берген. Кежээки дунааргай изиг дүшкен.

Назы-хары элээн дөгүй берген херээжен кижичи суугу баарында сөөскен данказы-биле таакпылавышаан, ханы боданып олурган. Ооң чанында оглу аякта кудуп алган аккыр сүтүг шайын далаш чокка аартап олурган.

Чайгы дыштанылгазының үезинде, оолдуң бажынында чанып келгени ол. Бо өөренип эрткен чылының иштинде аалоранынга, дөргүл-төрелдеринин аразынга кандыг чүүлдер болуп тургулаанын оол билбес. Ол чүгле эки болгаш солун медээлер дамчыткан чагааларны ап тургулаан.

— Авай Хаважык чүге аалынче чаңмас, мында-ла турар ыт боор?— деп, Дойнур-оол эжик аксында, олче удур кайгап турган мелдер кара ытчыгашты көрүп кааш, айтырган.

— Чүү дээр сен, оглум! Сагыш ышкаш болган болза, аалга туруп, коданын карактаан болза эки-ле чүве-дир ийин. Аалынга чедирип каарга-ла, бичи болгаш дедир-ле маңнап чедип кээр ыт ышкажыл, оглум!

— Чүге, авай! Элдептин аа! Даайымның чанындан ыравас, үргүлчү ооң-биле каяа-даа кады чоруур ыт болгай. Даайым биле Хаважык чарылбас өннүктер ышкажык чоп. Канчап аал-оранын уткан ыт боор. Даайым келгеш, чоп эдертип алгаш барбас кижичи боор, авай?

Кадай данзада таакпызын буруладыр соргулааш, ооң хүлүн оожум токулады кактагылаан. Элээн болганда, баш-

тай ытче, а оон соонда оглунче көргөш, кадай улуг тынгаш, үзүктели аарак чугааланган:

— Бодап-даа көр даан, оглум! Мындыг чүве-дир бо! Буруудатпайн көр! Сээң өөредилгенге шаптык болу бээр боор деп бодааш, даайыңның... ыы-ы... чок апарганының дугайында сенче дыңнатпаан улус бис. Хөөкүй даайың бо чазын чок апарды. Кырган кижини... ам канчаар...

Кадай чугаазын төндүрбейн, хейде-ле өөрөнгөн чаны-биле даңазыңга буруладыр таакпылай берген.

Авазының ындыг сөстөрүн дыңнааш, Дойнур-оолдун сагыш-сеткили караңгылаш дээн. Ол ыглаптар часкан. Ындыг-даа болза чанында олурган авазын бодап келгеш, аңаа база берге деп чүвени билгеш, бодун туттунуп четтигипкен. Дойнур-оол бажын ковайтып келгеш, эжик аксынче көрүпкен. Хаважык: «Мен чүнүң-даа дугайын билбейн тур мен? Чугаалап берип көрүңөрем? дээнзиг, аай-дедир бажын чайгылап, ийн караан дозураңнадыр көргүлээн. Оолдун сагыш-сеткили анаа-ла дойлуп, хензиг кадында хөй-ле чүүлдерни эргий бодап каапкан.

Оон бодалынга, шала күскээр, өөрөнип чоруп турда, даайының ону эки өөрөнирин чагып үдөп турганы ол-ла хевээр кире дүшкөн. «Аал-ораныңче дыка чаныксап, өөредилге ара каап болбас, оглукужуум! Чүглө эки кызып өөрөнир херек. Эртем-билиг кижиниң чалгыны болган магалыг шаг ышкажыл бо! «Ада көрбээнин оглу көөр» деп сөглөөн тыва чонунуң үлегер домаанда черле ханы утка бар. Кырган даайының көрбээнин сен көөр сен, чээн! Чонунга бараан болуп, төлөптиг болуп мактадып чоруур сен!» — дээш, чээниниң бажын эргеледип суйбагылааш, катап-катап чыттагылаан.

Ол өйде ийн кулаан сүүрөткөн мелдер эникчигеш Дойнур-оолдун чанынга маңнап келгеш, ийн бут кырынга тура халааш оолдун узун дын тудуп алган холун хоюннадыр чылгай каапкан. Эникчигеш караан чивецнетпишаан, оолче удур көргүлээп. Ону көргөш даайы чугаазын уламчылаан:

— Көрдүң бе, оглукужуум! Ыт угааны кончуг болдур ийин. Сээң ырак черже айттанып чоруур деп турарыңны эн-девейн турар-дыр. Сенден карак салбайн кайгап турарын көрбөс сен бе?

Даайы ыдының бажын оваарымчалыг суйбагылааш, Дойнур-оолче удур көргөш, хүлүмзүрүп каан.

— Кызып өөрөнир мен, даай! Аарыг-аржык чок, менди-чаагай турар силер. Келир чылын чайгы дыштанылгам үезинде маңаа чедип кээр мен. Ынчан менээ чаа солун тоолдардан ыдып бээр сен, даай. База ол ышкаш иелээ кады бо

черлерниң тайга-сыннарын кезип, ам-даа адын билбес черлерим-биле таныштырар сен. Ол мээң өөредилгемге ажыктыг болур.

Даайы-биле хол тутчуп байырлашкаш, Дойнур-оол даайының эзертеп берген кула аъдының кырынга эптин кончуг олура каапкаш, шала күдүйүпкеш, дынын сула салган соонда, суур кайы сен дээш челзип ынай болган. Оол хая көрген. Даайы чоорту ырап, чангыс черде туруп алган, холун чайып чыдып калган...

Бодалынга киргилээн сактышкыннардан чардыгып, Дойнур-оол эгелеп алган чугаазын уламчылаар бодап, авазындан айтырган:

— Хаважык чоп аалынга турбас, суурже келиксээр ыт боор ынчаш, авай? Маңаа турарга эки болган-дыр, аа?

— Даайың чок апарган соонда ыравас болган ыт болбазыкпе. Хөөкүйнүң ынак ээзи ам-даа мында деп бодап турары ол ыйнаан, оглум!

— Канчап бодап каар чүвөл, авай?

— Даайың аарыг тургаш, бистин бажыңывыска элээн үр чыткан кижиге. Бир-ле катап акың Седен-оол аал баткаш келирде Хаважык-биле кады келген. Ынчан Хаважык бажыңга кирип кел-ле орунда чыткан даайыңны көрүп кааш, ээзиниң чанынга чеде бергеш, кудуруун ходуңнадып олче үр-ле кайгап турду. Даайың ыдын чассыткаш, чемгерген-даа. Ийн хонук иштинде ээзиниң чанындап ыраваан ыт. Үш дугаар хонуунда Седен-оол акың албан-биле чорук кылып аалынга чедирип кагды. Оң соонда безин маңаа ийн-даа катап келген болбазыкпе. Ынчалза-даа ол үелерде, ээзиниң эмнелгеге чытканының хараазындан, аңаа ужуражып, ону караа-биле көрбээн... Қажан даайың чок апарган соонда, ону орнукшудуп тургаш, бис Хаважык дугайын шуут уттупкан турган бис. Даайыңны суурга орнукшуттувус. Кажыыдалдың мунгаргай хүннери эрткен соонда, каш хонганда Хаважык аалындан бо чедип келген. Ынчан Хаважыкты көргеш, сагыш-сеткиливис канчаар ажып турбады дээр. Хөөкүй ыттың ээзин-не дилеп турары ол боор, бажың иштин бир кылдыр эргип кылаштааш, ыңай-бээр көргүлээр чораан. «Қажан-на ынак ээмге ужуражыр ирги мен?» дээн бодал-биле мында кээп турар хевирлиг ыт ийин бо. Ыттың угааны кончуг дээр болгай. Арным дүктүг эвес болза, силер-биле чугаалажыр ийик мен дээр чүве-дир. Мындаа-ла келген ол-чаан мында турары ол.

Чугаазын дооскаш ава улуг тынган. Ол бодаарга, сагыш-сеткили чингей берген ышкаш сагындырган. Ава аякка ак-

кыр сүттүг шайын кудуп алгаш, оглунче хоюг чымчак карактары-биле ээлдек көргүлээн.

Авазының чылыг чымчак сөстөринге оолдуң сагыш-сеткилинин хомудал-мунгаралдары чоорту чингей берген дег, сагындырган. Ол олурган сандайындан тура халааш, эжик аксында ытка чоокшулап чеде бергеш, ону суйбап эргелетпишаан, чассыда берген...

ТАНЫЖЫЛГА

Дадар-оолга ачазы чадаг-терге садып берген. Ол тергезинге дыка ынак. Дадар-оолдан өске ону кым-даа мунмас турган.

Бир-ле катап Дадар-оол тергезин херим иштинге тургузуп кааш, бажынынче дүштеки чем чип алыры-биле кире берген. Ол чемненин дооспайн чыткаш, тергезин Солун-оол Маадының мунуп алган чоруурун сонга өттүр көрүп каан. Дадар-оол хорадай бергеш, маңнап-ла үнген. «Өске кижинин эдинге дегбес деп чүвени Солун-оолга канчаар көргүзөр болдум!» — деп, ол иштинде каржы хамиренген.

Холдарын чудуруктаныпкан, хорадап шугулдааны кончуг, ол Солун-оолче уткуштур маңнап орган. А Солун-оол Дадар-оолду көрүп кааш, чанында турган оолга чугаалап-тыр:

— Таныжып ал, Эрес! Бо дээрге мээң эң-не чоок эжим Эртине Дадар-оол-дур!

Дадар-оол элдепсине бергеш, чудуруктанып алган холун сула салыпкаш:

— Тергени чүге мунмайн турарың ол, эш!— деп, эжинин кижизиг таныштырылгазынга харыы кылдыр чугаалаан.

Ровнонуң хостаанының 40 чылынга

Александр ДОСТАЙ-ООЛ

ДАЙЫНЧЫ ОРУКТАРЫМ

Фронтуже үдээни

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээнден бээр ийи чыл эрткен. Тыва араттарның хостуг эрге-чагыргазын тургусканының чээрби ийи чыл болганын байырлап эрттирген соонда тыва эки турачыларны фронтуже аъткараар өйү келген. Фронтуже чоруур кижилерниң документилерин ТАР-ның Шериг яамызының сайыды полковник М. Сувак баштаан комиссия ТАРН Төп Комитединге киирген. Даңзыны бүгү талазы-биле кичээнгейлиг хынап көргөш, Политбюро эки турачылар-биле чаңгыстап чугаалашкаш, бадылаан.

Тыва эки турачыларның командиринге Улуг-Хем кожуунунуң Хайыракан сумузу Түлүш Балданович Кечил-оолду томуйлаан. Ол Тамбовтуң аъттыг шериг школазын кончуг эки дооскан. Оон Араттың революстуг шериниң орденниг аъттыг полугунуң штаб даргазының оралакчызынга ажылдап турган. Ол 1916 чылда төрүттүнген, шириин шырайлыг, ортумак сынныг, чингежек, шилиндек, эрес, кашпагай, шериг эш-өөрүнге бедик негелделиг киж. Командирниң политика талазы-биле оралакчызы — Сүт-Хөл чурттуг улуг лейтенант Монгуш Данзынович Байыскылаң. Ол КҮТВ-ту чедишкинниг дооскаш, ТАР-ның үстүкү шүүгү черинге ажылдап турган.

Тыва эки турачыларны үдээр дээш бүгү кожуун, сумулардан төлээлер, дөргүл-төрелдер, акы-дуңмалар Кызыл хоорайга чыгып келгеннер. Август 30-де кежээкиниң 6 шакта, амгы Гастелло аттыг парктың ногаан театрынга чон чыгып, долдур олурупкан. Өрү көре кааптарымга, терек будукта-

рын уламчып үнгүлөй бергеннер кара чөвүрт, херимнин даштыгы талазында кижилериниң карактары дыдыктардан отчу-гаш дег кылаңнажыр турду.

Митингиге ТАРН Төп Комитединиң Чингине секретары С. К. Тока, ССРЭ-ниң Тывада Онза болгаш бүрүн эргелиг элчини эш Петров, МАР-ның элчини эш Идамчап олар чүвө чугаалаан. Ээрбек чурттуг Дөлөп Оюн ашактын сеткилинин ханызындан бистерге чугаалаан чагыг-сөзүн амдыгаа чедир-ле утпаан мен. Ол үени сактып келиримге-ле, оон үнү тода өткүт чаңгыланып келгилээр:

— Фашизм дугайында бодап келиримге, эъдим-кежим соолаш дээр-дир. Бо үдөп турар оолдарывыс, уругларывыс аразында мээң оглум Оюн Алдын-оол база бар. Бистин эрес-дидим оолдарывыс, кыстарывыс дайзынның борбак бажын чандыр атпазын, аткан огу халас барбас болзун. Халдап келген араатан дайзынны чылча шапкан совет дайынчыларны идик-хеп, аыш-чем, мунар аъттар-биле ам-даа үргүлчү дузалаар бис.

Митинг сүр күштүг эрткен болгаш кижиниң сеткил-сагыжындан кажан-даа уттундурбас кылдыр арткан.

Чалыы назынның кыйгызы

Тик он шак. Чазак черинин бажынынын балкон кырынга нам, чазактын удуртукчулары, бүдүрүлгелерниң мурнакчылары, школаларның кончуг эки өөрөдилгелиг өөреникчилери көстүп келген. Үделгениң байырлыг митингизин ТАР-нын Биче Хурал Президиумунун даргазы Хертек Амырбитовна Анчымаа ажыткан. С. К. Тока эки турачыларга байыр чедирген соонда, № 1 школаның кончуг эки өөрөдилгелиг өөреникчизи 13 харлыг алдыгы классчы орус уругнун чылыг болгаш чымчак чугаазын ам-даа утпаан мен.

— Бистер ышкаш бичин чаштарның келир чаагай үезин, совет хамаатыларның хостуг эрге-шөлээзин, эки амыдырал-чуртталгазын камгалап, Совет Эвилелинче халдаан, калчаараан ыт ышкаш, фашистерни кызыл шериглер-биле кады чылча шаап тиилээш, кан-кадык, орук-суур эки чедип кэринерге, база маңаа уткуур бис. Бистер, өөреникчилер, чүгле 4—5 демдектиг өөрөнип, ада-нелеривиске дузалажыр бис. Бистин эки өөрөдилгевис немец фашизмге база өлүм болур. Коммунистиг партия, совет чазак делгерезин! Гитлержи Германия сөнезин! Ура!— деп, ол чугаалаарга, бүгү чыылган чоннун «Ура, ура!» — дээн үнери динмирөп үнгөн.

Каш минута эрткен соонда чыылган чон бисти үглеп-ле келген. Улуг-биче кижилер-биле хол тутнуп, куспактанчып алганывыста, Ленин кудумчузундан 15 автомашина база бир автобусче олуларын капитан Түлүш Кечил-оол команды-лаан.

Чорупкан бис. Хоорайның кудумчуларынга, Улуг-Хемнин паромунга, Туранче орукка база боданып чораанымны сактып келдим. Хып дээн чалы назып үезинде шериг өөрлерим база-ла мен дег сагыш-сеткили кыптыгып чораан боорлар, оларның арып-шырайы меңээ эргим болгаш чоок кылдыр көстүп чораан. Өөрүмче көргөш, ала-чайгаар хүлүмзүрүгге алзып, Улуг-Хем унунче бут теп алган чер-чуртум, бөдүүн болгаш ажилчы дөргүл-төрелим, аалым улузун, ырак-чоок кижилерим сактып, дээрге сарыг хүннү кезек-кезек көрүп каап чордум.

Советтер чуртунун алдын хүнүн ок-боонун дарызыг чыды, чаа-чалбактын ыш-бузу дуглап алган, чер кырынга чурттаар, амыдыраар ужурлуг диринг бойдустан, кижини төрел-гетеннин хүн дег алдын хоойлузун камгалаар дээш бар чыдарывысты миннип чордум.

Чалы назын деп чүве магалыг. Сеткилге кандыг бодалдар тыптып келбес дээрил! Херек болза, айны-даа болза шалбадаптар чыгы. «Ол магалыг, чаагай үеңерде кижилерге чаагай үүледен кылыңар. Аас-кежикти шалбадаш, бичини чаштардан эгелээш, ушпа кырганнарга чедир үленер» деп ак саазынга бижиксээм кээр, мурнумга таварышкан-на аныяк оол, кыска сөглөксээм кээр. «Улгады бергеш, угаан кире бээр ыйнаан», «аныяк чорааш ындыг-мындыг» суг дигилээр хөөннер бар. Ол окта шын эвес, кижинин эң-не угааныг, эки үези чалы назын үези. Кижини аныяк тургаш өг-баш тудар, эртем-билиг чедип алыр, өске-даа айтырыгларга калбаа-биле киржир.

Кижилерни хүндүлевес, оларны чарашсынмас, харындаа төлөп чок чүүлдер кылыптар чоруктарга кара-чажымдан дирин кара хөңнүм чок. Ындыг болгаш, каргыс езу-дүрүмнүн ханныг үүлгедиглерин чылча шапчыр дээш дайынчы апарган мен.

Мээң чалы назыным белен оруктарны дилевээн, каида берге-дир, ынаар мени кыйгырып чораан. Амыдыралымның мурнунга тургустунган аар-халанчыг, кадыг-берге-даа чүьктү эртеримге ооң кыйгызы дузалап чораанын бөгүн ылапты-биле түннеп билдим.

Автомашиналар доктаашкын чокка чоруп олурган. Туран хоорайның бетинде дөң ужунда шык. Ында бүгү чон чыыл-

ган, манаан. Автоколонна доктааган. Эскадрон командирлери шериглерин чыскаай командылаан, нам кожкомунуң секретары К. К. Дилгижекке рапорттаан. Командиривистин эрес, чараш болгаш көрүштүг кылдыр: «Эскадрон, чыскаалыңар, томааның!», «Эскадрон, суладанар!» дээн бедик үнү кулаамда сиңип артып калган. Дайынчы командиривис үнүнде Төрээн чурттун айтышкыны мөөңнеттинген, тиилеп келинер дээн изиг күзелл сиңниккен.

Дилгижек дарга байыр чедирип, чүве чугаалаан. Секретарь бир элдеп онзагай, кижилерин бодунче хаара тудуп кээр бүдүштүг кижилерин болганын ынчан-па эскерин каан мен. Ол Тываның мурнакчы, организакчы, шилиндек оолдарының бирээзи чораан. Араттарны караңгы, бүдүүлүк оруктан чырыткылыг аас-кежикче баштап үнген бо эштерин чырыткылыг аттарын чон чылы-биле кадагалап чоруур, оларнын дугайында чылыг сактышкынар бистин аравыста арткан.

Дарга чинк-каразыга олурупкаш, өөрүн эдерткеш бисти мурнай хапты. Ооң соо-биле база-ла хаптывыс. Хоорайга доктаавайн, Шивилиг-Кара-Сугга келдивис. Кара-Сугнуң кыдында калбак шык. Ында янзы-бүрү өңнүг чечектер хөлбеңнээп, ылаңгыя ногаан өңнүг шөлде кызыл чечектер от дег кыпкан. Бойдустун чагай чурумалынын аразында ак-ак улуг майгынарны хере каккылап тургузуп каан. Шыкты долгандыр мөңгө ногаан шивилер боттарының күчүлүг бажын оожум чайгап, бисти эргелел-биле хүлээп ап турганзыг.

Шивилерлиг, кара суглуг шыкка соовустан нам, чазактын удуртукчулары С. Тока, А. Чымба, Х. Анчымаа баштаан четкилеп келген. Ооң соондан күрүпөңнүг хөгжүм-шии театрының артистери, АРШ-тын үрер хөгжүм шерин, ооң командири лейтенант С. Красный база моорлап келген.

Улуг калбак шыктын кырын ак пөстөр-биле чаткаш, тыва аыш-чемнин дээжизин салган. Келген аалчылар-биле кады аыш-чемни четтирип, чооглап, омак-хөгүлүг артисттерин солун концертин көрүп, хөгжүм үнүн дыннап, мага-ханып аңаа беш хонганывыста дөрт шакта командир бисти чыскаапкаш, С. К. Токага езулаан. Бистин кызыл тугувус кинскип чораан, бисти кызыгаарга чедир үдеп каан. Ийн чурттун кызыгаарыга келдивис. Аңаа кезек доктаадывыс.

Кызыгаарга элээп саадаан бис. Ынчан хөгжүм үнү чердээрге чиртиңейнип турган. «Эрге-шөлээ хосталга дээш эресидим оол, кысты дайындыва үдеп тур бис. Тулчуушкунче, тулчуушкунче тура дүшпөйн бурунгаар!» деп сөстөр чангыланган, бисти үдээн кижилер ак аржылың чаып артып

калган. Ыры-хөгжүмге сеткил-сагыш өөрүп-даа, кударап-даа турган.

Совет чурттуң девискээри Борбак-Хаак деп черге чедир чадаг келгеш, хонуп чыдырвыыста, эртен Красноярскинин шериг черниден машиналар чедип келген, оон Абаканче хартывыс. Ол аразында бир ырыны старшина Сарыглар Бичен-оол биле Саая Соспукай чогаады шаапты. Саян кырынга ырлаары-биле чаа ырының сөзүн доктаадып, ырлап каап чораан бис.

Ыры кайгамчык-ла куш. Кажан оон аян-хөөнү сеткил-сагышты иштей бээрге, хөй-хөй кижилернин хөрек-чүрөөн доюлдура бээр. Бистиң ырывыс бөдүүн, эрги чаңчылдын аянын эдерген, ынчалза-даа сеткил-сагышка эргим болгаш чоок.

Чазак черге бараан болган
Чалы боттуң изиг чүрээ,
Чаалыг черге тулчуп кирер
Час-ла октуг ланчымы боомну.

Көөр хөөн чок фашистерни
Хэме базып тиштеп кааштын,
Көктүг-шыктыг Тывавысче
Хөгдүг-омак чана бээр бис.

Саян даанын кырынга 30 минут доктааган бис. Кечил-оол Балданович ырывысты дыңнап каапкаш: «Оо, эр хейлер, ол чүүлдүг ыры-дыр, ам база» — деп дилээн.

Шериг кижилерге шак-минута үнелиг, чоруптувус. Абакан хоорайга кежээкинин он бир шакта чедип кээривиске, шериг округундан полковниктер, майорлар уткуп келген болду. Оон бисти столоваядан чемгергеш, шериг хоорайжыгажынче апарган. Чылыг шуглакка дыштанып хонгаш, хүндүс чупар-бажыннаан бис. Эш-өөрүвүс-биле байырлашкаш, демир-орук-биле чорупкан бис.

Абакандан чоруткаш сухарей, хаван чаа, консервалаан балык, хлеб чип, паровоз доктааган станцияларга изиг сугну куткулап алгаш, ону орукка ижип чорааш, Ачинск, Новосибирск, Омск, Свердловск хоорайларны таварааш, Ковров хоорайга кээривиске, шеригниң улуг дужаалдыг командирлери үрер хөгжүм үнүнүң адаа-биле уткуп алган. Орук-суур эки чедип келген дээш байыр чедирип, чылыг сөстөрни чугаалап уткуп алган.

Совет Эвилелинин гимнинин ырладып дооскаш, тыва аялганы бадыра берген, узун орукка могап-шылап чораан боттарывыс хей-аът кирип, сеткил-сагыжывыс сергей хона бер-

ген. Бистин Тываның хөгжүм шерин чедип келгени ол чүведир деп бодадывыс. Ындыг эвес болган, Тывадан эки тура отряды келирин билип алгаш тыва ырларның сөс, аялгазын нотадан өөренип алганын соонда кайгап турдуvus.

Дайынчы аъттарын бергеш, шеригниң дайынчы чепсээнге, өске-даа аргаларга, дайынчы болгаш политиктиг билиглерге өөредип эгелээн. Дайынчы белеткелди Ковров хоорайга ийи ай ажыг өөренип турувуста, Москвада Кызыл Шеригниң командьлал чериниң кавалерия талазы-биле инспектору калмык чоннуң сураглыг оглу, чаагай, узун салдыг генерал Городовиков баштаан генералдар келген, ол комиссияның дайынчы шылгалдазын багай эвес эрттирдивис.

Тываның эки тура отряды дайылдажырынга белең, дайынчы болгаш политиктиг белеткел бедик, бүдүн дайынчы кезектир деп түннелди үндүрген. Биске гвардейжи бедик атты тывыскан. Шылгалдага торулбазывыска Городовиковтун ширнин арны чымчап, хүлүмзүрүп турган. Бо генералдын тоолчургу овор-хевирин чылыы-биле хөрээмде шыгжап чоруур мен. Совет Эвилели дээрге чүгле орус чон эвес, хөй нацияның чурту, кым эң талантылыг болдур, ол кижжи эң харысалгалыг участоктарны харыылаар. Бистин Тыва ышкаш биче буурай чоннарның оглу-кызы кандыг-даа эрге-дужаалды эдилеп, бодунуң Төрээн республиказының, облазының адын тук дег бедик тудуп чоруурун Совет Эвилелинге караам-биле көрдүм, кулаам-биле дыңнадым.

Гвардейжи атты тывыскан соонда поездилеп чорупкан бис. Бир вагонга 5 солдат, 5 аът чораан. Доктааган станцияларга аъттарывысты резина хуунга суг-биле кудуктардан суггарып ап чордуvus. Сиген, сула бар. Ат-сураглыг Москвага Тываның бүрүн эргелиг элчин-сайыды О. Мандара, ооң оралакчызы О. Ензак баштаан Москвада тыва сургуулдар чедип келген. Оларның аразында таныыр улузум: Чааты чурттуг Борис Болдур-оол биле Селикпаа Болдур-оол, өскелерин танывас мен. Болдур-оолдар-биле хөөрежип хүнзедим.

Кежээки Москвадан үнүпкеш, БССР-ниң девискээринге чедип келдивис. Оон ыңай демир-орук-биле чоруур арга чок, демир-орук станцияларын болгаш көвүрүглерни буза тепсип, үрегеп каапкан. Уламчылап аът-биле чорааш, 1943 чылдын декабрь 8-те Смоленск областың Снегировка суурга келиривиске Морозов аттыг 8-ки гвардейжи дивизияның 31-ги аъттыг полугунуң 4-кү эскадрону кылдыр хүлээп алган.

Дайынның чидиг оду

Тыва эскадрон генерал Соколовтун 6-гы аъттыг шериг корпусу-биле кады муң ажыг километр хемчээлдиг орук-чирик чок черни малгаш-тулаалыг, арга-арыг ишти, оңгул-чингил черлерни оюп, хемнер-сугларны кежип, дүне-хүндүс чоруп чорааш, 1944 чылдың январь 27-де Ровно облазының девискээринге чедип келген. Баштайгы сегиржип алышкын январь 30-де дүне када хеп-хенертен немецтерниң халдашкыны-биле эгелээн. Тыва эскадрон Деражноже чаза булгап кирген. Улуг лейтенант Сат Монгуш взводун: «Төрөөн чурт дээш, мээң соом-биле бурунгаар!» деп командадылааш, боду мурнай шавар халдаашкынче баштап үнген. Ооң соо-биле тыва эскадроннуң дайынчылары ура-биле кирипкен. Дайзыннар дезипкеннер. Тыва эскадроннуң дайынчылары баштайгы сегиржип алышкынның түнелинде дайынның 70 солдаттарыш болгаш офицерлерин узуткап чок кылган. Ол тулчуушкунга улуг лейтенант М. Сат маадырлыгы-биле өлгөн. Өске дайынчылар база чок болган. Фашист шеригнин күжү кошкап, аткаарлаашкынга таварышкан. Бистиң полк дайынның соондан сүрүп, уламчылааш, элээн каш чурттакчылыг суурларны хостааш, оон демир-орук оруун дургаар Ровнонуң сонгу талазынче углай халдаашкынын уламчылаан. Дайзынның быжыг камгалалын хөмө таварааш, тыва эскадроннуң дайынчыларының чангызы-даа аткаарлавайн бурунгаарлааш, демир-орук станциязынче кирип келген.

Дайзыннар курлавырынга турган шерийн кирип, артиллериязы-биле полктун кыдыгларынче адып эгелээн. Бистиң полк дайынның камгалалынче аъттыг шаап кириптерге, дедир дезип эгелээннер. Гвардияның улуг лейтенантызы Сат Бүркей станоктуг пулеметту кол кудумчунун азыныга боду тургускаш, дайынның автоматчыларын база пулеметчуларын тарбыдады-ла берген. Ол чорук дайынчыларның шийтпирлиг халдаашкынынга идиг болган. Эскадроннуң парторгу гвардияның улуг лейтенантызы М. Байыскылаң атаклаашкынны коргуш чок баштавышаан, бодунуң үлегери-биле дайынчыларны сорук кириген. Чүгле дайынның огу ону балыглапкан соонда, командирниң дужаалы-биле тулчуушкун шөлүн кагган. Улуг лейтенант К. Тончут взводту дидими-биле атакаже көдүргөн. Демир-орук станциязын долгандыр оюп эрткеш, дайынчылар гранаталарны дайынче октаан. Дайынның 2 хол болгаш бир станоктуг пулемедун узуткап, 35 гитлержилерни чок кылып, 6 автомашиналарны дайынчы херексели-биле хунаап алган. Хол пулемедунуң шыгаакчызы

Кара-оол Конгар 30 немецтерни чок кылган. Пулеметчу Т. Түметей дайзынның от точказын узуткаан болгаш 60 немецтерни чок кылган. Улуг лейтенант О. Оолактың взводу дайзынның 65 солдаттарын болгаш офицерлерин узуткаан. Гвардейжи сержант Донгак Бегзи-Хуурактың салбыры 29 немец солдаттарны, бир пулеметту узуткап чок кылган. Немецтер демир-орук станциязының бажынындан күштүг от ажылып эгелээн. Ону база узуткаан. Ооң соонда салбырын атакаже башкарып алгаш кирипкен. Гвардейжи Бегзи-Хуурак балыгланза-даа, салбырын командылавышаан, пулеметчик И. Майын-Тараа-биле дайзынның пулемедун хөмө тутсу бергенер. Бегзи-Хуурак ийи дугаар балыгланган соонда тулчуушкун шөлүндөн санитарларның дузазы-биле үнүп чоруткаш, чүгле госпитальга миннип келген. Сочиге госпитальга экирип алгаш база катап чаалажып киргеш, Румынияны, Венгрияны, Чехословакияны немец фашистерден хосташкан. Дайын төсөргө 1945 чылдың августа өскөн төрөөн Хендергенче хап чанып келген.

Улуг сержант Лама-Сүрүң командири балыгланы бээрге, командылалды бодунга хүлээп алгаш, дайынчыларны шавар халдаашкынче баштап кирген. Ол боду тулчуушкунга ийи катап балыглаткан. Ынчалза-даа командириниң дужаалы чокка тулчуушкун шөлүн кагбаан. Старшина Куулар Дажы-Серен взводтар-биле болгаш полктуң командылал пунктулары-биле харылзааны тутпушаан, тода башкарылганы хандырбышаан, тулчуушкунга боду киржип, сес солдаттарны чок кылган. Станоктуг пулеметтуң шыгаакчызы Оюн Түметейниң аткан огуңуң эзини дайзынның атаказын дуй шаап, дайынчыларны бурунгаарлаашкынынга дузалап турган. Боду 50 ажыг немецтерни чок кылган.

Ровно хоорайнын демир-орук станциязынче шаап халдап турувуста, чигир заводу дээш тулчуушкун онза кадыг дошкун болган. Немецтер дезип чорупкан. Иргит Чудурук, Соян Алдын-Херел суглар хайгыылга үр чыткан бис. Чигир заводунга артып калган немецтер хенертен бисче боолап турупкан. Удур боолааш чоокшулатпадывыс. Иргит Чудурук грандын октаптарга, үш немец ында-ла калбаш дээн, өскелери дедир дезипкен соонда автомат-биле от ажыдыптарывыска, 7 солдат ол-ла черинге барып ушкан, бирээзи боозун октапкаш холун көдүргеш турупкан. Аңаа 11 солдатты узуткаан бис.

Ровно дээш тулчуушкунга маадырлыг чорукту улуг сержант Монгуш Чот кылган. Немецтернин удур атаказынын үезинде ооң кырынче үш фашист шурап келген, ынчан огу-

даа төнгөн, дайзынга бүзээлеттирген, кара чааскаан арткан турган.

— Рус, дүжүп бер!— деп, немецтер алгырышкан. Гвардейжи Монгуш Чот серт-даа дивээн. Бир фашисти сөөлгү огу-биле боолап кааш, ийигизин ланчызының ужазы-биле соккаш, үшкүзүн хол-биле боой тудуп каан. Монгуш Чот өөрүнге каң-кадык чедип келген.

Ровнонуң төвүнге тулчуушкуннар чоруп турда, гвардейжи пулеметчик Монгуш Шеттиң маадырлыг чоруу хөйгө билдине берген. Ол дайзынның бир талазынче дуокаалап чеде бергеш, бузук бажын кырындан пулемеду-биле бүлгүртүп эгелээн: 24 фашист солдатты, бир пулемет расчедун узуткаан. Монгуш Шет балыгланза-даа, тулчуушкун шөлүи кабаан.

Тулчуушкуннар үезинде дайынчы Оюн Сенгин эскадрондан аза бергеш, 29-ку гвардейжи аъттыг полктуң шериглеринге каттыжа берген. Оюн Сенгин орус дыл билбес болгаш чаа эштеринге, кайыын канчап, чүгө келгенин тайылбырлаар хары чок болган. Ооң билир дың чандыс сөзү-ле: «Пулеметчик». Оюн Сенгинниң дыл билбези ооң эрес-дидим чаалажырынга шаптык болбаан. Тыва дайынчы черниң байдалын ылап билип алгаш, пулемедундан чазыг чок отту фашистерге ажыдып турган. Ол балыглатса-даа, тулчуушкун шөлүндөн чорбаан. 29-ку гвардейжи аъттыг полктуң командири майор В. Ф. Симбуховский Оюн Сенгинни чазактың бедик шаңналынга кириген. Ровнону хостаан соонда ону бодунуң эскадронунче чорудупкан.

Ровно дээш тулчуушкун үезинде Оюн Ак-оол эштери Оюн Седен-оол, Монгуш Қалдын-биле немецтерден чиик машина хунаап мунупкаш, оларга чоокшулап чеде бергеннер. Фашистер ында боттарының офицерлери бар деп бодааннар боор, чүнү-даа эскербээннер. Мырыңай чоокшулап чедип алгаш, эрес-дидим үш тыва эр хенертен автоматтардан от ажыдыптарга, немецтер шуут-ла ангадап калганнар. Фронт чоруур мурнунда Оюн Ак-оол чолаачылап турган, ооң тайбың мергежми анаа ынчан бир ажыктыг чүвени кылганы ол.

Хол-биле сегиржип алышкыннарга гвардейжилер старшина Салчак Тежээкей, дайынчылар Конгар, Ак Седип-оол, Ооржак Ортун-оол, Иргит Очур-оол болгаш өскелер-даа шылгарааннар. Фашист танкыларны куяк өттүр адар боолары-биле Монгуш Монгул-оол, Оюн Аракчаа чежени-даа өрттеткеннер. Гвардейжилерниң атаказынга шыдашпайн, хөй-хөй немец солдаттар болгаш офицерлер дүжүп берип эгелээннер.

Ровнону хостаары дээш тулчуушкуннарга өске бүгү совет дайынчылар-биле тыва эки турачылар маадырлыг чоруктарыны массалыгы-биле кылып турганнар. Онза шылгарааннарының чамдыктары бо: Ховалыг Дөңгүр-Кызыл, Салчак Лопсан, Оюн Седен-оол, Маады Байыр, Донгак Доржукай, Адыг-Түлүш Биче-кыс, Салчак Адыгбай, Тюлюш Лама, Чооду Күрседи, Кыргыз Сенчен-оол, Түлүш Базыр, Оюн Сырат-оол, Кыргыз Норбу, Ондар Чарык-Карак, Монгуш Саваар-оол, старшина Сарыглар Бичен-оолдуң бронебойщиктери болгаш өскелер-даа. Дыка хөй тывалар Ровно дээш тулчуушкуннарга маадырлыгы-биле өлгеннер: Оюн Данзырын, Монгуш Шулуун-оол, Түлүш Сандак, Куулар Дончут, Ховалыг Чимит-Дамба, Иргит Маадыр-оол, Монгуш Надаажап, Оюн Шойлаа, Оюн Серен, Ооржак Мурзууна, Түлүш Мунзук, Түлүш Улуг-Шыыр, Түлүш Севээн-оол, Оюн Калзан, Соян Төмүр, Оюн Суван-оол, Оюн Сотпа...

1944 чылдың февраль 2-де немец-фашистиг эжелекчилерден Ровно хоорай долугу-биле хосталган.

Дубно, Сурмичи

Февральдың 7-де дивизияның өске кезектери-биле каттыжып алгаш, Похарельцы, Сурмичи, Рачино углай чоруур дужаал алгаш чорупкан бис. Тыва эскадрон дайзынның эки камгалалдыг суурлары Похарельцы, Рачинону хостаарынга киришкен. Маңаа анаа солдат Серен-Дондуп дидими-биле бурунгаарлааш хол пулемедунун оду-биле 12 солдатты узуткаан. Дайзын шудургузу-биле удурланмышаан, контратака кылгаш дораан бастырып каан. Ооң соонда база катап контратака кылган, оозу база-ла чедиинкиниг болбаан. Ынчалза-даа дайзын бүгү курлавырын тулчуушкунче киирипкен. Танкылар база артиллерия-биле чепсегленген дайзын чаа күш-биле контратаканы эгелээн. Каржы-дошкун тулчуушкунун түннелинде дайзынның күжүнүн көзүлдүр көвей болганының ужурундан эскадрон эрги турган черинче аткаарлай бергеш, анаа камгаланып алган. 1944 чылдың февраль 12-де артиллерияның адышкынының соонда эскадрон шавар халдаашкын-биле Сурмичини хостап алган. Бо тулчуушкунга улуг лейтенант Бурзекейнин взводу кайгамчыктыг эрес-маадырлыг чоруун көргүскен. Каш борбак гвардейжилер, дайзынның бүзээлиниче кире бергеш бодунун кезээниг аткаарлаашкынын хандырап дээш дайзынның оруунга эрттинмес хана болу берген. Тываның чоргаар оолдарының кайызы-даа камгалал шугумундан чаңгыс базым-даа аткаарлаваан.

Старшина Сарыглар Бичен-оол дайзынның тылынче киргеш, бистиң дайынчыларывысты тургуспайн тарбыдап турган аар пулеметту танкыга удур боозу-биле чок кылган. Бодунун дидими база дайынчы кажар аргазы-биле старшина Оюн Санчат-оол, улуг сержант Лама-Сүрүн, анаа солдаттар: Оюн Ойдууаа, Ховалыг Оюу, Ховалыг Очур, Күжүгет Очур, Иргит Чудурук, Маады Байыр, Сат Даваа-Самбуу, Салчак Байыр, Ооржак Комбуй олар шылгараан.

Дубно хоорайның барааны көстүп келген. Бистер дайзыннардан ырак эвес камгалалга турдуvus. Бистен каш каттап артык күштүг камгалалда фашистерни узуткаары-биле катюшаның деткимчезин манап турган бис.

Дубно хоорайже шавар халдаашкын эгелээн. Бистиң командиривис Оюн Оолак: «Взвод белеткениңер! Бистиң мурнуvуста Дубно хоорай, ону шавар халдаашкын-биле хостаар. Мээң соом-биле бурунгаар!» — дээш, маңнап чорупту. Хоорай бетинде талдар аразында озалааш бичин бажың болгаш ооң бетинде ак шөлдүң барааны көстүп келген. Ол ак шөлдү орту кирип келдивис. Мурнуvуста малгаштыг шык. Бурунгаарлаан тудум шык улам малгашталып, чиндинээш тулаа апарган. Дайзын бисти маңаа уткаан. Миномет, үгер-боонун күштүг одун хенертен ажыткан, үгер-боо октары бисти барык хөмө тутсуп турган. Шыкка дүшкен үгер-боо октары чамдык черге частырга, шыктын шириктери ойлуp дүжүп турган. Үргүлчүлелдиг тулчуушкунга Донгак Доржуккайның эрес-дидим демисежиp турарын караам-биле көрдүм.

Оңгуланып алган фашистер взводуvусту бурунгаарлатпайн боолааш туруп берген. Октар, тас-арылар ышкаш, баштарывыс кыры-биле сыйгайнып-ла тур.

Бир көөрүмге Донгак граната тудуп алган немецтерже үңгеп бар чор. Удаваанда частыышкын болду. Дайзыннарның оду чавырлыш дээр аразында бистер динмиттиг ура-биле маңнажыптывыс. Дайынчы даалганы күүседиринге Донгак ынчаар дузалаан.

Дубно чоогунга оймакка үнүп кээриvиске фашистерниң миналары частып эгелей берген. Донгак чээрби ажыг метр муpнап чоруп ора чыдыпкан чүвө. Бир мина ооң чыткан черинге дүшкен. Довурак-доозун, ыш-бус арлы бергенде эживистиң орнунда улуг онгар бар апарган мындыг. Ооң кыдыында чал апарган довурак шимчей берзе-ле, киживис бо. Ынчангаш бис ону өлгөш дирилген кижип деп шолалап алган бис. Хоорай чоогунда камгалалга каш-даа хондуvus, чамдык дүнелерде немецтерниң күштүг камгалалынга чедир

ханылап киргеш, оларның күжүн шенеп, дүнеки тулчуушкуннарны чоруткаш, дедир кээп-даа турдувус.

Марттың ортан үезинде Дубно хоорайже шавар халдаашкын эгелээн. Немецтер хоорайның кыдыындан дезип үнүпкен. Соондан хоорайның иштинче киир сывырып чорувуста улуг хүрээлер чанынга баргаш, ында камгалалынга чыткан күжүнге катгыжып алгаш, бисче от ажыдып эгелээн. Аткаарлаар ужурга таварышкан. Командирнин дужаалы езугаар түр аткаарлааш камгаланып чыдырывыста хенертен немецтер биске удур шавар халдаашкын эгелээн. Взвод командири Оюн Оолак удур от ажыдарын командылаарга, пулеметчиктер О. Түметтей биле С. Алдын-Херел адып эгелээн. Бистер автомат-биле дазыладып-ла эгелээн бис. Немецтер селеме-биле одура шапкан хаак ышкаш ол-бо талазынче кээп дүжүп-ле турганнар.

Улуг Октябрьның чаалап алышкыннары хосталга, ааскежик дээш демиселдин шинтипирлиг үезинде бергелерге торулбайн, бүгү-ле аргаларны, күштерни харамнанмаан чоннуң келир үези чаагай чырыткылыг болур.

Дубнога изиг-түлүк тулчуушкун аразынга тулчуп турувуста 31 дугаар полкту түр аткаарладыр команда үнген. Тылга турувуста тыва дайынчыларны дыштандыраар дугайында Дээди кол командылалдан айтышкын чедип келген. Чыскаалыпкан бис. 31 дугаар полктун командири полковник Попов чедип келген.

— Силер кончуг кадыг-берге демиселге дайынның быжыг камгалалдарын чаза шаап, маадырлыг чоруктарны кылдынар. Ам бир ай дыштанырын чөпшээредим. Даалганы эрес-дидим күүсеттиңер!— деп, Попов байыр чедирген.

— Совет Эвилелинге бараан бооп тур бис!— деп харыладывыс.

Дораан-на бисти халаар шериглер келген, оон аъттыг чорааш 30 километр черде суурга кээривиске, хөй шериг бисти уткуп турган. Аът-хөлүвүстү, боо-чепсектеривисти хүлээткеш, байырлашкаш, машиналарга олуруптувус. Ровно хоорайга келдивис. Шериг кезектери, Ровно хоорайның чурттакчылары, бир-ле улуг байыр-наадым болган чүве дег өөрүшкүлүг уткуп алган...

Дайын дээрге анаа чугаалаарга дайын, херек кырында хан төгүүшкүнү, өлүм-чидим, аарыг-аржык, аш-чут, ушпа кырганның, бичии уруг-дарыгның ыы-сызы, аажок улуг каража-когарал-дыр. Бо бүгүнү караам-биле көргөн болгаш, чырык чер кырынга кезээ мөңгедө тайбың турзун деп күзээр мен.

Эртенінде чорупкан бис. Ровно хоорайның чурттакчыларының бисти үдеп турганы сагыжымда ол-ла хевээр артып калган. Демир-орукка олурупкаш, орук-суур эки чорунар деп, чагыг-сөзүн берип, байырлашкаш, холдарын чайып чыдып калганнар. Паровоз «куук-куук», деп алгырыпкаш, Москваже углай чылып чорупкан...

С Ы Л Д Ы С Ч Ы Г А Ш

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ДИЛГИЖЕК

Дилги дугайында улустуң тоолу-ла хөй. Силер оларны дыңнап шаг болган силер, уруглар. Харын-даа шээжи-биле билиринер-даа энмежок.

Мен силерге база дилги дугайында тоол ыдып берейн. Канчап билир, дилгини билбес эвес силер, чалгаараарыңар-даа магат: кажары халаптыг, чашпаазы чарлыг амытан-на болгай.

Ынчалза-даа, кым дыңнап чораан боор, чалгаа дилги база чораан чүве бооп-тур, уруглар. Шынап, шынап харын. Бир эвес бүзүревес болзуңарза, бээр дыңнаңар даан.

Бурунгунуң мурнунда-даа эвес, эртенгиниң эртезинде-даа эвес, бистиң бо хүннеривисте Дилгижек чоруп тур оо. Чырык хүн көрүп, чылбай суг ишкеле беш хире ай болган чүвөң иргин. Орман-шоваа кылдыр доруга-даа берген, ойга-чикке ойнап чоруур кылдыр өзе-даа берген. Аң-меннини-биле алырга, эге школаны доозарының эзенги кырында келген. Хөктүг чүве-дир дижиң, хөлзевейн көрүңер, уруглар. Амытаннарның амыдыралы ыңдыг болгай: беш айлыг уруг кавайында эмиг дилеп ыглап чыдырда, беш айлыында эзирик элик шаа чеде берген, анай өшкү шаа чеде берген, хураган хой шаа чеде берген болур. Чааннарны көөр болзуңарза, мырыңай тоол: чаан оглу дөртен харлыында чаа-ла бирги классче кирер деп белеткениң турар болгай.

Бо-даа болзун, соонда чугаалашкай бис аан, доора будулбайн тоолувусче кирээли.

Бир-ле катап Дилгижекке авазы тургаш, чугаалап-тыр: — Мен ыштап келийн, онаалгаң күүсетпээн шааңда моон чорбас сен.

Дилгижек езулуу сүргей харыылаан:

— Ынчаайн, ынчаайн...

Шынында Дилгижек хөлчөк өөрөөн. Авазы ажыт кирери- билек көрүнчүк баарынга олурупкаш, соо-мурнун көргүлээш, саглагар кудуруун сула салгаш, үнө-ле болган.

Бойдус дээрге кайгамчык: час кидин түлүк, үнгүрден каш базарга-ла, чечектер сүстүп чыдар, чымчак салгын ооң дүк- терин чылбыннадыр суйбап турган. Дилгижек ала-чайгаар- ла боданы берген: даң адарга-ла, хүн үнерге-ле, кичээл-ле кичээл... Дилги болуп төрүттүнмээн болурумгай...

Арганы когзу аян-тээлеп базып-базып, согун ышкаш, хөнү Дыт көрүп кааш, магадап чугааланган:

— Бо Дыт дег болурумгай: кылыр чүвези чок, чаңгыс черге туруп-ла турар, туруп-ла турар. Ону кым-даа өөрөн, ажылда деп, сывыртавас. Аас-кежик деп чүвө адаарганчыг- даа болур чүвө дийиш.

Ону дыңнап кааш, Дыт безин ыт чок туруп шыдаваан.

— Аксын-дылын дээни дег, ажылдавас чүвө кайда боор, дунмакым. Доң черниң довурак-хамыраан доктаадып, кара черниң хамырак-довураан кадарып, силер амытаннарны бу- дуувус адаанга бузуруп, чаадывыс адаанга чажырып камга- лап чор бис. Сени көөрге-ле, кудурууң астыпкан кудургайда чуглуп ойнаан, эрик черде олурупкан ээремде көрдүнгөн, каастанган орар... — деп, чорда, Дилгижек хөөкүй дидиредип ынай болган — домактажып болбаан ыяш-биле доннажы берген-дир мен деп бодаан.

Дилгижек оон кезек арганы кеже халааш, оялык ховуга оожумнай берген. Орта ам-на тыныжын ажыдып, ол-бо көр- дүнгүлөп, Ховунуң ыржымын магадап, хоолургап чугаалаан:

— Хову болуп чаяаттынган кончуг чаагай оран-дыр аа бо. Ажыл-хожул деп артык сөс-даа билбес, чыдып-ла чыдар, чыдып-ла чыдар.

Хову база дөстүнмээн, хорадаксай-даа берген:

— Шугум чазаарының мурнунда шыгаар, шуугаарының мурнунда боданыр болгай, дунмам. Хамык амытаннарның чири кадар-оьдун база азырап өстүрүп турар хову-дур мен. Удавас тракторлар келир, уугтунмас дүжүттүг тараа база өстүрер мен. Сени көөрге харын селгүүстеп-ле чоруур.

Чугааны оон ынай үргүлчүлээр болза, ооң бодунга кээп баглажыр ышкаш боорга, Ховунуң сөзүн төндүр дыңнавайн чыда, Дилгижээвис далаш-биле далбайтып-ла каан.

Ховуну кеже халааш, кожазында Дагже маңнап үнүп каан. Арганың-даа, ховунуң-даа аас-дылы четпес черге бе- дип үнүп алгаш, тулдур боданып, туразында чаннап орган;

— Даг-даа тааланчг-дыр. Кым-даа анаа күш четпес, кым-даа ооң-биле үрелдешпес. Дынныр чүве бар эвес, дыштанып олураp — ол-ла.

— Дыштанмайн канчаар — деп ону дыннааш, Даг кеңгирээн.— Ажылдап билир болганда, дыштанып-даа билир мен. Ынчалза-даа ажылымны артык үнелээр мен: улуг үнелиг байлактарны чонга берип, тудуг кылыр дашты-даа, чугайны-даа белеткеп турар мен. Сен харын кандыг аайлыг амытан сен, ажыл-даа чок, албан-даа чок...

Дилгижек, каяа-даа баарга болчур чүве чок боорга, корга бергеш, Дагның чугаазын шала-соора дыннап чоруй ооң бажы-биле дужааш эртип чыткан булут кырынче шурай берген. Оортан куду көөрге, угаанынга-даа кирип чорбааны, уран сөске-даа сөглөп ханмааны чурумал көстүп чыткан: ак-ак бажыңнарлыг кода-хоорайлар, ногаан эзимнер, хoor-сарыг тараалар, мөнгүн удазын дег дыйлагар хемнер. Ынчалза-даа бо бүгү Дилгижекке ындыг-ла чугула эвес кылдыр сагындырган. Эң кол чүве: «чер» деп адаар черлик орандаа база «ажыл» деп адаар артык сөстен шаг-шаа-биле чарылганы болур.

Амыр-чыргал деп-даа чүвениң, аас-кежик деп-даа чүвениң ораны мында турган чүл аан кылдыр бодааш, амырап чугааланган:

— Будулуп чорбайн, булут кырынче маңнап үнүп келген болзумза, шагда-ла мынчаар сагыжым саарзык эвес чоруур ийик мен. Аас-кежииниң эртези-даа, орайы-даа дөмей эки, ам моон сонгаар булут-биле чаңгыс мен: ажыл дээр чүвениң бараанын көөр боордан, анаа холум дээспес мен. Кым-даа адааргаар кылыр ижим бо: көжүп-ле чоруур, көрүп-ле чоруур...

Дилгижек ынча дигилээш, тандаш думчуун улам-улам көдүргүлээш, ийи быктын даянгылаан.

Ынчап олурда, хенертен Булут чугаалай берген:

— Адыр, дундам, бодан, дундам, арай ындыг эвес ыш-каш. Бүгү черни дөгрезин бүрүн дески суггарар дээш, чырык черни бир кылдыр эргип чор мен. Чалгаа-биле эптешпес мен, чалгаалар мээ бырашпас-даа!

Булут ынча дээштиң, силгилени кааптарга, Дилгижек хөөкүй андарлып-ла баткан: бирде бажы-даа куду апаар, бирде дөрт даваны-даа өрү апаар. Карак чивеш дээр аразында каптагайны хайындыр, делегейни дескиндир боданып бадып орган: «Бо кончуг хайлыг чалгаа деп чүве эвес болза, авамга дузалажып, онаалгам күүседип, үңгүрүмге шөлөөн орбас мен бе. Ам-на өшпээн одум өжери ол-дур, өлбээн бо-

дум өлүрүм бо-дур. Ат-алдар чогуум-биле, барып-барып чал-
гаа деп бужар чүвөгө бажым чиртир кончуумну!»

Ынчап чорда, чер-дээр шокараш-шакараш-ла дээн, сак-
тырга, хая-даш шак-ла диген ышкаш болган: өлүг-даа ыш-
каш, дириг-даа ышкаш. Карактарын оожум ажып келгеш
көөргө, чер-даа, дээр-даа ол хевээр турганнар: дириг, ди-
риг! Дүжүм бе дээш, салаазын ызыргылаан, аарышкылыы
хөлчөк: ылап-ла дириг!

Чаяан болуп, балыкчыларның кургадып каан четкизин-
ден бичии мөөмейиниң дыргаа ылдыртына берген, халаңай-
нып орган. Ол эвес болза, күжүр Дилгижек хул-далган чы-
дар ыйнаан!

Уруглар көрүп кааш, электей бээр ийне дээш, Дилгижек
четкиден дүжө халааш чанары-биле алаакче шимеш-ле ди-
ген. Ол халып орарга, өжээн чүвө ышкаш, таварышпас-ла
чүвө чок болган: элчиген ийи шоодай чүктеп алган чораан,
долгай мыйыстыг ала хенче анайлар ойнадып чораан, бора-
хөкпөш дүк ызырып алган ужуп чораан... Чаңгыс Дилгижек-
ле куруг, чаңгыс Дилгижек-ле ажыл чок! Дилгижек ытка-
нындан өрттени бер чазып чораан.

Ол ынчап халып орда, бодундан үш-дөрт катап улуг доо-
ра ыяш ызырып алган Кымыскаяк таварышкаш чугаалаан:

— Канчап барганың ол, Дилгижек?

— Канчап барып-тыр мен, Кымыскаяк.

— Чугаалааш-даа канчаар мен, сугга барып көрнүп кө-
рем, тала.

Дилгижек чоогунда сугга халып чеде бергеш көрүпкөш,
аңгалай-ла берген: хан дег, кызыл дилги орган!

Дилгижек хорадай бергеш, сугже алгырган:

— Мени кочулаар дээш мегелеп көргүзүп турар-дыр сен!

Унунда дээрбелернин, электри станцияларының дугуйла-
рын шимчедир дээш далашпышаан, Суг кыска-кыска харыы-
лаан:

— Бодун боду билинмес, морзук калчанын билинмес
чүвө дээн. Ады алгаан, чери чалгаан мегечи бодун эвес сен
ыйнаан, өннүк.

Дилгижек күжүр харыылаар чүвө тыппайн, каш халааш-
ла олурупкан. От-көс дег, ыядышкын ооң дөрт даванын ки-
женнепкен ышкаш болган. Каракка көзүлгөн чүвө бүрүзү —
хартыга-куштан эгелээш, хат-салгынга чедир, аът-шарыдан
эгелээш, агым сугга чедир ажылдап турар. Чаңгыс Дилги-
жек-ле куруг, чаңгыс Дилгижек-ле ажыл чок!

Ынчап ыглаңайнып олурда, сыралар сөөрткен трактор-
луг кижин эртип чыткан. Изиг боорга, чанагаштанып каап-

кан аныяк эрни көөргө, хүлөр-биле уран дарган шуткуп каан чүве дег, шынганнары хүнге кыландыржып тургулаан. Ындыг каас хеп кайда боор! Торгу-чычы-даа, дордум-хилиң-даа орта четпес! Ындыг хепти кандыг-даа шевер кижиги даарап шыдавас, кара чангыс күш-ажыл даарап шыдаар.

Орукта огланнаан дилги көрүп кааш, ол кижиги доктаай берген:

— Айым дээр эвес мен, ажыктым-даа чадавас. Чүнү кылып олурарың ол, Дилгижек?

Таварышкан ужураалдарын дөгөрезин төөгүп бергеш, Дилгижек дилеп-тир:

— Өрө-даа болгай аан, өң-даа болгай аан, хөрөктээжин берем. Амытанга-даа көстүр аажок, хан дег, кызыл кончуумну көрдөн. Чудум чажырып, шугланып алгаш, үнгүрүмгө чедип алайын.

Ону дыңнааш, кижиги, тун дег, ак диштерин чайнадыр, чаза-ла каттырган:

— Алды аргалыг, беш мегелиг-даа болзунза, угааның таан доскут ийин. Агбандан чыып куспактап алгаш, анаа басып чана бер.

Кижинин ол чү дээрн ол дээш, дилги шынап-ла кожазында алаактан агбан чыып алгаш, басып чаныпкан. Ам бүгү-ле чүвселер — курт-кымыскаяк-даа, ыяш-даш-даа, мал-маган-даа, ан-мен-даа анаа орук чайлап берип турар болган: «Кежээ дилги эртсин!».

Дилгижек куспак долу агбанның аарын безин эскербээн. Оон кажангызындан-даа артык өөрүшкүлүг бодангылаан: «Амыдырал-даа, аас-кежик-даа, амыр-чыргал-даа ажыл-иште чүве-дир мооңар».

Бо-ла-дыр, уруглар, бодап албааным, чондан дыңнааным чолдак тоолум.

Кыза берген Дилгижек оон соонда агара берген бе азы көгөрө берген бе дээрзиниң дугайын, бир эвес күзээр болзуңарза, боттарыңар улай тоолдаңар.

Леонид ЧАДАМБА

БАШКЫ БАЗЫМ

Он-на айлыг мээң дунмам
Олурбастаан — үңгей берген.
Сойган, үңгээн, сойган үңгээн...
Чорук черле чогувастаан.

Турар-дыр деп бодап алган —
Туттунгаштын туруп келген.
Тура халааш, кылаштаар дээн —
Дужап каан дег барып ушкан.

База катап туруп келген —
Элен-тендиң харап турган.
Базар бодаан — барык углуг —
Эр-даа баскан — бирээ, ийи...

Эрес эриң дидим-дидим
Элейтип-ле базывыткан.
Бас-ла дунмам, бас-ла дунмам...
Башкы базым — У-ра-а! — дунмам!

ИРЕ ЫРЫ

Арга ишти өзен өрү
Адыг ырлап чоктап орган.
Ачам аңчы ону чаптап,
Аян ырын таалап турган.

— Адым, чолум арбын көвей,
Адаарганчыг — санап четнес.
Аңчы эштер, ажы-төлү,
Адап берейн, бижинер че.

Адыг ирей, Мажаалай деп
Алдар-чолум мындыг, оолдар.
Хамык аңның хааны болгаш,
Хайыракан деп сагылдыг мен.

Ижээн-өргээм каас боорга,
Ире, иргек дижир-даа-дыр.
Чонуңар мээ ынак болгаш,
Чоорганныг деп хүндүлээр-дир.

Үнгүр-ижээн өглүг боорумга,
Үнгээр-Ире дижир-даа ийин,
Куруг чорбас, тооруктаар дээш,
Кузуктаар деп шолалаар-дыр.

Хоорай чурттуг кортук оолдар
Холум-будум изин көргөш,

Кончуг соокта сорбуланган
Хоюг-Дүктүг иревис дээр.

Ижэнимче моорланар —
Изиг бажың хевээр боор оң.
Ижер-чиир чем төдүзү бар —
Иштиң, хырның аштавас-даа.

Далган-тараа чидиртпес мен,
Тавангайым сордурар мен.
Чингис салган сыртык дөжээм
Силерлерни чиннеп чылдыр.

Буян-кежин өргүп чоруур
Буурул баштыг иренер мен,
Тоорук, каттыг аргамга мен
Доозаңарны тоттурар мен.

Азыг-диштиг, дыргактарлыг
Араатан деп кортпаңар-даа,
Арга-сында аңнар хааны —
Адыг аттыг иренер мен.

Дайзын-дыр деп, араатан деп
Даялаарын бодаваңар.
Тайга-сынның чааш ээзи
Тайбың күзээн иренер мен.

ТЕНЕКПЕЙНИ ТЕЛИК ООЛДУ

Телик аттыг оол чораан.
Тергин мен дээр хөөремик оол.
— Делегейде мен дег мерген
Дески бештиг оол чок!— дээр.

Бистин Телик черле дөспес,
Бирээни-ле бодаан турар,
Бижээн, чураан кичээлдерин
Биске хөөрөп санаан турар.

— «Бештер» дээрге менде-ле-дир.
Бээр, менче көрүңер даан:
Меге сөс-даа этпес эр мен,
Мен дег шынчы үрөн-даа чок.

Демир-үжүк, кыдырааштар,
Дептер-номнар дөстүнмээннер:
— Телик шыдаар, тергийн эр боор,
Девип турда, те-ле эр боор!

Телик орта эр-хей болуп,
Дээрге чедир шураар деп баар.
Тергийн эрин берзенипкеш,
«Делгелгезин» ажыдыптар:

— «Дөрттер», «Бештер» кайдал, Телик,
Дөгөрези «үштерил» чоп?
Дөнгүп-дангып үштүг боорга,
Төрээн чуртуң мактаар бе, ынчаш?

*

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ТАНАА-ХЕРЕЛ

Шүлүктээн тоолдан эге

ОНГУ ЭГЕ

**Танаа-Херелдин Хүн хаанның даңгыназын
албайн барганы**

Шыяан ам, шаг шаанда
Шыпшың үе турар шагда!

Даш-Хүренни мунувуткаш,
Танаа-Херел челзип орган.
Та чежеге дээр халдып келген.
Та чеже черлер эртип келген.
Тандызынга ужудуп каап,
Дазыр шөлге дүжүрүп каап,
Булуттуг дээриниң адаа-биле,
Будуктуг ыяштың кыры-биле
Хүннүн үнер чүгүндүе
Күжүр оолак халдып орда,
Хүн хаанның кончуг ыды
Хүртүң чаннап ээре берген.

Ынчан Хүн хаан мынча диген:
— Ыт канчап ээре берди?

Үзе кайгап оргаш чоорул?
Үнүп көрөм, Шивишкиним.
Дашкаар үнгөш, Шивишкин кадай
Далаш-дулаш кирип келгөш,
Хаанындыва сөгүрээштин,
Кавыыргаанзыг мынча диген:
— Кудуруун мунган ыт-тыр,
Кулаан кыскан ыт-тыр,
Чиге соңгаар көрүп алгаш,
Чиртилеткен ыт-тыр, хааным!
Ам-даа чүү боор. Хүн хаан оргаш,
Аптаразын ажыдыпкаш,
Хоочун шагның төлге уштуп,
Кончуг дүргөн төлгөлээн-дир.
Бал-Бал Малчын-Эге хааннын
Балчын-Эге даңгыназын
Аалындыва чалап аар дээш,
Аян-чорук кылган кижиги —
Эринниг чүве эннежип болбаан,
Эгинниг чүве тутчуп болбаан,
Даш-Хүрөң аъттыг-хөлдүг
Танаа-Херел болган иргин.
Эптиг-чөптүг хүндүлээштин,
Эрттириптер бодап орда,
Дазыр-дизир диген соонда,
Танаа-Херел көстүп келген.

Эмин эрттир күштүг оолду
Эки чаңнап уткуп алгаш,
Хүн хаан-даа чорумалды
Хүндүткөп-даа турган иргин.
Чиң шайын баштай куттуруп,
Чигир-боовазын салдыртып,
Богданың бора иртин
Богдуртуп алгаштын,
Бүгү далаш сойдургаш,
Бүдүнгө дилдирткештин,
Тавак долдур салып бээрге,
Танаа-Херел чооглай берген.
Кадыг сөөгүн чуура дайнааш,
Каккырып-даа орган иргин,
Чымчак сөөгүн сыыра каапкаш,
Синмирип-даа орган иргин.

Аыш-чем чиггеш, Танаа-Херел
Аыттаныр деп барган иргин.
Ону Хүн хаан билип каапқаш,
Оптай аарак мынча диген:
— Баар чергер, чедер чергер
Барза-барза моондак хөй-дүр.
Оьду-даа чок, суу-даа чок
Онгул бар-дыр, хову бар-дыр,
Оо-хоран чалгыларлыг
Ондагайлыг далай бар-дыр.
Қараш дизе, дүжүп болур
Қара тамы база бар-дыр.
Дуюгларлыг аал малдың
Дуюглары дурлуп каар-дыр.
Чүглүг-чүглүг ужар куштун
Чүү безин савалыр-дыр.
Даңгына-биле даңгына
Таан дөмей болур ыйнаан,
Даңгынам бээйн, аалыңарже
Даңгынамны алгаш баргар.

Хүн-хаанның сүме-сөзү
Күчүлүг бооп келген-даа бол,
Танаа-Херел чапыш чокка
Таарыштыр мынча диген:
— Башкы олча, бодавыже,
Сонгаар-ла чүвең ыйнаан.
Сонгу олча, бодавыже,
Бурунгаар-ла чүвең ыйнаан.—
Танаа-Херел ынча депкеш,
Талыгырже чоруп турда,
Оолду кезек доктаадыптар
Оптуг арга тыпты берген.
Хүн хаанның тергинин чараш
Алдын даңгыназы чорумалга
Алдын манзы аржыыл бергеш,
Хүндүткелдиг чугаалаан-дыр:
— Өске черге бергээ дүшкеш,
Өрү-куду челбизинзе,
Өлгөн чүве дирлип келир,
Өшкен оду кывар чүве.
Аян-чорук кижизинге
Ачы-дуза чедирзин дээш,

Алдын манзы аржылымны
Аптарамдан ужулгаштың,
Белек кылдыр берип тур мен,
Берген белээм эдилеп чор.
Кемниг чүве бодаваңар,
Кедизинде херек аржыыл.

Ам чер канчаар. Хүн хаанның
Алдын даңгына берген белээн —
Алдын манзы аржыылын
Аяар алгаш, хойлап алгаш,
Даш-Хүрөн хөлге аъдын
Танаа-Хсерел мунувуткаш,
Оон ам канчаар, мурнуу чүкче
Орук углап хапкан иргин.

Комаадыр ООРЖАК

ООЛ БИЛЕ ДАГАА

Темир сугнун дагаажыгы
Дендии чараш: алдын-сарыг.
Хууда ырлаар чаңгыс ырлыг —
Ку-ка-ре-куу! Ку-ка-рекуу!

Чогум чүү деп ырлапканын
Шоваа оолак догааштырган:
«Қончуун ыңай, ыры тыппаан —
«Қоккаарак куу» дивээн болза!»

ӨӨКТЕРИМ

Қандыг кончуг мунгараан дег,
Халайдыңар өөктерим?
Ээнерниң чаржынчыыңга
Элеп-түрей бердиңер бе?

Ине биле ужук турда,
Иле тыртып алгай-ла мен.
Боктуг, хирлиг оруктува
Борбаш кынны бербес силер.

Авий-шавый туттунар дээш,
Адыр холу иштиг чоруур,
Өөктери чок-ла болза,
Өөделиг көстүр деп бе?

Чывыра соп чылыктырар
Чымчак хоюг авам холун
Өйлеп-өйлеп сагындырар
Өөктерим эргим силер.

ХАДЫЫР-САРЫГ

Саарлып баткан херелдерлиг,
Чайның чырык хүнү ышкаш,
Хадыыр-сарыг частып кээрге,
Каът-каът чечээ көрүштүг-ле!

Каш-ла хонгаш баарыңга,
Калчан баштыг ирей ышкаш,
Ай, хүн болган сарыг бажы,
Арывыткан оран болгай.

ҮНЕЛИГ ЭТ

Алдын-оолдун демир-үжүү
Алды-даа бар, чеди-даа бар.
Ажыглаар дээш дилээр болза
Арны кызар, үнү чндер.

Чазып-эптеп ойнап ора,
Ша-даа четнес, сыйккылан аар.
Алдын-оол-даа өөрүндөн
Айтыртынып туруп-ла бээр.

«Ачамда хөй акша бар» деп,
Амдажаан оол мактаттынар...
Үрезин дээш кылып кагбаан
Үнелиг эт ышкакжыл ол!

КЫДЫГ СУУРДА

Май-оол Туматтын төрөөн суурунун ады Кулузун-Шынаа. Ону чүгө ынчаар адаанында ужур бар. Танды-Ууланың мурнуу талакы эдээнде карак четпес тулаа ышкаш шынаа бар. Чогум чайын ынаар көөргө чиргилчини-ле кедергей. Шынааның ыяш-дажы чиргилчинге чивеңейнип, сактырга өрү-куду көжүп, чаржып ойнап турганзыг-даа.

Чогум күс апарганда Кулузун-Шынаазын көөргө магалыг. Алдын сарыг дилиндек ынаар-ла шөйлүп чорупкан. Кара-Бедик бажындыва үне бергеш көрүп олуарга, алдын удазын-биле сырып каан хевис ышкаш, ужу-кыды талыя берген ол кулузун аразында хөлчүк суглар долу. Чазын, күзүн анаа дүвүрөнчиг-ле: суг кужунун янзы-бүрү үннери дүн, хун чок улаштырып-ла турар.

Чазын Кулузун-Шынаазынга баштай келген кижжи чанырын уттуптар. Тулаа шыгы турлаглыг кара-дуруяа «туруу-урук! Туруу-урук!» деп арыг дээрге дистинчипкеш ырлажырга, дыннап-ла оруксаазы келир. Аал коданы ышкаш хөлчүк суг көзүлбейн баар. Ооң чанынга чеде бээрге, «кря! кря!» дээн соонда өдүрөктер ам агаарда кара шаар апарган ужуп бар чыдарлар.

«Кыа-ак! Кыа-ак!» кылдыр эдер кым-дыр ол, уруглар? Ону билбес кижжи кайдал! Суг кужунун эң-не эртежизи — ангыр ышкажыл. Ол шынаада мырыңай энмежок. Мурнуу чүктен ужуп келген бир өөр кастар таныры хөлчүктүн кырынга ужуп келгеш: «га-га» джип, ында таныры кижилерни, ак-меңни, ыяш-дашты кый деп мендилежирлер. Ол-ла бүгү шупту каттыжып келирге, бир аянын аялга болуп хуу-ла бээр.

Май-оолдун дыка ынак хөлчүү бар. Ол анаа эрте чазын кымны-даа баштай баар. Ол суурдан элээн хайыы. Ынаар кайы ырактан чоокшүлай бээринге-ле, ак-кускуннарның алгызы чаңгыланып келир: ынак хөлчүүн Май-оол ынчан куш базаары деп адаар. Ынчанмайн канчаар! Уя тудар дээн ак-кускуннарның үнү даң хаязындан имирге чедир үзүктөлбес.

Май-оолдун сууру чүгле ымыраалыг шынаа кыйы деппе? Чок! Суурнун кедээзинче көрүвүт. Танды-Ууланың эдектелчек бедиктери ханаландыр кажаалап алган. Мырыңай дуу-ла көстүп чыдар меңгилерден аккан дамырактар катчып-катчып алгаш, хемнер апарып, даглар аразы-биле бадып-бадып, чогум ховуга келгеш черже кире берген. Олар канчап

барган деп? Шынаада чиндиейнип чыдар тулаа, хөлчүктер ол-дур. Хемчигеш бүрүзү шупту аттыг. Айлыктыг, Деспектиг, Хүнүктүг, Теректиг, Чунмалыг, Шураштыг, Эңгилек, Донгулак дээш-ле чоруп бээр. Оларны картадан дилээш тыппас сен. Бичии кашпалдар аразында хемчигештер-дир ийин. Ам ында кашпалдарны бичии деп өкпелевес. Кырындан харап кээрге, хем дүвүнде суг дөө-ле талыгыр куду дыйланайнып чыдар. Даажы безин кижээ четпес. Чогум унуп өрү чоруптарга, аалдар хонар оймактарлыг. Ында малчыннар өшкү кадарып турарлар. Өгге кирип келгеш, дүндүкче көөрге, эңмек хаялар харап алган турарлар. Ооң куржангыларында те, чунма чоргаар оъттап чоруурлар.

Эх! Май-оол чурукчу болуру кай! Оон башка күзеглеп көжүп келир өшкү малчынының өөнгө олурупкаш, дүндүк өттүр көстүп турар эңмек хаяларны те, чунмазы-биле кады чуруп алып ийик.

Мырыңай дээрже дүндүүштелип үнө бээр дээш бот-боттарын чижишкен чүвө дег бедик кожагарлар база хөй. Оларның эң бедиктери Кара-Бедик биле Сарыг-Бедик. Чогум оларны чүгө ынчаар адаан деп? Өңүнден болбайн аан. Кара-Бедиктиң бажында кара-кара хаяларлыг сүүр бар. Ынчангаш ону ынча дээн. А Сарыг-Бедикте хая чок. Кожагарның хөрээнде чунма хайырлары бар. Оларның довураа сарыг. Ынчангаш ол ырактан үргүлчү саргарып көстүр.

Кара-Бедик биле Сарыг-Бедикти Чунмалыг, Деспектиг кашпалдары аңгылап чыдар. Шала иштик белде-даа болза чайның кончуг изиинде оларның кырынче үнө бээрге, серин салгын сыылады үрүп турар. Кедергей-ле бедик сүүлдер. Танды-Ууланың сыны-биле барык удаа чыгы деңнежип чыдарлар. Чайын олче көрүптөргө чүдөк чараш. Сактырга-ла ийи сүүр дээрде шанчып алган чүвө дег. Май-оол оларже көргөш караан шийиптер. Эң бедик сүүлерниң үзөр чыгап алган чери өг хараачазы ышкаш болур. А долгандыр турар өртемчей өгнүң ынаа, ханазы болуп хуула бээр. Шак ынчан Кара-Бедик, Сарыг-Бедик баганалар апаарлар.

Май-оол Кара-Бедик бажындыва үнгөн. Ында өөр-өөр болуп алган уларлар бо-ла хойуп ужарлар. Олар кижичи көрүп кааш, бир угда агаарже аары аажок көдүрүлгөш, ынаар Деспектиг кырынче чавызады ужуптарлар. Анаа барып хонупкаш, Кара-Бедик бажынче чоорту одарлап үнүп кээрлер. Сарыг-Бедикте база уларлар хөй.

Кулузун-Шынаа суурнуң сонгу талазын кажаалап алган, ында-мында дыгыр-мыгыр, дыйлай-дыйлай бадып келген хемчигештерлиг, эглип-эглип бады келгилээн сүвүрлерлиг, хана-

хана хаяларлыг дагларын көөргө кедергей уран-мерген чурукчу саазында чуруп кааны дег чараш. Мунгаранчыг чараш оранга төрүттүнүп, өскөн Май-оолга кым адааргавас боор. Ынчаарга Кулузун-Шынаазы Тываның эң-не мурнуу чүгүндө. Найысылал Кызылдан дыка ырак. Анаа чедерде кадыр артар ажар, каш хемни кежер, карак четпес ховулап халдып олурда төймези-даа кедергей. Ынаар автобус неделяда чангыс катап чедер.

Кулузун-Шынаазы улуг хоорайлар, суурлардан дендир ырак-даа болза, ында телевизорну көрүп турар. Кино, концерт, база үзүк чок. А школаның тергип эки өөредилгелиг болган класы улдуң санында совхоз автобузунга олурупкаш, Кызылче экскурсиялап барып турар.

Кулузун-Шынаазы ырак суур. Ынчалза-даа ында амыдырал дыка солун.

САЛДЫГ КҮСКЕЛЕР

Шынаада чүгле суг кужу бар деппе? Чок! Кулузун-Шынаада чинге аң — элик, хулбүс дыка элбек. Оон ыңай чырааларда ак-кодан, шала кургаг оймактарда хараган, терезин аразында бора-тоолайлар аъттыг кижин чортурбас. Бора-тоолай эскет чок черге чыдар болгаш мырынай бут адаандан тура халыыр. Хоюган аът болза дораан мөөп маңнаар. Чайын шынаа дургаар кылаштаарга «Өг! Өг» дээн алгылар чыраалар аразындан бо-ла хөректенер. Эзириктерин хопталаан элик дааш дыннап кааш, чааргаары ол-дур.

Кулузун-Шынаазының эринден баткан хемчигеш база хөлчүк суглар хар чагбаанда доңа бээр. Анаа конькилээрге дыка онза.

Май-оол эртежизин кончуг конькилерин кеткеш, хемге келген. Ында оолдар бичежек дошта хөккэйлээн турганнар. А Май-оол дошка маңнаар узун конькилиг. Ол кулузуннар аразы-биле сылады маңнап чораш, элээн ырай берген. Үш, дөрт метр ажып турар кулузуннуг хөлчүктү оон-моон кирген дамырлар дамчып чораш эрте берген. Сүлде-ле бо, оранчок ырай берген болган. Кедергей-даа улуг хөлчүк бар. Ол чече донмаан. Ойлуп дүже бээр хире черин ойуп, кылаң дошка сылады маңнап-ла турган. Үзүк-үзүк кулузуннарны эрте халый бээрге, хөлчүк оон-даа херилгеш чоруп берген.

Дыштанып алыр дээш бөлүк кулузуннарны ужур баскаш кырынга олуруп алган. Олуруп алганы черинден ырак эвесте ойбактар бар. Суг мойтуладыр дагжаан. Толтап көрүп олу-

рарга сарымзак өңнүг, бичежек моортай хире бар дириг амытан сугдан үнүп келген. Ооң кудуруунун узуну дээрге дуртундан безин ажыг. Май-оол тургаш ооң чанынга чоок-шулай бээрге, хойбас-даа бооп тур. Сарыг дүктүг, узун салдарлыг күске болган. Ол Май-оолду көрүп кааш, сугже дедир мойт кылдыр шурай берген. Оон удаваанда база шак ындыг сарыг өңнүг, салдыг күскелер ажык черлерден үңгү-леп кээр.

Мында хөлчүк сугларнын чамдыызы кедергей терең. Дош ойлуру болза кижини оон үнөр барымдаа чок. Күскелернин үнүп-кирип турары ойбак база кончуг терең. Май-оол ынаар баарындан сезинген. Шала ырактан ылавылап көрүп алган.

Өргөдөн безин улуг хирезинде даштыкы хевири күскеге медээжок дөмей, узун кудуруктуг амыташарны сонуургап кайгап олурда, үе элээн эрте берген. Карангылай бээр болза бо хөлчүктүң чиг черинче кире халый берип болур деп сезингеш, ол келген изи-биле дедир чорупкан.

Бажынынга келгеш, конькилерин уштуп, буу-хаа чөм чий тыртып алган. Школага келдирге, экизи көргөн, ийиги ээлчегде өөренип турар үстүкү класстарнын конгазы хапкан. Биология башкызы бодунуң өөредилге кабинетин чаа-ла хаар деп турган черинге барган. Элдептиг, узун кудуруктуг, салбагар салдыг, сарыг суг күскелеринин дугайында чугаалаарга башкы баштай аайын тыппаан. Катап-катап ылавылап айтыргаш, хөй-ле аң-мең чуруктуг улуг номну ажыткан.

— Мында ол күскең кайы-дыр? Көрөм!— дээш, номну оон мурнунга чада салыпкан.

— Бо-дур!— деп, Май-оол дораан алгырган.

— Адаанда чүү дээн-дир?

— Ондатра — деп, Май-оол номчаан.

— Салдыг күскелерин ол-дур. Олар мында чок. Мында аң-мең хайгаараар сгерьден айтырып көрээли — дээш, биология башкызы Май-оолду эдертип алгаш чорупкан.

— Олар шынап-ла мында канчап көстүп келген чоор. Мен безин кайгап тур мен — деп, башкы орук ара чугааланган.

МАЛГАШ ЧАДЫРЛАР

Кулузун-Шынаа суурда аң-мең хайгааракчызы Маадыр Санаевич чурттап турар. Май-оол оон-биле ол кежээден эгелеп өңнүктөр апарганнар. Егерь Маадыр Санаевич Сүгежиктин чугаазы-биле алырга эрткен чазып маңаа каш санныг ондатралар эккеп салган. Шенелде кылып аан. Май-оолдуң дүүнүгү чорааны терең суглуг хөлчүккө аппарып салган.

Маадыр Санаевич күскээр чайын ол черни барып көөрге, сугга ондатралар хаая эштип чоргулаар болган. Ынчаарга маңаа ондатра деп үнелиг аң өзүп болур-дур деп ол түч-нээн.

— Май-оол эр-хей-дир сен! Ам ондатралар кайда кыштаг кыла бергенин кады көөр бис. Амдызында чайым чогулу. Мынаар эликтер боолап турар төтчеглекчилер бар апарган-дыр. Оларны барып тудар мен. Удавас дыштанылган болгай. Ынаар кады баар бис. Бо хүннерде чайым чогулу. Те, чунманын эдержидгези эгелээн. Ынаар база чөпшээрел чок аңчылар боо этсип турган-дырлар — деп, Маадыр Санаевич чугаалаан.— Удавас чедип кээр мен. Ондатраларнын кыштагларын барып көөр бис. Бодум база ондатра деп үнелиг аңнарның дугайын билбес мен.

Егерь ыпча дээн соонда суурга келбестээн. Сураа ынаар төтчеглекчилерни тарады сывыртаан болур.

Май-оолдуң бирги улдуңу төнгөн. Ол база-ла эртежизи аажок тура халаан. Баштай авазынга дузалашкан. Бызазынга сизген каап берген. Инектерин алаакче хай депкен. Оон ам дошка маңнаар конькизин кедипкеш, таныыры оруктап, кулузуннар аразы-биле караңнадып-ла олурган. Мындаагы дежик черлери ам донуп калган. Хөлчүк кырында кулузуннар баарында малгаш, балар холумактыг бедии-даа шору, улуу бөлгөн өдек хире бар опагар чүвелер бар болган. Барып бирээзин чазыптарга, чүгле малгаш, балар эвес хыргыыш, кулузун, чыраа база бар. Оон-даа ыңай чазыптарга, хос чер тыптып келген. Оваарымчалыг чазыптарга чадыр болуп тур. Ында ол-бо талаларже чоруткан аастааш адырлар бар. Сугже кирген үңгүр база бар. Ондатраның чадыры деп Май-оол даап бодап олурган. Хенертен үңгүр аксында суг молчурт дээш, оон ондатра үне халып келген. Май-оол тынмайн олурган. Ондатра кезек олуруп-олуруп сугже дедир кире берген. База бирээ үнүп келген. Баштайгызындан бичежек чүве. Үш, дөрт...

Май-оол дежип алганы үдүн дедир дуглап каан. Тынып алыр дээш сугдан өйлеп-өйлеп үнүп келир амытан чүве-дир деп, ол иштинде даап бодаан.

Малгаш чадырлар ам эндерилген. Май-оолдуң дежип алганы чадырындан аргамчы дурту хире черде база бирээ өпейе берген чыткан. Оон ырак эвесте база бирээ.

Малгаш, балар холумактыг чадырларны Май-оол санап чоруурга чээрби чеде берген. Хөлчүк аажок узун. Ооң эриктерин көөр болза ыңдыг чадырлар дыка хөй.

Салдыг күске дээн амытаны ондатра бо ышкажыл. Малгаш, балар, чыраа, кулузун, сиген холумактыг опагар чүвелири ондатраларның кыжын сугдан үнер үнгүр аксын донурбас кылдыр тудуп алган чадыры. Колдуу малгаш, балардан бүткен болганда чүү боор, соок-биле кады дона бээр. Кыжын суг болза, ону кускун-хаай, лом-биле деже шаап болур. Чадыр-даа эвес, уя дизе черле чазыг чок боор деп ол бодап олурган.

КОҢГУЛУУР-ҮННҮТЛЕР

Бирги улдуннун дыштанылгазының бир хүнүнде Май-оол ондатраларның чадырлар туткулап алганы хөлчүүнче чааскаан чорупкан. Малгаш, балар, кулузун холумактыг чадырлар дугайында амдызында өөрүнге ыттаваан. Оон башка олар үргүлчү ынаар маннажып, чадырларны дежип кааптар болза, ондатраларның үнгүрлери доңуп калыр. Оон чүү боор, ондатра суг иштинден үнүп чадааш өлүп, кырлыр. Ол дугайын егерь Маадыр Санаевич сагындырган.

Мурнунда маңнап турганы кулузун аразы-биле дыйланайнып чоруткан дожунун кырында ам хар элээн кылынадыр чаапкан. Эргиде маңнап эрткени оруунда коньки изиниң ойбунун көрүп чорааш малгаш чадырларлыг хөлчүкке чедип келген. Чадырларның кырында хар опайтыр чаапкан. Дескинدير көргүлээрге аңаа кым-даа чорбаан. Эрткен чазын чаа салгылаан ондатралар мында өзүп көвүдээн. Олар ам суг иштинге чемнеп алгаш, чадырының иштинде ында-мында чоруткулаан аастааштарынга дыштанып олургулаарлар. Оларны кым-даа дүвүрөтпейн турары эки.

Май-оол медээжок узун кулузуннар аразында ондатра уязының харын дүжүр эжипкеш, дыштанып олурган. Диг дээн соонда чанында кулузуннар бажынга өөр кушкаштар хонгулапкан. Оларның чаражы кедергей. Май-оол шимчеш дивейн олурган. Кушкаштар мырыңай бо. Кулузун бажының салбагар салбактарындан үрезиннерин кедергей эптиг чушкуп чип эгелээннер. Адаанда олурган кижини кушкаштар көңгүс эскербес.

Ындыг кушкаштарны Май-оол моон мурнунда кажан-даа көрбээн. Оларның өңү база бир янзы. Шала хүргүлзүмээр, дүктериниң баштары шала будуп каан чүве дег, кызылзымаар. Сактырга чаа үнүп олурар хүн херели кызыдыр будуп-даа каан чүве ышкаш. Хаайы попугай деп куштуу-ла. Улуу суурда бора-хирилээлерден чүгле дап. Кушкаштарның бир чамдызының бажы бөскээнге чедир боралдыр. А бир

чамдызының чаагындан баткан чингежек кара дүктер бөскээнге келгеш, баштары удур-дедир эгли берген. Бир-бир көөрге кошкарның чалааланчак богаазы-ла. Харын-даа чоокта чаа ооң номчааны араб улустун тоолунун маадырынын эрин салы-даа сагышка кирген.

Кошкар богаазы дег, эрин салынга дөмей дүктерлиг кушкаштар өскелеринден улуг көзүлгеннер. Ынчаарга эр куштары ол турар ужурлуг. Ынчангаш бо бичии кушкашчыгаштар эжеш болуру чугаажок.

Кайгамчык чараш кушчугаштар хеп-хенертен эде бергенер. Чаражын канчаар. Чүгле хөгжүмчү кижин турган болза ында кандыг-кандыг үннер дыңналып турарын дораан тодарадып алыр ийик. Кезек када эдип-эдип ытташпайн барганнар. Оон база-ла кулузун үрезинин кизиредир чемнегилеп олурда, бирээзи эде каапкан. «Дин-диң!» диген үннер чыжырткайны берген. Май-оол карактарын шийипкен. Кушчугаштар ырлажып-ла олурганнар. Ынаар, кайы ыракта кошкан аъттарның дугаларында коңгулуурлар үнү-даа ышкаш. Бир аай базып олурар чыраалаан аъттарның коңгулуурлары чүгле ынчаар чараш кылдыр эдер ийик.

Кушкаштар эдип-эдип база катап шимээн чок барганнар. Та чүнү чугаалашканнар? Чок! Олар чугаалашпааннар, ырлажып олурганнар. Чайгы шагда бо кушчугаштар ийи-ийи болуп алгаш тулаа кырынга уялаар турганнар боор. Чок-ла болза чылыг орандан кыш удур ужуп келгеннер бе? Май-оол ол ийи айтыргының кайызын-даа ындыг-мындыг деп тодаратпаан. Доң кыжын безин тулаазын кагбас чараш үннүг куштар чүгле тулаага чурттап чоруурлар боор деп угаган. Ол шылап келгеш шимченирге кушкашчыгаштар диг кылдыр ужуп ыңай болганнар. Ырады-даа ушпайн, чоогунда кулузуннар баштарынга хонгулапкаш, «дин-диң» кылдыр эдип, чемнеп эгелээннер.

Май-оол чаа таварышканы хүргүл өннүг, эртенги хүннүн алдын херелдеринге дүктериниң бажын кызыдыр будудуп алган чүве дег, кушкаштарның адын боду тып, чогаадып алган. Коңгулуур-Үннүг деп атка дыка таарышканнар. Тааланчыг ырлаар чарашпайларга дыка таарышкан ат.

«БАРМАЛЕЙ»

— Сүгдер-оол! Сүг-дер-оо-оол!— деп, Май-оол чаңгыс классчы эжин кыйгырган.— Кайнаар баарың ол?— деп, Шалык Сүгдер-оол херим даштынга маңнап келирге, ол айтырган.

— Шынааже инек сүрерим ол. Канчаайн деп?— дээш, хериминден үнүп олурган молдургалыг инекче көргөш, оозу да-лажып айтырган.

— Чоруп олур! Инээң сүржүптейн. Оон бир чүве чугаалаар мен.

Сүгдер-оол ону дыннааш четтикпейн чораан.

Суур чаны-биле баткан, шынаа суу-биле долдунган хем-чигешти кежири оолдар инектерни сүрүпкеннер.

— Ам чугаалап тур че! Чүү ындыг чугула чүвең апарды?— деп, Сүгдер-оол эжинден айтырган.

— Кедергей чугула херек чүве, эжим. Конькиң ап ал. Оон чугаалаар мен.

— Чогум чүү чүвел ынчаш?— деп, Сүгдер-оглу арай тоомчага албаан.

— Үнээргедир болзунза шорун. Мен-даа чоруптум — дээш, Май-оол дошче кылаштапкан.

Сүгдер-оол ону чыпшыр четкен.

— Чугааладан, эжим!— деп чалынган.

— Дылың тыртып шыдаар сен бе?

— Ол чүү дээриң ол — деп, Сүгдер-оол ону кочулаар янылыг апарган.

— Кончуг чугула херек. Ол дугайын билбейн турар-дыр сен. Амдызында бо суурга тарадып болбас херек-тир ийин. Ону пионер кижги боорунга сенээ чугаалаар бодадым. Арай хөңнүң чок болза боду билзин — дээш, Май-оол хая көрбейн базыпкан.

— Пионержи сөзүм, эжим!— деп, Сүгдер-оол соондан кыйгырган.

— Даартага чедир эки боданып ал!— дээш, Май-оол конькизин кеде берген.

— Пионержи сөзүм!— деп, Сүгдер-оол дангыраглап чыдып калган.

Ондатралар турлаа — дона берген хөлчүкте чүве-даа көзүлбес. Дош кырында эликтерниң кедергей тайып, хоюп маңнашкан истери эмгежок. Конгулаар-Үннүглер-даа көзүлбээн. Май-оол конькизин ужулгаш, эликтерниң келген изи-биле кылаштап олурган. Дөнгеликтерлиг кызыл чыраалар аразында алды чыдын бар. Артында чылыг. Эликтер дем чаа тура халышкан хире.

Кылаштап олурарга, дөнгеликтер донуп, кулузун база катап таваржып келген. Ында база-ла дош бар. Кылаштаарга даашкыр болурга Май-оол конькизин катап кедипкен. Кулузуннар аразы-биле оожум кедеңгирлеп, чараш үннүг ыраажы кушкашчыгаштар кайда ирги деп көрүксеп чораан.

Шынап-ла Конгулаар-Үннүглер таварышкан. Кулузуннар аразы-биле чоруп олура чаа уяларга база таварышкан. Ында дөрт, беш хире бар. Чаа уялар сонuurгап көрүп турарга, бир-ле чиктиг дааш дыңналган. Ылавылап дыңнаалай берген. Балды даажы чер хап-даа турган ышкаш.

Май-оол ондатралар уялары долган хөлчүүнге келген. Медээжок улуг кидис идик изи чыткан. Коргунчуу кедергей апарган. Сүгдер-оолду хей-ле кааптым деп бодал ооң бажынга шывыраш кылынган. Балды даажы мырыңай чоокта дыңналган. Кулузуннар аразы-биле кеденгирлеп чорааш, дааш үнген черге чедип келген. Баганага деннежип турар сынныг, чолдак кара тоннуг кижги, ондатра уязын буза шапкаш, ынаар какпа салып каан. Оон ол өске чадырга баргаш, какпага хактынган дириг ондатраны уштуп эккелген. Оозу дывылап турган. Узун кара кижги ооң читкезинден алгаш бир холу-биле какпазын адырып, ондатраны дош кырынче меш кылдыр шывадапкан. Хөөкүй безин шимчеш дивээн. Май-оол туттунуп шыдавайн барган.

— Канчап турарыңар ол чүвөл, акый?— деп, ол айтырган.

Узун кара кижги аажок меңней берген.

«Оок!»— деп, ол кышкырыптарга, үнү кайы ыракче тарай берген.

Май-оол коргарын шуут уттупкан.

— Ондатраны чүгө өлүрүп туру силер?— деп шынгы айтырган. Танывазы кижги ам көрнүп келген. Чаак, сегел салы хөө кара. Арнын безин дуглап турар. Ол холунда какпазын ышкыныпкаш, Май-оолче каттырымзаан:

— Бээр келем, оглум!— деп хөөлээш үн-биле кыйгырган.

Май-оол коргуп эгелээн. Бо танывазы, багана дурттуг, чаак салы арнын дуглай берген, сегел салы хөрээнде чедип турар кижини көөргө, Корней Чуковскийнин африка чурттуг Бармалей деп чогаалының маадыры кара олчаан.

— Ондатраларны чүгө өлүрүп тур силер?

— Бээр келем!— деп, Бармалей көгүткен. Ол каттыра-рын кыскан. Ынчалза-даа ооң үнү эки сеткилдиг кижининге көңгүс дөмейлешпес. Көңгүрээш, каржы харын-даа кыжанып турганзыг. Ол Май-оолдува удур кылаштапкан.

— Аңаа тур! Чугаалажыылы!

— Хоржок!— дээш, Май-оол дедир келген черинче углапкан. Бармалей кезек кылаштап олура маңнаплаткан. Май-оол кулузуннар аразы-биле чинге оруктап конькизи-биле сыыладыплаткан. Ажык черге үнүп келгеш, хая көргөн. Бармалей соондан ам-даа сүрбүшаан.

Чуга харлыг дошка конькизи-биле сыыладып-ла каан. Элээн үр маңнааш, хемге кирип келген. Хая көөрүндөн безин корткан. Сактырга-ла кара салдыг, сыгыр карактарлыг Бармалей соондан сүрүп олурган ышкаш. Та, чүү хире маңнап келген кижиге, тыныжы муңгашталып келген. Қанчангаш-ла көөр дээрге Сүгдер-оол бо уткуштур маңнап олурган.

— Қанчап бардын?— деп, эжиниң алгызындан ам-на тура дүшкен. Хая көргөн. Ону кым-даа сүрбээн.

— Бармалей!— деп арай деп тын ажыдып алгаш, ол харыылаан.

— Бармалей? Ха! Ол чүң боор. Бармалей африкада ыйнаан.

— Бисте база бар-дыр. Дүгдө Бармалей!— деп, Май-оол хая көрүнгөн.

— Хо! Мегелээр деп бодава. Чукровскийниң «Бармалейи» тоол ышказыл.

— Чок! Чок! Бармалей... Ону ылап көрдүм.

Май-оол оожургап алгаш, көргөн чүүлүн эжинге тө каап берген. Ам Сүгдер-оолга безин медээжок коргунчуг апарган.

— Бармалей!— деп, ол алгырган.

— Бармалей!— деп, Май-оол ыгламзыргай үн-биле катаптаан.

Ондатралар какпалап турар, аңдара даарап каан хой кежи тонног, кара салдыг, улуу адыг дег кижиге кулузун аразындан бо-ла үнө халып келир ышкаш. Харын-даа оолдарның суурдан келгени оруунуң аксында, аң бажы доскан дырбактыг дег, кедеп чыдып алганзыг.

— Ам дыка кортпа. Оон башка маңнап албас апаар сен — деп, Сүгдер-оол эжин оожуктурган.— Баштап чоруп олур — дээш, оруун чайлай турупкан. Май-оолдуң конькизиниң чидиг бизи кылаң дошка дайгактавайн кыйырткайндыр чылып чоруп каан. Сүгдер-оол оон чыда калбас дээш ыйыдып-ла олурган.

— Оолдар суурга буттарында конькилерин безин ужулбайн, угаан-куду чайлаар чыгы маңнажып келгеннер. Олар чүү болганын егерь Маадыр Санаевичиге чугаалааннар.

СҮРҮҮШКҮН

— Эх, силерни кандыг эр кижилер дээрил!— деп, Маадыр Санаевич оолдарның чугаазы дыннааш кочулаан.— Че, ам ыглаңнаары болзун! Ам ол коргунчуг Бармалейиңерни барып тудар бис — деп шыңгы болгаш шиитпирлиг не-

мээн.— Кижиг хөй болза эки. Оон башка ол төтөглекчи айыылдыг ышкаш-тыр.

Май-оол биле Сүгдер-оол егерьниң чугаазының соонда оожургап, коргуп турганы шуут читкен. Харын-даа ыянчыг апарган. Корней Чуковскийниң тоолдарының маадырлары херек кырында чок деп оолдар ам-на сактып келгеннер. Африка чурттуг Бармалей уругларны чивээн болгай деп Маадыр Санаевичиниң сагындырыы оларны улам ыяттырыпкан болбайн аан.

Суурда егерь Сүгежикке баштаткан каш кижиг шынаада кулузуннар аразынче чорупканнар. Оларның аразында дөрткү классчылар Май-оол биле Сүгдер-оол орук баштап бар чорааннар. Оолдарга ам коргунчуг эвес. Чаа өзүп олурган ондатраларның когун үзе өлүрүп кааптар бодаан төтөглекчини тудуп алыр дээш бар чоруурлар.

Коггулуурлар ышкаш үнүг кушкаштарлыг, чыраалардан безин бедик кулузуннуг хөлчүктерге чедип келгеннер. Баштай хем уну-биле чоруп олура, кулузуннар аразынче кедегирлепкеннер. Хөлге кээрге кижиг чок. Ондатраларның уялары оя шапкылап каапкан. Дош кырында дамдылаан хан истери база бар. Харда кедергей улуг кидис идик изи өрүкүду кылаштап турганы тодазы аажок көзүлгөн. Ылавылаарга чангыс кижиг чоруп турганы тодаргай.

Хөлчүк кырында чоокта чагган харда кижиг изи кайын кээп турганы саазында бижип каан чүве дег көстүп чыткан. Дедир ынай болган исти егерь черзилээн. Истин эрги, чаазын бажы каткан аңчы кайын эндээр ийик. Сүрүүшкүн-даа эгелээн...

Улуг ис дендиг сырый кулузун аразы-биле чоруп каан. Сүрүкчүлөр оон соондан чыда калыр ужур-даа чок. Бажында егерь Сүгежик, оон соонда дружинниктер. Дружинниктерниң соо-биле Май-оол, Сүгдер-оол ыдып олурганнар.

Өрү көөрге чүгле дээр көстүр. Кулузуннун сырыйы база кончуг. Өөрөнмээн кижиг болза маңаа дораан азып болур. Ону бодаарга төтөглекчи шынаага база чангыс удаа эвес чоруп келген, дуржулгалыг чугаажок.

Ис хенертен оң талаже эгген. Үш чүс базым хире черни эрте бээрге, өг орнундан оранчок улуг, кулузунун кескеш, чадыр тудуп каан оймакчыгашка келгеннер. Төтөглекчи маңаа дүннеп турган. Какпаларының чамдызын каапкан. Оозун бодаарга соондан сүргүн кел чыдарын ол билип каапкан хире. Чадыр иштинде хүнезинин безин алыр чай алырмаан. Арбын-даа хүнезин. Оозун бодаарга төтөглекчи амдаа хөй хонар турган.

Шынааның кулузун аразында чүгле элик, кодан изи бар. Мал ынаар кирип оъттавас. Хар база чоокта чагган. Ис чажыларының кандыг-даа аргазы чок. Төтчеглекчи сырый кулузуннар аразындан үнүп, ажык черже углапкан. Шуут дептер, сыр-кара маң-биле четтирбес деп бодап алган.

Сүрүкчүлөр маңнажып олурганнар. Маадыр Санаевич турупкан. Аңаа маңнаары берге. Ам дружинниктер баштап олурганнар. Оларның соондан Май-оол биле Сүгдер-оол.

Төтчеглекчи хем кыйбында кызыл-хараганнар аразынче маннап кирген хире. Май-оол биле Сүгдер-оол мурнунда улустан чыдып калгаш, хемче дорттап маңнажыпканнар. Кызыл-хараган үзүктүг. Ак чырааларлыг талдар-биле кызыл-хараганның аразында үзүкке келирге, оң талазында хараган аразында ыяш сыны чырс диген. Оолдарның кайызының-даа чүректери аксынга келген. Олура дүшкеннер. Хая көөргө Маадыр Санаевич доо-ла оларның соо-биле ыдып олурган. Ол оолдарның олура дүшкенин көрүп кааш, турбанар деп холу-биле медээлээн. Турбааннар. Хараган аразында дааш улам улгадып, беш, алды хире эликтер оолдарны базып, каг чазып эрткен.

Май-оол биле Сүгдер-оол коргарын уттуп, катап ковайып, хая көрүнгеннер. Маадыр Санаевич оларны чыдыңар деп холу-биле катап имнээн. Оолдар дис кырынга олурупкаш, бурунгаар көргеннер. Эликтер маңнажып ыңай болган хараган аразында бир чүве меш кырган. Хая көрнүргө, Маадыр Санаевич кеденгирлеп маңнап олурар болган. Оолдар база катап ылым-чылым барганнар. Ынаар хараган аразында далдырт-дулдурт диген соонда, медээжок улуг кижичи бо күдүйүпкөн үнө маннап олурган.

— Бармалей, тур!— деп, Май-оол тура халаан.

Андара даараан алгы тоннуг кижичи меңнээш алгырыпкан. Ол улам күдүйүпкеш, солагай талазынче ээй соп, мунгаш хараган аразынче мургуйлапкан.

— Ыңай дорт маңнажыңар!— деп, Маадыр Санаевич алгырган. Оолдар мунгаш хараган-биле чыраа аразының үзүү-биле алгы-кышкылыг, аң сегиткен чүве дег маңнажыпканнар. Төтчеглекчининң соо-биле чоруп олурган дружинниктер алгы дыңнааш база кыйгырышканнар. Оларның ыды элээн ырак. А егерь төтчеглекчининң чаа кирген изи-биле кеденгирлепкен. Май-оол биле Сүгдер-оол алгыржырын бичин-даа соксатпааннар. Кончуг-ла сагынгыр төлдер-дир деп егерь оларны иштинде мактап чораан.

— Ээй! Чүү болду?— деп, чоон үн дош кырында дыңнал-

ган.— Ында кымнар алгыржып турар чүвөл?— деп демги-ле үн база катап алгырган.

Маадыр Санааевич өөрүн кыйгырган. Олары элээн ыракта харыылааннар. Май-оол биле Сүгдер-оолду база кыйгырган. Олары алгыржырын бичии-даа соксатпааннар.

Чоон үннүг кижии дош кырында таваар алгырып олурган. Егерь тыныжын тыртып, дыштанып ап турда, өөрү бо чеде маңнажып келгеннер. Чоон үн дыңналган черге келгеннер. Чаак, сегел салы хөө кара, багана дег сынныг кижии дүште чок таакпылап олурган.

Ону сүрген кижилер чанынга чоокшулап келирге, чүнү-даа көрбээн, билбээн кижии болуп мендилешкен.

— Аң-мең, мал-маган сывырып чору силер бе?— деп, ол таваар айтырган.

— Аң-мең сывырган кижилер сывырып чору бис — деп, Маадыр Санааевич база чоргаар харыылаан.— Кайын келген силер?

— Кызылдан — деп, демгизи кедергей ээлдек каттырымзаан.— Чыжыргана кагар керээлиг кижии мен — дээш, карманын үжеттингеш, чөпшээрел бижик уштуп келген.

— Каккан чыжырганаңар кайыл?— деп, егерь чөпшээрел бижикти андара-дүндере тудуп, номчуп тура айтырган.

— Ам көрзүнүп чоруурум ол болгай. Мында чыжыргана бо чылын ховар-дыр. Ам өске черже чоруур бодап туру мен.

— Чыжыргана кагар чөпшээрелинер бар-дыр. Ынчаарга өлүрүп алган ондатраларыңар кештерин канчаптыңар?— деп, ол айтырган.

Май-оол биле Сүгдер-оол база чедип келген, улус чанынче чоокшулаарындан коргуп, ыракта турганнар.

— Бармалейинер бо-дур бе? Ондатра өлүрбээн, чыжырганалап турар кижии мен дидир — дээш, Маадыр Санааевич тадылады каттырган.— Май-оол! Сен дуу ынаар халы. Боларнын — дээш, улуг кара тоннуг кижии айыткан.— Келген изинге кирип алгаш, дедир исте. А сен Сүгдер-оол боларнын келген изинден аай истеп кел — диген.

Дружинниктер, егерь төтчеглекчинин ат-бажын айтырып, кайда-чүнү кылып турарын ылавылааннар. Ол аразында Май-оол биле Сүгдер-оол улуу кедергей чүктээр-шоодайны угбааже аргажып келгеннер. Ону чазыптарга, ондатра кештери, какпалар, боо база уштунган.

Кончуг кажар төтчеглекчи болган. Сүре бээрде дезип маңнап тургаш, чүктешкизин кызыл-хараган аразынче киир шывадапкан. Караа көскү Май-оол биле Сүгдер-оол ону демей-

ле тып алганнар. Ол хирезинде-ле өчүп бербейн, ол-бо был-
дамыштап шаг болган. Эртең ону Май-оол көргөнин чугаа-
лаарга безин хөрлээр сагыштыг.

Ам ооң чүү деп-даа мегелээр харыы чок. Кулузун-Шынаа
суурнуң егери Маадыр Санаевичиниң тургусканы протоко-
лунга төтчеглекчи ат салыр ужурга таварышкан.

Критика болгаш библиография

Болат-оол БҮДҮП

«САМБАЖЫКТЫ» ДЫҢНАП ОЛУРА...

Алдан-маадырларны сактып, тураскаап чоруңар, олар бистин бурунгуларывыс болгаш эвилелдиг демиселдин база бир эгелекчилери болур.

В. Ш. Көк-оол.

Тыва чечен чогаалда В. Ш. Көк-оолдун төөгү жанрынга бижиттинген «Самбажык» деп аттыг шинизи онзагай черни ээлеп турар. Ол тыва чоннун амыдыралынга 1883—1885 чылдарда херек кырында болган болушкунга бөлүк араттарның иштики болгаш даштыкы дарлакчыларынга удур тура халышкынынга тураскааттырган, оларның маадырлыг эгелээшкинин көргүскен чогаал болур.

«Самбажыкты» сайгырып көөрдө, 1963 чылда ук шинини сценага боттандырган хевиринге үндөзилээн. (ТДЛТЭШИ-нин фонотеказы, пл. 441). Тургускан режиссёру — РСФСР-нин болгаш Тыва АССР-нин алдарлыг артизи С. Л. Оюн. Ында хөгжүм-шин театрының колдуунда баштайгы салгалының артистери хаара туттунган.

«Самбажык — ёзулуг чоннун маадыры. Ол чон аразындан үнген, чоннун аас-кежин, хосталгазы, чырыткылыг келир үези дээш демиселди эшөөрү-биле көдүрген маадыр деп шииде бадыткаттырган. «Самбажыктын» баштай-ла сценага көстүп келиринден эгелээш, ооң чугаазында хостуг болгаш чоргаар чоннун күзели илереттинген» — деп, З. Б. Самдан баштайгы тыва маадырлыг шии дугайында чүүлүнде кончуг шын эскерген¹.

Самбажыктын ролюн чон мурнунга РСФСР-нин алдарлыг болгаш Тыва АССР-нин улустун артизи Николай Өскеевич Өлзей-оол бараалгаткан. Актёрнун ойнап көргүскени ук роль-биле бодунун иштики, даштыкы сагыш-сеткили кончуг тааржып турар. Ооң үн, дикция, логиканы са-

¹ З. Самдан. О первой тувинской героической драме. В сб. Тувинский язык и литература в послеоктябрьский период. Кызыл, 1977, с. 140.

гып тургаш, тускай мизансценаларны, шимчээшкиннерни, туруштарны чедип алганы көрүкчүлөргө таарымчалыг болган. Ылаңгыя үн талазы-биле Н. Өлзей-оолдун кол рольга тааржырын база катап онзалап демдеглээри чугула.

Бо актёрнун сценага чугаазы черле ынчаш бөдүүн, билдингир, тода, шын, дыңналгыры-биле база шииде ылгалып турар. Херек апаар болза ооң ойнап турары кол маадырның кадыг-шиитпирлии, муңгаралдың үзүндүлеринде ооң сеткилинин чымчаа база көстүп келир.

Тура халышканнырны дидим чорукче Самбажыктын кыйгырганы ооң сеткилин дорт илередип турар: «Койгун дег кортук, сааскан дег чалданчак болбас». Дайзыннарга туттурган Оппукайның сөөгү тыптып келгенде Самбажыктын чоок эжинге база бүгүдөгө хамаарышкан бодалдары чарт, мерген. Чугаазы харын-даа үлегер домакка чоокшулашкак апаар. Ындыг болганда чугааның эптей каап турган ышкаш, шүлүксүг тургузуу оон-биле бадыткаттынып турар.

С а м б а ж ы к:

Танды Тывааның эрестиг оглу — бистин эживис Оппукай!
Эрин-шаажыдан эди-ханы эстип-хайлып,
элезип довуракче сине берген,
эрестиг, шыырак, күдер бодун
энемек кара хая какпакталдыр базып алган
чыдар ол-дур көрдүнер бе, алдар¹.

Самбажыктын окур-хевири эрткен үеде Тыва черни шыва алы берген турган дарлакчыларга удур тура халышкаш бастырган эрес-маадырлыг кижилеринин сеткилин, окур-хевирин ниитижидип көргүскени болур. Тываның төөгүзүндө-даа алгаш көөргө, херек кырында болган ындыг барымдаалар кайы көвей. Салчак кожууну чурттуг Ширен, Шагаан-Арыг ол ынчаар чоруп турган Боданчык болгаш Сүт-Хөлдөн Самбажык, Дажымба сугларның бөлүктери дарлакчыларга удур ала-чайгаар өөскүп кээп турган демиселди баштап турганнар².

Самбажыктын чугаазында утказы ханы, тускайланып ылгалып турар «бүгүдө» деп сөс бар. Амгы үеде ол «эштер» деп сөске дөмей. Бүгүдө — Самбажыктын чоок эштеринге хамаарышкан, ооң өөрлеринин кичээнгейин дораан хаара тудуп келир, чымчак, эргим сөс. Ол чоннун маадырынын окур-хевиринге, чугаазынга, шининин ниити утказынга кончуг таарышкан сөс болур. Бо сөстүң шииде чедимчелиг ажыглаттынганының дугайы парлалгага чаңгыс эвес удаа демдеглеттинген.

Самбажык шининин бирги көжегезинде көзүлбейн турар. Шининин лейт-мотиви кылдыр эң-не эге сценада Оппукайның (арт. А. Дугур-оол) моно-

¹ ТДЛТЭШИ-нин фонотеказы, пл. 441, ийги көжеге.

² Тываның төөгүзү, т. 1, Кызыл, 1966, ар. 305.

логун кириген. Көжөгө ажыттынарга-ла, сцена кырынга илчирбе-дөңгүгө бектеткен яды арат Оппукай мынчаар ырлап үнүп келир ужурулуг:

Мунгаранчыын, денгеренчинн,
Буза тырткаш, чоруй барза,
Буза тырткаш, чоруур дээрге,
Мунгаш дөңгү, кара кинчи...¹

Бо монологтун эге эпиграф одуруглары болур улустун мунгаранчыг ырын шиини тургускан режиссертун күүселдеге кирибейн барганы хомуланчыг, чүгө дизе шаандагы үеде араттарның сагыш-сеткилин тода илеретиптер кол аргаларның бирээзи ол турганы билдингир болгай. Шинде кирген эвээш санныг биче хемчээлдиг ырларны тодаладып алыр дээш В. Ш. Көк-оол алдан-маадырларга хамааржыр хөй санныг ырларны бижип, сайгарып көргөни билдингир, ынчангаш үстүндө кыска ыры шиини күүселдезинге ыяап кириген болза эки.

Монолог ийи кезектеп тургустунган. Баштайгы чартында Оппукай аар-берге байдалын мунгарап илереткеш, чырык күзелип пар демирге: — ...Сени албаты чон эзилдир хөрүктээр үе келир ийин оң... Ону билип ал!— деп сөстөр-биле төндүрөр.

Ийиги чартында ооң «эр чаңгыс уруунга» ынаа каш-ла одуруглардан билдинип келир. Авторнун бо монологту бижээни онзагай. Черле ынчаш Виктор Шогжаповичиниң шиилеринде кириген монологтары ук жанрда чаа уран аргаларның бирээзи болур.

Бндыг-даа болза шииниң күүселдезинде бо монологту чугаалаанында четпес талалар барын айтыры чугула. Эң-не кол четпес чүүл— актернун ниитизи-биле үзүндүнү далаш күүсеткенинде, иштики сагыш-сеткил биле даштыкы кылдының байдалының дүүшпейн турарында. Оппукайның ээн, ырак черде мунгарап чоруур байдалын күүседикчи долузу-биле бадыткап шыдаваан.

Монологтун ийиги чартыныче шилчилге дүргөн болуп турар. Маадырның иштики сагыш-сеткили дараазында бодалче шилчил четтикпээнде, дораан-на уруунун дугайында чугаа эгелей бээр. Бо чүүлдү актернун чугаазындан база эскерип болур, сөөлгү одуругларда чамдык сөстөр мырынай билдинмейн баар.

О п п у к а й: ...Кожуун-чызаан черинге чаштып чедип кээп, корга-корга хойнундан курутаажны уштуп бээр уруум кайдал! Кайда чор сен, уруум!

Монологту төндүрүп тургаш, үстүндө домакта үш сөстү күүседикчи чазыпкан. Шииниң сөзүггелинде «келгеш» деп сөстү «кээп» деп кыска хевирин-биле солааш, «хойнундан» деп сөстү «хоюндан», кылдыр чугаалап турар, а «курут», «ааржы» деп чаңгыс аймак кежигүннерин «курутаажы» кылдыр билдинмес сөс аянын адап турар. Чугааның темпизи

¹ В. Көк-оол. Чогаалдар чыындызы. Кызыл, 1976, ар. 57.

база далаш. Бо четпестерни чогуур үезинде эткен турган болза, шиниң оон ыңай сайзыраарыңа улуг деткимче болур турган ийик, чүге дээрге шиниң эге сценазындан дараазында үнөр актерларның оюну дыка хамаарылгалыг болур.

Шиниң четпес талазынга дүрген чугаа хамааржыр дугайында көрүкчүлөр база демдеглээн: «Маадырларның дылында кирип турар овор-хевирлиг болгаш дүрген чугаалаттыңар домактарны сцена кырынга чинк, көрүкчүлерге тода кылдыр артистер ам-даа эки чугаалап өөренири база чугула. Шиниң авторунга, режиссерунга болгаш ойнап күүседип турар артистеринге бо дугайты илередиксээр бодалдарым мындыг» — дээрзин Х. Алдын-оол «Мээн бодалым» деп чүүлүндө («Шың», 1963 чылдың ноябрь 17-де) шиниң премьераның сөөлүндө бижээн.

Төөгүдө болгаш аңаа үндөзилээн шинде-даа Самбажыктын эң чоок эки — Дажыма. «Араттарның хөй-ле адап турарындан ап көөрге, алдан-маадырларның тура халышкынының кол удуртукчулары Самбажык, Дажыма турган деп билдинип турар. Ол ийи удуртукчулар аразында чөвүлөжип, чугула айтырыглар бүрүзүн кады шийтпирлеп чораашпар»¹.

Дажыманың овор-хевирин шинде бижиттингенинге үндөзилеп, хоочун артист Д. Дамба-Даржаа тургускан. Дажыманың мурнунда хүндү дужаалдыг турганы ооң чугаазының утказындан, аянындан (хөрөктөнгөн хевирлиг) билдинип келир. Харын-даа аңаа чугаазыңа безин ол «сылба эриидээр!», «кымчылаар!», «са шааптар!» дээн хевирлиг сөстөрни бо-ла ажыглай бергилээр, ылаңгыя байлар көрүп каанда ооң «адыжы дораан кижий бээр», чүге диез ол байларның каржы-дошкунун, саттыныкчы, мегечизин херек кырында хөй катап көрүп келген. Боду бай-шыдалдыг-даа чораан болза, алыс сагыш-сеткили шын дээш, ядыы кижилер дээш, оларның эки амыдыралы дээш аарып чоруур. Койнаа хүндү алдан-маадырларның турлаанга оларны тарап чоруур кылдыр көгүдөр сорулгалык чедип келгенде, Дажыма аңаа мынча деп дорт чугаалаар:

— Сээң байып олурар малың бо хамык карачуул ядамыктарның азырап каан малы-ла болгай... Ам ол малды сүрүп алыр бис. Кай, мону билиндир са шааптар-дыр, мону. Эй, оол Урундай!..

Дажыманы даштындан көөрге турамыккай, бардам кижин ышкаш кылдыр сагындырар, а херек кырында ап көөрге, ол ыңдыг эвесс, харын-даа иштики сагыш-сеткили кончуг оожум, изиг эвесс. Ёзулуг херек үелеринде Самбажыкка үнелиг сүмелерни ол кадып турар. Чызаан черинден Койнаа баштаан дүжүметтер келирге, Самбажык оларны-даа тоор хире эвесс кажыдалдыг турганы, ойладыгыңар дээрге, Дажыма:

— Адырам, Самба. Чүү дугайлыг улузул, көөр-дүр — деп, оожуктуруп, сүме кадып турар².

¹ О. Танзын-оол. Алдан-маадырларның тура халышкыны. «Лепин — Сталиннің тугунуң адаа-биле», 1—2, Кызыл, 1943, ар. 91.

² В. Көк-оол. Чогаалдар чыындызы, Кызыл, 1976, ар. 73.

Дараазында сценага байларның чоруткан шившикни Кызыңнай тутуруп алганда, Самбажык ону дораан узуткап кааптар дээш, бижээн ушта соп алгаш, бар чыдырда:

— Далашпа!— дээш, Дажыма эжиниң холундан сегирип алыр. Ынчан Самбажык оожургап:

— Бүгүде! Силер шиидиңер!— дээр¹.

Самбажыктың идегелдиг эжиниң ролюн Д. Дамба-Даржаа тура-соруктуг, эрес-кайгал кылдыр ёзулуг эки ойнаан. Дажыма тура халышканнарның бир бөлүүн баштап турар. Ол дээрге Самбажыктың оң холудур дээрзин шиини көрүп олургаш, дораан эскерип болур. Артистиң нити хевир-сыны, үнү, мимика, шимчээшкиннери Дажыманың долу омур-хевирин тургузарыңга тааржып турар. Черле ынчаш бо артистиң өске-даа шиилерге бай-дүжүмет кижилерниң омур-хевирин чаңгыс эвес удаа көрүкчүлөргө уттундурбас кылдыр ойнаанын билир бис.

Дажыманың иштики сагыш-сеткил делегейиниң байлаан, бижик-биликтиниң янзы-бүрү уран аргаларны ажыглап тургаш көргүскен. Безин чадаарда Дажыманың каргыраазын безин күүсеткени онзагай. Ооң аянын дыңнап олурда, кижиниң сзгыш-сеткили чайгаар хайныгып келир болгаш ёзулуг эстетиктиг таалалды алыр.

Каргырааның күүселдези күштүг, арыг, аялгасы оожум, таптыг. Шаандагы кырганнарның ёзулуг «хову каргыраазы» дижири кижини сагыжыңга дораан кирип келир. Ынчангаш алдан-маадырларның турлаа Оргу-Шөлге ону күүсеткени-даа шинде таарымчалыг. Сеткил-хөөңге хостуг-шөлээн байдал тургустуна бээр.

Артистиң уран талантызын режиссер чогаадыкчы ажыглааны чедимчелиг. ТДЛТЭШИ-ниң фонотеказында бо каргыраа база бижиттинген болгаш ында кадагалаттынып турар².

Чоннуң аас-кежин дээш демисежип турар Самбажык, Дажыма суглар ышкаш маадырларга удур шинде эн-не тода кылдыр көргүстүнген төлөп чок маадыр — Кызыңнай хүндү. Ооң талазында феодалдыг Тываның тергиидекчилери Сенгин чаңгы, Белдер хүндү болгаш өске-даа дүжүметтер хамааржыр. Оларның уязы дерзин, саттыныкчы чоруктуң үндезини болур. Ооң иштинден Кызыңнай бодунга ажык-кончааны орулгалыг кирип алыр дээш үүлгедигни эгелээр.

Кызыңнай хүндүнүн төлөп чок омур-хевирин шинде ойнааны черле эки. Актер мергежилиниң талазы-биле бо кончуг берге роль. Маңаа даштыкы-даа, иштики-даа байдалды каш янзы өскерттип билири негестинер. Ындыг сорулганы хоочун актер, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-нин улустуң артизи М. М. Мунзук долuzu-биле чедип алган.

Кызыңнайның идик-хеви, гримм, шимчээшкиннери үш көжегеде үш янзы кылдыр бадыткалдыг көргүстүнген. Ынчалза-даа мында онзагай

¹ В. Көк-оол. Чогаалдар чыындызы. Кызыл, 1976, ар. 109.

² ТДЛТЭШИ-ниң фонотеказы, ил. 441, ийиги көжеге.

ылгалып турар чүүл — актернуң сценага чугаа талазы-биле өскерлишкени-нери болуп турар.

Шиниң эге сценаларындан-на Кызаннайның ийи арынны, ооң чугаазының аяны безин өскерлип турарындан дораан билдинип келир. Баштайгы сценада ооң Бошказыкка хамаарышкан чугаазы дужаал аяныгы, ёзулуг бай дүжүметтин чугаазы болуп турар:

— Дылың тырт, тариги! Чүгле ажыг божа тулуптаарындан башка чүнү билир сен сен, мелегей! Сокса дидир мен, чолдук!

А алдан-маадырларның турлаанга келгенде, ооң чугаазы мырыңай сыр өске аяныгы апаар, ёзулуг-ла, улустуң чугаалажыры ышкаш, кезин андара кедиптер.

Кызаннай: — Чаа, дээргим! Чодурааны эгген ояар чыгыр-чагыр эзеңлиги, аът кезин сойган олчаан далдыр-дулдур төрөпчилиги чораан, яды-самдар ашак мен. Чээрби бир дарыйгым, чеден беш хааным, тозан тос күдүктүм, тос дээрим, долаан бурганым, эки эзир тевер, бак эзир дойлаар дээн, мынчангаш-ла, эргим оолдарым, силерге соодал-хөдел болур ирги мен бе дээш калгып келдим ийин.

Кызыннай дээрге кончуг угаанныг дайзын. Ынчангаш дылының сайзыраңгайы, чечен-мергени ооң-биле база катап бадыткаттынып турар. Ылаңгыя иштики монологтарда ооң чугаазының шиитпирлиги аяны илден.

Алдан-маадырларның аразында чажыт дайзынның чамдыкта чажырып шыдавайн баар чүвези — ооң каткызы болур. Кажар, чазый, чашпаа, дерзин кижин болганда, ооң каткызы безин хоранныг, кижин сеткилинге таарышпас, тускай тадылааш аяныгы. Ол каткы шинде кончуг таптыг көргүстүнген. Ону шиниң автору база ылгап көөрүн оралдашкан. Бир эвес шинде өске маадырларның каткызын «ха-ха-ха» кылдыр демдеглээн болза, Кызыннайның «хе-хе-хе» кылдыр бижип турар.

Шинде чамдык аян сөстөрүн Кызыннайның чугаазына таарыштыр киригени солун. Шаанда улустарның ажыглап турганы (арханизм) «ийет-ийет» дээр аян сөзүн ол бо-ла ажыглай бээр. Ону автор болгаш артист кайызы-даа чедимчелиг көргүскен. Ол ышкаш чүгле Кызыннайның чугаазында таваржып турар «у-ё-о» — «ындыг турган чүл» дээн уткалыг онзагай аян сөзү бар. Амгы үеде ук аян сөзү өске уткалыг таваржып турар болгай.

Аян сөстөрүн шини бүрүзүңгө хөйү-биле ажыглап турары — дээштиг аргаларның бирээзи. Ындыг болуру-даа чөптүг. Чүгө дизе аян сөстөрүн көрүкчү кижин бүрүзүңгө чоок, билдингир, кыска, түннел утка кирип, тодарадып турар. Олар кижиниң сагыш-сеткилин чарт илередип турар.

«Самбазыкта» аян сөстөрүн эң-не чедимчелиг ажыгларышаан, Кызыннайның кижин көөр хөңнү чок талаларын Максим Монгужукович Мунзук улам күштелдирип, чедингир, билдингир, тода кылдыр ойнаан. Сөөлүндө барып кажар-оптуг дайзын дөмей-ле туттурар. «Тура халышканнар боттарының туткулап алган феодалдарын өйүн эрттир чымчаа-биле

көрүп, дайзынның мегечи-оптук чугааларына бүзүрөп, дайзынның ши-вишкининээр хоралыг чоруктарын эскербейн, эргежок чугула серемчилелди быжыг тутпайн турганын демдеглээр херек» — деп, алдан-маадырларның тура халышкынын баштай шинчилеп эгелээннерниң бирээзи О. Танзын-оол бижээн¹.

Алдан-маадырлар дугайында бо шиинде тускай черни Алдай-оолдун овор-хевири эжелеп турар. Алдай-оолдуң ады ооң Алтай чуртундан келгенин, омак-сөөгүн база ниитизи-биле айыткан. Ол үеде Моңгул-оол, Дөрбет-оол, Калгажык, Дадар-оол, Орус-оол дээн хевирлиг тыва чоннуң хөй-хөй өске улустар-биле интернационалчы найыралын көргүскен аттар тургулаан. Бо удаада алтай болгаш тыва кижилерниң үе-дүптөн бээр харылзажып келген найыралының көскү херечизи кылдыр Алдай-оолду шиинде киригени черле шын, таарымчалыг. Төөгүдө херек кырында мындыг кижиниң турганын төөгү чугаалаар, сактышкыннар база немей бадыткап турар. «Тура халышкын үндүргеннерниң аразынга мурнунда Алтайга чурттап турган Алдай-оол деп кижиниң база киришкен»².

Алдай-оол шииниң ийинги кезинде алдан-маадырларга ок-чемзек талазы-биле дуза чедирип, садыглажып көстүп келир болгаш чүгле дөрткү көргүзүгнүң нишинде кирген (ар. 91—96). Ниитизи-биле алыр болза, ооң киржилгези хөй эвес деп болур, ынчалза-даа ханы уткалыг узак бодалды илередип турар овор-хевири. Ол ок-чемзек садарындан аңгыда, ёзулуг революсчу уткалыг дыңнадыглары база эккеп турар. Ооң ындыг бодалдары харын-даа боо-чепсектен күштүг чыгы.

А л д а й - о о л: А, мындыг чүве-дир ийин. Бистиң ында Алтайда байдал база кончуг багай. Дыка хөй яды алтайлар, орустар шупту дөмей байдалда чурттап турар-дыр. Дыка хөй яды алтайларны кара өглерде сүп алган. Олар ында аштап өлүп турар-дыр. Ооң уржуунда албаты чонун өжээни улам-на өскөн³.

Алдай-оол бодунуң чугаазынга орустарны база чоок өңүктөр-дир дээрзин араатарга улаштыр тайылбырлап турар:

«...Тывалар, алтайлар, орустар—шупту бир дөмей кижилер. Ол хиределе оларның аразында байлар, дүжүметтер деп чүвелер бар. Олар ядыларны дарлап турар. Кажан кижилер бир дөмей чурттаар үе келир, а?»⁴.

Черле ынчаш «Самбажыктың» сценага тургустунган хевири-биле номда парлаттыг сөзүглели улуг карышкактарлыг. Тодаргайлаарга, Алдай-оол-биле холбашкан көргүзүг сценага эмин эрттир узай берген болгаш ында ажыглавайн-даа барган болза ажырбас хире артык черлер бар. Чижев; орустуң ак хаанының дугайында чугаа хөй катап кирип турар.

¹ О. Танзын-оол. Айыткан ажыл, ар. 91.

² О. Танзын-оол. Айыткан ажыл, ар. 84.

³ Бо үзүндүлери шиини сцена кырынга күүседип турда магниттик бижидилгезинден алган. ТДЛТЭШИ-ниң фонетказы, пл. 441.

⁴ База ында.

Көргүзүгүң эгезинде Самбажык, Садыяа, Дажыма сугларның аразында база ак хаанны «бичини оол өлүргөн», «адын Александр дээр», «кадарчы хавыттыг», «оолду азып өлүргөн» дээн чугаа турган болза, удаваанда Самбажык биле Алдай-оолдуң аразынга база-ла ындыг уткалыг чугаа катаптап турар.

Шинде кирген ындыг үзүндүлери чоннуң эрткен амыдыралы-биле деннеп, сайгарып көөрге, ынчан ол хире тодаргай чугаа турганы бүзүреничиг эвес. Нинти төөгүнү ап көөр болза, ындыг медээлер Тывага чедип тургулааны чадавас, ынчалза-даа шинде киргени ышкаш ындыг тодаргай хевирлиг эвес турган боор.

Алдай-оолдуң овор-хевирин драматург тускай ылгап көргүзерин оралдашкан-даа болза, ол күзөл долузу-биле бүтпейн барганы илден. Шининиң бижиттинген текстизинде алтай дылга хамаарышкан сөстөр колдуунда чок. Ынчалза-даа Алдай-оолдуң ролюн күүседип турар актер РСФСР-нин болгаш Тыва АССР-нин алдарлыг артизи Б. Бады-Сагаан улуг күженишкинини үндүрүп, чүгле чугааның аялгазының өскерилге-биле алтай кижиниң овор-хевирин тургускан. Алтай чугаа акцентизин шинде тускай чедимчелиг көргүскен. Ындыг-даа болза чамдыкта өйүн эрттириптер таварылгалар база бар. Чижээлээрге, алтай дылда өк-биле адаар үнер чок турда, актер «д ү ь ж ү п», «к е ь с т и к» кылдыр адап турар.

«Самбажыкты» тургузуп турган үеде Тывага база катап аалдап кээп чоран бистин республикага профессионал театр уран чүүлүнүн үндөзилекчизи Иван Яковлевич Исполнев шинде ойнап турар актерларга хамаарыштыр мындыг демдегледди кылган: «Амгы үеде олар дээрге чаңгыс аай, аразында сырый харылзаалыг, бодунуң ажыл-херээнге бердинген энтузиастарның труппазы болур. Оларның аразында салым-чаяанныг кижилер хөй. Тыва труппаның колдуунда шупту шинилеринде актерларның тывынгыр оюн-көргүзүглери бир-ле дугаарында кижини өөртүп келир. Бир эвес актерларның чедишкинин чугаалаар апаар чүве болза, программаның шуптузун эки деп демдегледип болур. Ынчалза-даа Н. Өлзей-оол, Л. Севилбаа, Г. Дугержаа, Ч. Мортай-оол, Н. Кысыгбай, О. Чөлбей болгаш өскелернин-даа бердинген байдалга «шын чурттап» турарын, бүзүреничиг болгаш чылыг-чымчак оюнун демдеглекседим».

Оон ынай И. Я. Исполнев бодунуң чүүлүнде тыва артистернин оюнунга хамаарышкан чамдык четпестерни база айыткан. Эң-не улуг четпеске режиссернуң сөс-биле чедир ажылдаваанын ол демдеглээн. Чамдык үзүндүлерде домактарның номчулгазы кончуг яды болуп турар, сөстүн дээштин кошкак, ооң уламындан шинилерде ам-даа «думчуунуң адаанга», химиренип харылзажыр таварылгалар бар. Ол чорук актернуң оюнун «ядарадып» турар дээрзин база немей айыткан¹.

Бо чүүл-биле холбаштыр «Самбажыкта» ойнап турар актерларның сценага чугаазының талазы-биле чамдык четпестерин айтыры чугула. Ук

¹ ТДЛТЭШИ-нин бижимел фондузу, х. 866, ар. 11.

шинге хамаарышкан эн-не каракка көскү, кулакка дыннангыр четпес чүүл болза, шииде кылымал чугаа аянының эскертингири болур. Актерларның кылымал чугаазы эпчогу кончуг, анаа чугаадан ангы, бүзүренчиг эвес аянны кирип турар. Дыннаарга ёзулуг тыва чугаа аянынга таарышпас, кандыг-бир өске дыл-даа аянын өтүнүп турган ышкаш апаар. Ылаңгыя кылымал аян Бошкажыктың, Сенгин чаңгынын, Комбудайның чугаазында дыка илден. Шиинің эгезинде Бошкажык биле Кызыңнай хүндүнүң аразында диалогта кылымал чугаа аяны тода дыңналып турар. Ол чүүл шиинің утказын ханы билип алырынга кончуг шаптыктыг.

Кылымал чугаа аянының тургустунуп келир кол чылдагааны — сценага чугааның логиктиг ударениезин шын эвес салып турарындан болуп турар. Ол ышкаш база чугааның логиктиг утказынга хамааржыр артистернің күүседип турар рольдарының текстизинге артык сөстөр кирире бээр азы боттарының хөңгү-биле кайы-хамаан чок өскерти бээр чүүлдерни база демдеглээр керек. Ол талазы-биле шиини тургузуп турар режиссер болгаш ында киржип турар актерлар частырыгны эдип алып кылдыр ойнакчы эжинге дээштиг сүмелерни кадар ужурлуг турган.

Сөөлгү үеде шиилерде домактарны аай-дедир өскертир чорук кончуг көвүдөп турар. «Эгээң бо-дур, менде» — дээн хевирлиг реверсиялыг домак чүглө бо шииде эвес, өске-даа шиилерде кончуг хөй таваржып турар. Амгы үеде текст өскертир чорук болгаш домактарны реверсиялыг номчууру шии бүрүзүнде таваржып турар апарган, ол канчап-даа таарышпас. Чүгө дизе ыңдыг хевирлиг домактарны көвей ажыглай бээрге, шиини дыңнаарынга база көөрүңгө дыка шаптыктыг болур. Ылаңгыя реверсиялыг домактарны барыын диалектинич эдилекчилери хөй ажыглап турарлар.

Ушкү көжегениң эгезинде «байларның» аразында чугаа дикция талазы-биле тода эвес. Чамдык үннерни эмин эрттир тода адааш, чамдыктарын чүгүртү, дыңналбас кылдыр адаптар таварылгалар хөй. Аңаа немежип турар таарышпас, четпес чүүл — артистернің бот-боттарының чугаазын үзе киржип турары болур. Ындыг чүүлдү бижикке көргүзери берге, кыр-кырынче баскылашкан сөс-домак одуруглары ышкаш болуу бээр.

Шииде чугаа талазы-биле шуут билдинмес үзүндүлөр база таваржып турар. Ийиги көжегениң эгезинде алдан-маадырларның турлаанга ырызының сөзү мырыңай билдинмес, чүглө ырың аялгазы дыңналыр. Бир эвес сөзү-биле катый тода дыңналыр турган болза дыка-ла эки болур турган ийик. Шадыптың чугаазында тода эвес чүүлдер база хөй.

Черле ынчаш «Самбажыктын» дылында, чугаазында четпестернин барын ону көргөн чамдык көрүкчүлөр база демдеглээн. Шииде диалект ёзугаар адалгалар база эвээш эвес таваржып турар. Черле ынчаш оларны сценага амгы үеде чаңгыс аайжыдар айтырыг чидип-биле көдүрлүп келген. Тыва чечен чогаалга, ылаңгыя шии чогаалынга, диалект адалганы кончуг оваарымчалыг ажыглаза чогуур. Оларны чүглө керек апарган черлеринге уран арга хевирлиг кылдыр ажыглап болур, а арткан таварыл-

гада ниити текст нейтралдыг болур ужурлуг. Ындыг турбуже сценага хажыдышышкынныг адалгалар ам-даа хөй таваржып турары кончуг хомуданчыг. Диалект ёзугаар адалга-биле кады чамдыкта сценага таваржып келгилээр «а-а», «хы» дээн чижектиг бок сөстөрни база чидирип алыр болза эки.

«Самбажыктың» текстизинде болгаш ында ойнап турар артистерниң чугаазында адалга талазы-биле ам-даа үзе шитпирлеттинмээн таварылгалар база бар. Чижээ: «шаагайтадып» (ар. 83) дээр бе, азы «шагаайтадып» (ар. 90) дээрге шын бе дээрзи ам-даа билдинмес. Словарьларда бо сөстөрниң кайызы-даа таваржып турар. Ол ышкаш номда чүге чамдык сөстөрниң амгы үеде орфография-биле карышкак бооп турары тодаргай эвес: *дээрлан* (ар. 81), *беңер* (ар. 85, 92), *көрүңерден* (ар. 75), *ыңар* (ар. 80).

Үстүнде чүүлдер-биле холбаштыр шиниң бижиттинген дылының талазы-биле чединишкиннерге доктаап, ында эки чүүлдерни демдеглекседим. Мында уран чогаалдың болгаш фольклорнуң шинге ажыглап болгу дег хевирлерин таарыштыр кириген. Улустуң аас чогаалындан кыска ырлары, кожамыктарны, төөгү чугааларны, үлегер домактарны база чечен сөстөрни чедимчелиг ажыглаанын эскерип болур бис. Ол ышкаш драматург төөгү-биле холбашкан «күгүр-шүү», «толуг-тончаа», «пар демир», «чолук» дээн хевирлиг архаизмнерни база ажыглааны чедимчелиг. Олар кижичи сеткилинге шаандагы үени сагындырып келир.

Шиниң көжеге база көргүзүг бүрүзүнде уран-чечен сөстөрни хөйү-биле ажыглаан. Бо чүүл чогаалдың үнезин улам бедидип, шынарын экижидип турары илден. Шиниң дылы аас чогаалынга кончуг чоок дээрзин демдеглээр херек. Ол талазы-биле автор В. Ш. Көк-оол мынчаар бижип турар: «Бурунгу Тываның улустарының чугаазы шүлүксүг, эптиг. Мендилежиринден-не илден. Чугаазының уланчызы, эдеринчизи эптиг. Төөгү болганда, үениң дылы-биле бижидим. Шинде бурунгу Тываның ырлары хөй кирген»¹.

Шини көрүп олурувуста бистиң кичээнгейивисти моон мурнунда парлалгага үнүп турган үлегер домактарның чыындыларынче кирбейн барган хире материалдар дораан сонуургадаыпкан.

1. Удур келген-биле
Уткуй көржүр.
Чедип келген-биле
Чепсектиг көржүр.
2. Эр кижичи эндевес болза,
Хаан-даа болур.
Эрик бузулбас болза,
Хая-даа болур.

¹ ТДЛТЭШИ-ниң бижимел фондузу, д. 381, ар. 6.

3. Өжээннигни өдекке киирбес,
Чаачыны чадырга чагдатпас.

Чонга билдингир оон-даа өске үлегерлерни чогаалчы шиизинде ажыг-лаан. Ынчангаш нийтизи-биле ап көөрге, В. Ш. Көк-оол улустуң аас чогаалын чыыр ажылды идепкейлиг чорутканы моон-на билдинип турар.

В. Ш. Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизин сценага боттандырган байдалын болгаш ында ойнап турар артистерниң чедер-четпес талаларын сайгарып көөрге мындыг-дыр. Ылангыя мында тыва сцена чугаазының талазы-биле четпестерни тода демдеглеп көргүзерни автор оралдашкан. Келир үеде төөгү жанрлыг тыва шиилер оон-даа ханы үе-төөгүнү көргүсүшсаан, үстүнде айыттыгган үлегерлерлиг болгаш четпес чүүлдерни өөренип көөрүн күзедивис.

Бистин календарыбыс

С. С. СҮРҮҢ-ООЛ 60 харлаан

Салим Сазыгович Сүрүң-оол тыва прозачыларда база шыырак дээн авторларның бирээзи. Ол литературага эге базымнарын шүлүк чогаалындан эгелээн. Тыва литератураның хөгжүлдезиниң өөреникчи үе-чадазының эргинин өске эш-өөрү-биле кады арта басчып, бежен чылдарда ол дээре тыва шүлүкчүлериң санынга кирип, дөрт шүлүк номнарын чырыкче үндүргөн.

С. Сүрүң-оол алдан чылдардан эгелеп проза чогаалынче улам синнигип, «Ынакшыл-дыр», «Озалааш хем», «Лейтенантының даалгазы», «Авазынга даңгырак», «Қымның оглул?» деп тоожулары болгаш «Өске кадай» деп романы-биле номчукчуларны өөрткен. Ол ышкаш Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Ооржак Дажы-Намчалдың амыдырал, ажыл-ижин чуруп көргүскен «Кижиниң намдары» деп документалдыг тоожуну бижээн.

Тываның комсомол шаңналының лауреады, аныяк чогаалчыларның дагдыныкчызы Салим

Сүрүң-оол алдан чыл бурунгаар апрель 15-те Барыын-Хемчик районнуң Ак деп черге арат өг-бүлеге төрүттүнгөн. Эге чада школазынга билиг чедип ап, бижик билбес чорукту узуткаар херекке бодунуң эвээш эвес үлүг-хуузун кирип чораан. Ол совпартшколаны, ооң соонда Қызылдың педагогика институтун дооскан. Башкылап, Тываның ном үндүрер черинге, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге литература

консультантызы болуп ажылдап чораан болгаш амгы үеде ооң харысалгалыг секретары.

С. Сүрүң-оол чедиги класстың «Төрөөн чогаал» деп номчулга номун чыып тургускан. А. Пушкинниң «Цыганнар», «Кавказтың туттурукчузу» деп поэмаларын, М. Лермонтовтуң «Садыгжы Калашников дугайында ыры», П. Ершовтуң «Мөгенниң аътчыгаш», Лу Синниң «А-Кьюнуң шын төөгүзү» болгаш өске-даа совет чогаалчыларның ажылдарын тыва дылче очулдурган.

«1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-

шылгаралдыг күш-ажылы дээш», «1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының 30 чыл ою» деп медальдар, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында парлалга комитединиң, РСФСР-ниң Иштики херектер министрствозунуң Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан.

Тываның комсомол шаңналының лауреады, ооң адын ВЛКСМ Тыва обкомунуң Хүндүлел дептеринде киир бижээн. ССРЭ-ниң Чогаалчылар Эвилелиниң кежигүнү.

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар Эвилелиниң баштаар чери болгаш «Улуг-Хем» альманахтың редколлегиязы алдан харлаан чогаалчыга чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип, аңаа кан-кадыкты, улуг чаагай аас-кежикти болгаш хөй националдыг совет литературага бодунуң үлүүн кирип, чогаадыкчы чаа-чаа чедишикиннерлиг болурун күзеп тур-

Допчузу

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Александр Даржай.</i> Изиг хуннер.	3
<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Дыттар ам-даа чечектелир.	18
<i>Кара-оол Маснык-оол.</i> Директор (Тоожудан эгелер)	24

ШҮЛҮКТЕР

<i>Олег Сувакпит.</i> Дашчы	38
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Найыралдың оруктары	39
Салгалымга шилип бээр мен	40
Чүрээм-биле дамды	—
Сээң чүрээң, сээң карааң	41
<i>Владимир Серен-оол.</i> Үш кыйгы	42
<i>Леонид Чадамба.</i> Ынак Тывам	45
Хойжу Сургуул-оолга	—
<i>Куулар Черлиг-оол.</i> Мөңгүн-Тайга чурумалдары	46
<i>Молдурга Салчак.</i> Саян-Шуштың этюдтары	48
<i>Хөвөңмей Ойдан-оол.</i> Чайгы дүңө	54
Ачам	—
<i>Монгуш Көжелдей.</i> Өней ырың ырлан берем	55
Кырыыр назын уттувуткаш	56
Сарала	—
<i>Алексей Арапчор.</i> Ногаан-Хөл	57
Чайлагга	58
<i>Чүлдүм Чап.</i> Мөңгүн-Тайга	—
<i>Зоя Амыр-Донгак.</i> Кызыл баглыг гитара	59
Ырай берем	60
Сенде бар бе?	—
<i>Чечен Ирбижей.</i> Күскү бодал	61
Садып аар бе?	—
А ыш-чем программасы—бүгү чоннун херээ	—
<i>Олег Сувакпит.</i> Ырда кирген Шеми хемде	62

ДАГ-АЛТАЙНЫҢ, ХАҚАСИЯНЫҢ, ТЫВАНЫҢ АНЫЯК ЧОГААЛЧЫЛАРЫ

<i>Николай Куулар.</i> Ак	76
<i>Сергей Манитов.</i> «Хары сен деп ангылавайн, эжим сен дээр...»	77
«Ынак черим кезип чорааш...»	78
Ак автобус	—
<i>Валерий Куницын.</i> Даң бажы	79
«Күштүг хаттар, соок хаттар...»	—
Сагызыным	80
<i>Александр Жуков.</i> Чалгынныг чер.	—
<i>Борис Самыков.</i> Баштайгы чаъс	81
«Декабрьнын чаазында...»	—
Кыстын ыры	82
<i>Валерий Майнашев.</i> Аяннарда чечектер.	—
<i>Наталья Курляндцева.</i> Өгбелернин өглерин дег	83
<i>Антон Үержаа.</i> Хараган.	84
Хөөр үнү.	—
<i>Сергей Карачаков.</i> Дылының хайы.	85
Дүш.	87
<i>Илья Топоев.</i> Тайга аяңынга	89
Чаап турар харнын ыры.	90
<i>Александр Шоюң.</i> Даайының өннүү	92
Таныжылга.	95

РОВНОНУ ХОСТААНЫНЫҢ 40 ЧЫЛЫНГА

<i>Александр Шоюң.</i> Даайының өннүү	92
---	----

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Дилгижек.	109
<i>Леонид Чадамба.</i> Башкы базым.	113
Ире ыры	114
Тенексийни телик оолду	115
<i>Монгуш Кенин-Лопсан.</i> Танаа-Херел. (Шүлүктээн тоолдан эге.)	116
<i>Комадыр Ооржак.</i> Оол биле дагаа.	119
Өөктерим.	—
Хадыыр-сарыг.	120
Үнелиг эт.	—
<i>Эдуард Донгак.</i> Кыдыг суурда.	121

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Болат-оол Бүдүн. «Самбажыкты» дыңпап олура 135

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

С. С. Сүрүң-оол 60 харлаан. 147

УЛУГ-ХЕМ, № 56

На тувинском языке

Редактор издания **Э. Л. Донгак.**
Художественный редактор **М. Ч. Чооду.** Технический редактор **А. А. Чернова.** Корректоры **Г. И. Биче-оол,**
Х. Х. Сюрюн-оол.

Сдано в набор 16.01.84. Подписано к печати 2.03.84. ТС 00290. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага № 3. Печать высокая. Гарнитура литературная. Физ. печ. л. 9,5. Усл. печ. л. 8,8. Усл. кр.-оттисков 9,15. Уч.-изд. л. 8,61. Цена 60 коп. Тираж 4000 экз. Заказ 257. ТП 1984 г. Тувинское книжное издательство, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

60 коп

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРӨР
ЧЕРИ